

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

MARBURG a. D.

Realschule

4	ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE	LETNIK 71 NOVA VRSTA 36	STR. 503-672	MARIBOR	2000

MLADINSKA KNJIGA ZALOŽBA d.d.
UREDNIŠTVO ENKLOPEDIJE SLOVENIJE
1536 LJUBLJANA

F8/64

Fotografija na naslovnici:
Višja realka v Mariboru okoli leta 1900

Izvilleke prispevkov v tem časopisu objavljata "Historical – Abstract" in "America: History and Life"

Abstracts of this review are included "Historical – Abstract"
and "America: History and Life"

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPIJSJE

Review for History and Ethnography

Letnik 71 – Nova vrsta 36

4. zvezek

2000

IZDAJATA
UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO V MARIBORU

MARIBOR 2000

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

REVIEW FOR HISTORY AND ETHNOGRAPHY

IZDAJATA

UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO V MARIBORU

ISSN 0590-5966

Uredniški odbor – Editorial Board

dr. Janez Cvirn, dr. Darko Friš, dr. Paul Garde (Francija),
Miroslava Grašič, mag. Jerneja Ferlež, dr. Walter Lukan (Avstrija),
dr. Janez Marolt, dr. Jože Mlinarič, dr. Franc Rozman, mag. Vlasta Stavbar,
dr. Janez Šumrada, dr. Igor Žiberna in dr. Marjan Znidarič

Glavni in odgovorni urednik – Chief and Responsible Editor

dr. Darko Friš
Pedagoška fakulteta
p.p. 129
SI - 2001 Maribor
telefon: (02) 22 93 6558
fax: (02) 25 18 180
e-pošta: darko.fris@uni-mb.si

Tehnična urednica – Technical Editor

Mateja Ratej

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji.
Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva
in navedbo vira.

IZDANO Z DENARNO POMOČJO

Ministrstva za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Mestne občine Maribor

<http://www.pfmb.uni-mb.si/czn/>

KAZALO – CONTENDES

Jubileji – Anniversaries

Marjeta Ciglenečki, PROF. DR. SERGEJ VRIŠER – OSEMDESETLETNIK	507

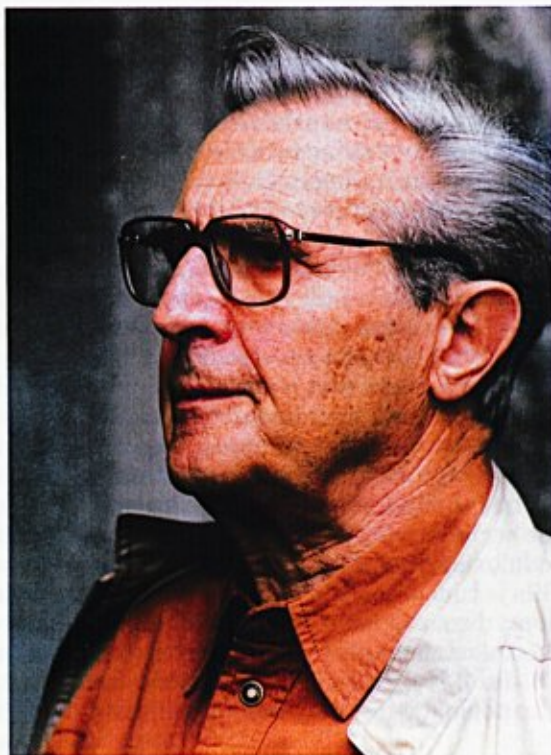
Razprave – Studies

Jože Mlinarič, HISTORIČNO-TOPOGRAFSKI ORIS NEPOSREDNE OKOLICE SREDNJEVEŠKEGA MARIBORA II.	513
Historisch-topographischer Abriss der unmittelbaren Gegend der mittelalterlichen Stadt Marburg/Maribor II.	
Bruno Hartman, TRIJE ODLIČNI NEMŠKI GLEDALIŠČNIKI V MARIBORU ..	547
Drei eminente Theaterpersönlichkeiten des deutschen Theaters in Maribor	
Avgust Lešnik, ISKANJE TRETJE POTI. DUNAJSKA SOCIALISTIČNA INTERNACIONALA (1921-1923) MED SOCIALDEMOKRATSKIM REFORMIZMOM IN BOLJŠEVIŠKO REVOLUCIJO	575
Searching for a Third Way. The Vienna Socialist International (1921-1923) between the Social Democratic Reformism and the Bolshevik Revolution	
Darja Kerec, JUDJE V MURSKI SOBOTI V LETIH 1934-1954	591
Jews in Murska Sobota, between 1934 and 1954	
Bernard Rajh, INVENTARIZACIJA BESEDNIH ZVEZ V BESEDILIH PETRA DAJNKI	615
Creating an inventory of word linkages in the texts of Peter Dajnko	
Mirko Križman, RURALNOST KOT ZGODOVINSKO DEJSTVO IN LITERARNI SLOG PRI CANKARJU IN PREŽIHU	631
Rurality as a historical fact and literary style in the works of Cankar and Prežih	
Igor Žiberna, SPREMINJANJE LEG VINOGRADNIŠKIH POVRŠIN V RADGONSKIH GORICAH MED LETI 1824 IN 1990 V LUČI TOPOKLIMATSKIH KAZALCEV	651
Changes of vineyard area position in Radgonske Gorice in the period 1824-1990, in the light of topoclimatic indicators	

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Andrej Vovko, L. J. ROGIER, G. DE BERTIER, J. HAJJARD, ZGODOVINA CERKVE 4, CERKEV V ČASU RAZSVETLJENSTVA, REVOLUCIJE IN RESTAVRACIJE (1715-1848); R. AUBERT, L. J. ROGIER, J. T. ELLIS, ZGODOVINA CERKVE 5, OD CERKVENE DRŽAVE DO SVETOVNE CERKVE (OD 1848 DO DRUGEGA VATIKANSKEGA KONCILA)	663
Jerneja Ferlež, TANJA TOMAŽIČ: IGRAČE, ZBIRKA SLOVENSKEGA ETNOGRAFSKEGA MUZEJA	665
Andrej Vovko, FRANC KUKOVICA, ŠOLSKI VSAKDAN NA DVOJEZIČNEM KOROŠKEM/SCHULALLTAG IM ZWEISPERACHIGEN KÄRNTEN	667
Mateja Ratej, DUŠKA KNEŽEVIČ HOČEVAR: DRUŽBENA RAZMEJEVANJA V DOLINI ZGORNJE KOLPE. DOMAČINSKA ZAMIŠLJANJA NACIJE IN LOKALITETE	669

JUBILEJI - ANNIVERSARIES

PROFESOR DR. SERGEJ VRIŠER OB OSEMDESETLETNICI

Prijetno je bilo sprejeti vabilo urednika, naj napišem prispevek ob osemdesetletnici rednega profesorja dr. Sergeja Vrišerja. Urednik je ob povabilu razmišljal o uglednem profesorju in veliki mariborski osebnosti, dolgoletnem muzejskem ravnatelju, pa seveda o plodnem strokovnem piscu, ki je marsikatero umetnostnozgodovinsko dognanje objavil prav v Časopisu za zgodovino in narodopisje. Leta 1985 je Marjetica Simoniti ob Vrišerjevi petinšestdesetletnici v

Zborniku za umetnostno zgodovino objavila njegovo bibliografijo. Do takrat se je nabralo 441 bibliografskih enot, od teh so mnoge prispevki v ČZN. Od leta 1985 pa do danes je to število krepko naraslo. Sergeju Vrišerju nikoli ne zmanjka poguma, volje in vztrajnosti za raziskovanje vedno novih vprašanj. Uveljavil se je kot izjemen in neutrujen borec na področju varovanja kulturne dediščine, je pa tudi nadvse prijeten sogovornik, dober stanovski kolega in mlajšemu rodu naklonjen svetovalec.

Sergej Vrišer je po rodu Ljubljčan (rojen je bil 9. novembra 1920), v naši zavesti pa živi kot nepogrešljiva mariborska osebnost in kot barokist. Že njegovo diplomsko (1954) in doktorsko delo (disertacijo je leta 1962 zagovarjal pri dr. Francetu Steletu) je bilo usmerjeno v severovzhodni konec Slovenije in v barok. Na baročnega kiparja Jožefa Holzingerja ga je prvi opomnil profesor Stele in po profesorjevem nasvetu se je Sergej Vrišer strokovno zapisal baročni plastiki. Po dolgem in počez je prehodil Slovenijo in pregledal celoten fond našega baročnega kiparstva. Dandanašnji si že malce težko predstavljamo, kako so si v letih, ko je bilo avtomobilov še zelo malo, »terenci« optali nahrbtnik s fotografsko opremo in peš prehodili mnoge poti do odmaknjenih cerkva. Vrišerja so na teh pohodih čakale številne slovenski umetnostni zgodovini še neodkrita dragocenosti, pogosto prekrite s prahom, črvojedne in pozabljene. Ob radostih, ki jih sprožajo nova odkritja, in ob navdušenju, kako visoko kvaliteto je dosegalo kiparstvo na Slovenskem v času baroka, so se vrstila tudi razočaranja zaradi ogroženosti umetnin. Ugotovitve s terena je Vrišer dogradil s proučevanjem arhivskih virov. Nastale so tri knjige o baročni plastiki, še danes temeljna dela s tega področja. Kot prva je leta 1963 izšlo *Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem* (dopolnjen ponatis je sledil leta 1992), leta 1976 je bilo natisnjeno *Baročno kiparstvo v osrednji Sloveniji* in leta 1983 *Baročno kiparstvo na Primorskem*. Ta dela so poleg številnih strokovnih člankov uvrstila Sergeja Vrišerja med vodilne barokiste na Slovenskem. Vrišerjevo *Baročno kiparstvo* (Mladinska knjiga, 1967) je bila prva knjiga iz žal nedokončane serije *Ars Sloveniae*, katere namen je bil, da v oblikovalsko zglednih in z reprodukcijami bogatih monografijah pregleda likovno ustvarjalnost na Slovenskem. Bila je tudi edina edicija v tem nizu, ki je so jo leta 1971 izdali še v nemškem jeziku pri dunajski založbi Schroll. Zadnja Vrišerjeva publikacija na baročno témo je razkošna monografija *Jožef Holzinger* (Umetniški kabinet Primož Premzl, 1997). Jožef Holzinger je bil prvi med baročnimi kiparji, ki se jim je Vrišer posvetil z vso poglobljenostjo. Kasneje ga je s svojim markantnim opusom nekoliko zasenčil Jožef Straub, a je Vrišer večkrat poudaril, da mu je Holzinger v nekaterih pogledih ljubši od Strauba in da ga umetniško pogosto postavlja na višje mesto.

Barok je bil na Slovenskem izjemno plodno obdobje, ki polno zaposluje več umetnostnih zgodovinarjev. Sergej Vrišer je bil pobudnik in osrednja osebnost tako imenovanih »*Baročnih dnevov*«, dobro obiskanih shodov na témo baroka. Med mlajšimi kolegi ni nikogar, ki bi z enakim zanosom in vedrino vodil družbo vseh tistih, ki jim je barok blizu, če že ne temeljna dejavnost. Tako že nekaj let pogrešamo sistematično vodena strokovna srečanja, organizirana vedno v drugem kraju, ob katerih smo si ogledovali bolj ali manj znane baročne spomenike.

Odgovoren odnos do spomenikov ne glede na kraj njihove hrambe je velika Vrišerjeva odlika. Rad poudarja, da svojega dolgoletnega ravnateljstva v mariborskem muzeju nikoli ni razumel kot izključno muzealsko nalogo. Prepričan je, da bi morala biti muzealski in konservatorski poklic bolj povezana, kar bi oplajalo obe stroki in koristilo spomenikom. Ločnica med premično in nepremično dediščino je pogosto nejasna in tudi nepotrebna. Pri tem je Vrišer vreden učenec Franceta Steleta, ki je svoje študente vzgajal k predanosti kulturni dediščini kot

nedeljivi celoti. Sergej Vrišer je nenehno in živahno prisoten pri najbolj občutljivih vprašanjih baroka na Slovenskem. Ob vsaki priložnosti opozarja na zaskrbljujoče stanje baročnih, še posebej »zlatih« oltarjev, in napisal je celo vrsto člankov v bran dornavske graščine, enega najbolj enovitih in vrhunskih baročnih spomenikov na Slovenskem. Zelo značilen je naslov enega od prispevkov o Dornavi: »*Spet: v obrambo Dornave*« (Naši razgledi, 12. 2. 1971). Bitka za ohranitev spomenikov je zanesljivo najtežja naloga umetnostnih zgodovinarjev. Leta 1972 je Vrišer v mariborskem muzeju pripravil razstavo s pomenljivim naslovom »*Ranjene umetnine*«. Pogled na propadajoče dragocenosti iz mariborskega muzejskega depoja je predstavil kulturno politiko v neprijazni luči in takšen je bil tudi odziv takratnih oblasti. Sergej Vrišer se pač nikoli ne izmika, kadar je potrebno zastaviti svoje znanje v zaščito dediščine. Načrtovani prenos Robbovega vodnjaka izpred ljubljanske mestne hiše v novo krilo Narodne galerije je v svoji zadnji fazi pred kratkim sprl vodilne slovenske umetnostne zgodovinarje, urbaniste, arhitekta in za umetnost bolj ali manj dovzetne Slovence. Vrišer se je odločno in jasno zavzel za stališča, ki jih je izoblikovala komisija za spremljanje del na znamenitem spomeniku. Ohraniti dragoceno umetnino tudi za prihodnje rodove je pač temeljno vodilo akcije, ki teče že več kot dvajset let.

Skrb za dediščino pa je lahko uspešna le takrat, kadar imajo strokovnjaki oporo v laični javnosti. Sergej Vrišer se zaveda, koliko pomeni splošno zanimanje za vse tisto, kar so nam zapustili predniki. Nema lokrat je povedal, da prispevek za dnevni časnik piše z enako odgovornostjo kot strokovno razpravo, in s tem opomnil, kako neprimerno je podcenjevanje laične publike. Napisal je več enot za priljubljeno zbirko *Naravni in kulturni spomeniki Slovenije (Mariborski grad, Sladka Gora, Sveti Rok, Kamnica, Stari Maribor, Malečnik, Mariborski muzej I in Mariborski muzej II)*, drobnih, a nadvse priročnih knjižic, ki med bralci uživajo veliko priljubljenost. Vedno rad poskrbi, da so bralci Večera, pa tudi drugih časnikov in revij, sproti seznanjeni z aktualnostmi s področja muzealstva, sodobne likovne ustvarjalnosti in seveda baroka. Rad se odzove vabilom na predavanja in strokovna vodstva. Z duhovitostjo pritegne pozornost poslušalcev in najde pravo mero, ko določa dolžino prispevka.

V številnih člankih je Sergej Vrišer spremljal najpomembnejše likovne dogodke v Mariboru in na Štajerskem. Njegove likovne kritike izpred nekaj desetletij so še danes najboljši dokumenti o likovnem življenju Maribora po drugi vojni. Ob tem je Vrišer presenetil s širino pri doumevanju sodobnega likovnega utripa. Rahločutno je zaznal naravnost slikarjev in kiparjev na slovenskem Štajerskem, za katere je značilno, da se dolgo niso mogli odpovedati prepoznavni predmetnosti in so se raje držali »varnega brega in se izogibali nevarnim brzicam« (katalog k pregledni razstavi Albina Lugariča, Pokrajinski muzej Ptuj, 1987). Vrišer je opazil, da imajo ustvarjalci, povezani v mariborsko združenje, nekaj skupnih potez in da kaže njihovim dosežkom slediti z vso pozornostjo. Z iskrivo prisotnostjo na področju sodobne likovne ustvarjalnosti je Vrišer odločilno pripomogel k ustanovitvi mariborskega Rotovža in s tem k redni razstavni dejavnosti v tem mestu.

Sergej Vrišer je na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani predaval muzeologijo, leta 1971 je bil izvoljen za izrednega in leta 1978 za rednega profesorja. Mladim je razlagal osnovne zakonitosti muzejskega dela in ob tem upošteval svoje dolgoletne kuratorske (od leta 1954) in ravnateljske (1963-1988) izkušnje iz mariborskega muzeja. Pri tem ni skrival občudovanja svojega ravnateljskega predhodnika Boga Teplyja in še bolj Franja Baša, ki je prvi uredil muzejske zbirke v mariborskem gradu. Baš je bil na ljubljanski univerzi prvi predavatelj muzeologije in konservatorstva in bil Vrišerju vzornik tudi na tem področju. Vrišerju je delo na ljubljanski univerzi predstavljalo možnost

prenašati svoje znanje na mlajše, prijali pa so mu tudi redni stiki z ljubljanskimi kolegi. Značilno za Vrišerjevo življenjsko vedrino je bilo zadovoljstvo, ko je kot milijonti potnik kupil vozovnico za zeleni vlak na eni od rednih poti v Ljubljano, o čemer so poročali vsi slovenski časniki.

Z vsem spoštovanjem do Baševega koncepta je Sergej Vrišer preuredil ali na novo postavil več zbirk v mariborskem muzeju. Med njimi vse premalo cenimo dvorano s plastikami Jožefa Strauba iz opuščene cerkve sv. Jožefa na Studencih v Mariboru. Monumentalne skulpture nadnaravne velikosti (odlično restavratsko delo je opravil pokojni Anton Blatnik) je Vrišer razporedil v skupine, da je po eni strani sledil njihovi izvorni postavitvi na oltarju, po drugi strani pa je omogočil muzejskim obiskovalcem, da kar se le da natančno in od blizu sledijo Straubovemu mojstrstvu. Straubovo dvorano si danes ogledujemo kot nekaj samoumevnega in naši pozornosti se izmika, kako pretanjeno so razmeščene baročne skulpture. V postavitvi Straubove dvorane se je morda najbolj izkristaliziralo Vrišerjevo povezovanje muzealske in konservatorske stroke. Sv. Zaharija, osrednja figura te mogočne celote, je postal simbol mariborskega muzeja, mariborski osrednji eksponat. Izjemno dolga in naporna je pot, da določena umetnina postane nekaj samo po sebi razumljivega tudi najširšim krogom. Pretekla so mnoga leta od prvih strokovnih opredelitev preko številnih znanstvenih in poljudnih člankov, razstavnih katalogov in razglednic do naslovnice monografije »Baročno kiparstvo« iz zbirke *Ars Sloveniae*, na kateri Zaharijevi razkrečeni prsti strastno opozarjajo na besedilo v razprti knjigi. Danes ga skorajda ni kolikor toliko razgledanega Mariborčana, ki ne bi vsaj na videz poznal znamenitega Zaharijo, pred desetletji je bila to le ena od skulptur malo znanega ustvarjalca, za neveščega opazovalca prav nič privlačna, saj ji je zob časa odvezel mnogo prvotnega blišča.

Še na dveh področjih je Sergej Vrišer zaoral ledino. To sta oblačilna kultura in vojaška zgodovina, še posebej pa zgodovina uniform, vojaških in civilnih. Leta 1965 je presenetil slovensko javnost z razstavo *Tristo let mode na Slovenskem* (v Mariboru in v Ljubljani). Takrat povsem nova tema je vzbudila pozornost s svojo vsečnostjo in v razstavišče privabila številne obiskovalce, česar v šestdesetih letih v Sloveniji nismo bili ravno vajeni. V sivino takratne oblačilne kulture na Slovenskem je razstava zanesla šarm kompliciranih krojev, razkošnih čipk in modnih dodatkov. Modnim oblačilom so se kmalu pridružile še uniforme in tako je v mariborskem muzeju nastala zbirka modnih oblačil in uniform, prva in še vedno edina na Slovenskem. Ureditvi zbirke in več razstavam sta sledili še knjigi *Uniforme v zgodovini – Slovenija in sosednje dežele* (1987) in *Uniforme v zgodovini II – Civilne uniforme na Slovenskem* (1991), ki ju je sam opremil z ilustracijami. Luc Menaše je Vrišerja v leksikografskem zapisu označil za »slovenskega umetnostnega zgodovinarja in muzealca, poznavalca uniform«, šele v nadaljevanju omenja njegovo raziskovanje baročnega kiparstva. Besedo »poznavalec« moramo razumeti kot izraz najvišjega priznanja; Vrišer je v Sloveniji edini, ki se vsestransko in do potankosti razume na uniforme.

Oblačila v preteklosti in uniforme so povezane z Vrišerjevimi mladostnimi leti. Leta 1939 se je vpisal na Vojaško akademijo v Beogradu in že leta 1941 študij zaključil v vojaškem ujetništvu in nato s prisilnim delom v Nemčiji. Po vojni se je odrekal vojaškemu poklicu. Na umetnostno zgodovino se je kot izredni študent vpisal po nekaj letih tehnične službe, ki ga ni razveseljevala. Bil pa je nadarjen risar. (Med prijatelji in znanci slovi po risbi papagaja v neprekinjeni in virtuozni potezi.) Med letoma 1950 in 1952 se je preživljal kot slikar kostumov pri Triglav filmu v Ljubljani. Dodobra se je seznanil z vsemi zagatami, ki nastajajo ob pripravah kostumov za zgodovinske filme in ostro je grajal tovrstne napake. Nav-

dušenje, ki smo ga pred leti izkazovali Formanovemu spektaklu o Mozartu, je ohladil s kratkim: »Ampak KZG je pa zanič!« KZG je pomenilo »kulturno zgodovino«, se pravi oblačila in vrsto drobnih predmetov na prizorišču, ki so za sporočilo filma na prvi pogled sicer nepomembni, v gledalčevi zavesti pa vendar ustvarjajo neizbrisen vtis o dobi.

V zadnjih letih Sergej Vrišer večino svojega raziskovanja namenja vojaški zgodovini. Mariborski muzealci so osemdesetletnici svojega nekdanjega ravnatelja posvetili razstavo o vojakih »Štajersko – koroško – kranjskega dragonskega polka št. 5« s sedežem v Mariboru, popularno imenovanih »finfarji«. V mariborski zbirki uniform jih je veliko, ki so pripadale »finfarjem«, Vrišerja pa je pritegnilo tudi raziskovanje življenja v polku, v katerem so prevladovali vojaki slovenskega rodu in v katerem je bil slovenski jezik enakovreden nemškemu. Tako v kratkem pričakujemo natis še ene Vrišerjeve knjige, ki bo predstavila »finfarje«, z njimi pa del vojaške zgodovine na ozemlju današnje Slovenije in tudi kos mariborskega vsakdana iz časov rajne Avstrije.

Sergej Vrišer je nepogrešljiva osebnost umetnostno- in kulturnozgodovinske stroke, konservatorstva in muzealstva. Njegova strokovna razgledanost in širina, pa tudi življenjska strumnost in vedrina so mlajšim vzor in vzpodbuda. Uredništvo in bralci Časopisa za zgodovino in narodopisje mu ob visoki obletnici želimo vse najboljše.

Marjeta Ciglencečki

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/1, tel.: 01/476-9210

vas vabi, da kot redni član vstopite v eno izmed slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev.

Društveni člani po nižji ceni prejemajo osrednje glasilo slovenskih zgodovinarjev Zgodovinski časopis, imajo popust pri nabavi knjig iz zaloge zveze, lahko sodelujejo pri strokovnih in družabnih prireditvah društev (zborovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno), brezplačno prejmejo zvezino značko in izkaznico ter uporabljajo zvezino knjižnico. Potrjena izkaznica ZZDS omogoča brezplačen ali cenejši vstop v številne domače in tuje muzeje in galerije. Člani slovenskih društev s popustom kupujejo knjige »Slovenske matice«, občasno pa tudi publikacije drugih slovenskih založb.

Članarino in naročnino lahko vplačate vsako dopoldne (od ponedeljka do petka) na zvezinem sedežu ali pa s položnico na žiro račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, Aškerčeva 2, 50101-678-49040.

Vplačilo članskih obveznosti je možno tudi pri vseh matičnih pokrajinskih zgodovinskih in muzejskih društvih. Tu so njihovi naslovi:

Zgodovinsko društvo Ljubljana, Filozofska fakulteta, 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Zgodovinsko društvo v Mariboru, Muzej narodne osvoboditve, 2000 Maribor, Heroja Tomšiča 5

Zgodovinsko društvo v Ptuj, Pokrajinski muzej, 2250 Ptuj, Muzejski trg 1

Zgodovinsko društvo v Celju, Muzej novejših zgodovine, 3001 Celje, Prešernova 17, pp. 87

Zgodovinsko društvo za Gorenjsko, Gorenjski muzej, 4000 Kranj, Tavčarjeva 43

Zgodovinsko društvo v Novem mestu, Dolenjski muzej, 8000 Novo mesto, Muzejska 7

Muzejsko društvo v Škofji Loki, Muzej na gradu, 4220 Škofja Loka, Grajska pot
Belokranjsko muzejsko društvo, Belokranjski muzej, 8330 Metlika, Trg svobode 4

Zgodovinsko društvo v Slovenskih Konjicah, ZKO, 3210 Slovenske Konjice, Partizanska 21

Zgodovinsko društvo za Pomurje, Pokrajinski muzej, 9000 Murska Sobota, Trubarjev drevored 4

Klub slovenskih zgodovinarjev in geografov na Koroškem, Postfach 38, 9020 Celovec/Klagenfurt, Avstrija

Zgodovinsko društvo za Koroško, Koroški muzej, 2390 Ravne na Koroškem, Na gradu 5

Zgodovinsko društvo za severno Primorsko, Goriški muzej, 5250 Solkan

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Società storica del Litorale, Pokrajinski muzej, 6000 Koper/Capodistria, Gramscijev trg 4

Zgodovinsko društvo Gornja Radgona, 9250 Gornja Radgona, Trg svobode 4

Zgodovinsko društvo Bled 1004, Knjižnica Blaža Kumerdeja, 4260 Bled, Ljubljanska 10

Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča v Mariboru, Pedagoška fakulteta - Oddelek za zgodovino, 2000 Maribor, Koroška cesta 160

Zahtevajte prijavnico za vpis pri enem izmed pokrajinskih zgodovinskih društev ali na sedežu osrednje zveze!

RAZPRAVE - STUDIES

HISTORIČNO-TOPOGRAFSKI ORIS NEPOSREDNE OKOLICE SREDNJEVEŠKEGA MARIBORA II

Jože Mlinarič*

UDK 94(497.4 Maribor)“04/14”

Jože Mlinarič: Historično-topografski oris neposredne okolice srednjeveškega Maribora II. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36(2000)4, str. 513-545, 231 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nemščini, izvleček v slovenščini in nemščini.

Avtor prispevka podaja na podlagi predvsem arhivalnih virov historično-topografski oris neposredne okolice srednjeveškega Maribora. Oris vključuje mestni pomerij ter bližnje griče, zasajene z vinogradi, ki so bili v veliki meri last mariborskih meščanov in ustanov v mestu ali pa so jih le-ti imeli v zakupu po gorskem pravu.

Drugi del prispevka obravnava Graško predmestje in območje vzhodno od njega.

UDC 94(497.4 Maribor)“04/14”

Jože Mlinarič: Historisch-topographischer Abriss der unmittelbaren Gegend der mittelalterlichen Stadt Marburg/Maribor II. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36(2000)4, pp. 513-545, 231 notes.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and German.

Der Autor des Beitrages behandelt auf Grund hauptsächlich archivalischer Quellen einen historisch-topographischen Abriss der unmittelbaren Nähe der mittelalterlichen Stadt Marburg/Maribor. Der Abriss bezieht sich auf das städtische Pomerium sowie die nahegelegenen mit Weingärten bepflanzten Hügel, die überwiegend ein Eigentum der Bürger sowie der städtischen Stiftungen waren bzw. die sie in Kauf nach dem Bergrecht innehatten. Der zweite Teil behandelt die Grazer Vorstadt und das Gebiet östlich der Stadt.

* Dr. Jože Mlinarič, izredni član SAZU, redni profesor, Pedagoška fakulteta, Koroška c. 160, SI - 2000 Maribor.

Medtem ko se je na zahodnem robu mesta Maribora razvilo Koroško predmestje, je na nasprotni strani nastalo predmestje, imenovano po cerkvi sv. Ulrika, s prestavitvijo Graške ceste v 17. stoletju pa je dobilo ime **Graško predmestje**. Po mnenju J. Curka sta nastali naselji okoli Marijine cerkve na Lebarjah in pri Ulrikovi cerkvi v 12. in 13. stoletju.¹ Dejstvo je, da se v Otokarjevem urbarju (1265-1267) navaja "in Vulreichsdorf" sedem kmetij, ki so tedaj dajale le po dve meri pšenice in enako količino ovsa ter trideset denarjev za činž. V istem urbarju se omenja tudi "Hainricus de Sancto Udalrico", ki je dajal v deželno knežji urad po pet veder vina na leto. Po mnenju A. Dopscha naj bi Ulrikova vas kasneje opustela.² Temu mnenju bi pritrdili le v toliko, da so iz nekaterih kmetij morda nastale parcele, zlasti vrtov in njiv, ki so jih hasnovali v prvi vrsti mariborski meščani. Poseljena zemljišča najdemo tod ves srednji vek. Omenimo naj, da se npr. leta 1440 omenja tkalec Kristan Kašelj, ki je živel "vor Marchburg pey sand Vleich".³

Cerkev sv. Ulrika je morala glede na zgoraj omenjena podatka iz Otokarjevega urbarja stati že v sredini 13. stoletja. Nekateri so bili mnenja, da naj bi bil prvotni sedež mariborske župnije pri cerkvi sv. Ulrika, šele kasneje pa naj bi od sv. Ulrika starejša cerkev sv. Janeza Krstnika postala župnijska, kar pa ne more biti res, saj se pri Janezovi cerkvi omenja župnik že v letu 1189. Tudi trditev, da naj bi imel kasneje mariborski župnik pri Ulrikovi cerkvi svojega kaplana ali vikarja, ne vzdrži kritike, saj se v nobeni listini iz srednjega veka tod ne omenjata ne kaplan in ne vikar.⁴ Cerkev s pokopališčem, na katerem so vsekakor pokopavali okoliško prebivalstvo, je stala sredi rahlo dvignjenega platoja na mestu sedanje hiše na Partizanski cesti 9 na vzhodni strani Prešernove ulice in v bližini dvora, ki je bil v 14. stoletju že last vetrinjske opatiije.⁵ Po Ulrikovi cerkvi so se ves srednji vek imenovala bližnja mestna vrata. V letu 1305 dokument omenja „daz purgtor, daz auz der stat gēt zu Marchpurch gegen sand Vleich“, leta 1356 pa je govora o domcu „vor sand Vleichs purgtor an der traten“. ⁶ Ko so v 17. stoletju prestavili staro Graško cesto in je od tedaj ta vodila čez Lajteršperk in po Pesniški dolini ter postala glavna prometna zveza med Mariborom in Gradcem, se je vzhodnega predmestja oprijelo ime Graško (Gräzervorstadt), vrat pa Graška vrata, ki se po bližnjem mariborskem gradu imenujejo tudi Grajska vrata (burkthor, 1705).⁷ Oznaka "ob den zwain chirchen" iz leta 1330, kjer je Mariborčanka Elizabeta, Rudolfova vdova, prodala njive cistercijanski opatiji Rein pri Gradcu,

¹ Curk, Jože, Grad Gornji Maribor, v. ČZN NV 23(1987), str. 243.

² 1265-1267: Dopsch, Alfons, Die landesfürstlichen Gesamtturbare der Steiermark aus dem Mittelalter. Osterreichische Urbare I, Abt. 2. Wien, Leipzig 1910, str. 110/8 - 135 in str. 118/8-376.

³ 1440, marec 9.: orig.perg.(št 910) v arhivu samostana St.Lambrecht. Mlinarič, Jože, Gradivo za zgodovino Maribora VI. Maribor 1980 (=GZM) VI/76).

⁴ Orožen, Ignaz, Das Bisthum und die Diözese Lavant I. Marburg 1875, str. 8. Kovačič, Franc, Zgodovina Lavantinske škofije (1228-1928). Maribor 1928, str. 71. Prim. Mlinarič, Jože, Župnija sv. Janeza Krstnika v Mariboru pod jurisdikcijo salzburške nadškofije XII. stoletje-1786, v: Zbornik ob 750-letnici Mariborske škofije 1228-1978. Maribor 1978, str. 120-121 in 126. Prva omemba mariborske župnije. "Chunradus plebanus de Marhpurch". (Orig. perg. v arhivu samostana Rein. GZM I/21).

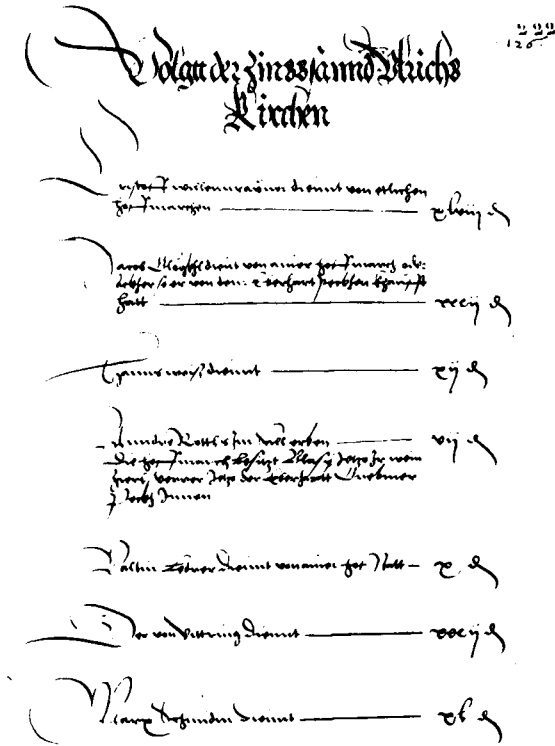
⁵ Curk, Jože, Urbana in gradbena zgodovina Maribora, v: Maribor skozi stoletja. Razprave I. Maribor 1991, str. 518.

⁶ 1305, marec 25., Maribor: orig.perg. v Kärntner Landesarchiv, Klagenfurt (=KLA). GZM II/109. 1356, junij 15.: orig.perg. (št. 712), PaM. GZM IV/77.

⁷ Curk, Jože, Urbana in gradbena zgodovina Maribora..., str. 518. Idem, Viri 1, str. 127. 1705, junij 15., Maribor fond Mesto Maribor 4/7, fol. 74'-75', StLA. GZM XIX/75.

se po mnenju J. Curka lahko nanaša le na obe podružnični cerkvi: na Ulrikovo in na Marijino na Lebarjah v Koroškem predmestju.⁸

Pri cerkvi sv. Ulrika je stal **kamniti križ**. Ob opisu meja mestnega pomirja leta 1505 je rečeno, da poteka meja "zu dem creutz bey sannd Vlrichs khirchen" in da nato zavije skozi Lausgasse k Dravi. Ob opisu ene izmed mariborskih mestnih gmajn se navaja tudi gmajna "bey sannd Vlrich thor", katere meja da teče skozi vrtove do kamnitega križa (zu den stainen creutz) in dalje na kamniti most (auf die steinen bruggen). Tudi zapis ob objezdi mestnih zemljišč leta 1671 omenja ta kamniti križ pri sv. Ulriku.⁹

Činž, ki ga je v Mariboru prejela cerkev sv. Ulrika, podružnica mestne župnije. (Mariborska mestna knjiga, XVI. stol., v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 222, Štajerski deželni arhiv Gradec).

⁸ 1330, december 5., Maribor: orig. perg. (št. A VI/46), Arhiv samostana Rein (=AR). GZM III/101. Curk, Jože, Viri 1, str. 127. Idem, Maribor (Urbanistično-gradbeni zgodovinski oris) v: ČZN NV 2(1966), str. 69.

⁹ 1505: prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 286', StLA. GZM XIV, str. 1. 1524: ibidem, fol. 202', StLA. GZM XIV, str. 4. 1671: "bey St.Vlrichs thor zu dem stainen creüz...": ibidem, fol. 474', StLA. GZM XIV, str. 15.

V bližini kamnitega križa se v letu 1705 omenja t. i. "Krvava njiva" (der blueth akher), saj je zanjo rečeno, da je "ausser dem burkhthor vnder dem creiz ligent".¹⁰ V 16. stoletju je tod vsekakor bilo **morišče**, saj je tedaj govora o kraju, "so man die lewt prennt". Križ pa so imenovali tudi "sodni križ" (gericht creuz).¹¹ Tako navaja urbar meljske komende iz 1684, da je ta dolžna ljudi, ki bi bili zagrešili kaznivo dejanje težjega značaja (za katerega je bila predpisana smrtna kazen) in bi se pojavili na pomirju komendske posesti, po treh dneh izročiti zastopnikom mariborske gosposčine. Ozemlje meljske komende je namreč sodilo v mariborsko deželsko sodišče.¹² V opisu mestnega zemljišča iz 1671. leta se omenja, da so pri ogledu le-tega prišli do kamnitega križa in do poti, ki vodi v Melje, ter do "nove" **opekarne** (zu dem neuen zieglstadl) in da je v njegovi bližini nekoč stala "stara" opekarna (der alte zieglstadl). Opekarna je stala na zemlji zgornjemariborske gosposčine, ki je prejemale za koriščenje zemljišča letno po tri renške goldinarje.¹³

Pred Ulrikovimi vrati se v srednjem veku in v 16. stoletju omenja neka **mlaka**. V letu 1467 je imel "bey der lackhen" Bernard Rūman vrt, od katerega je dajal činž mariborskemu župniku, v letu 1490 pa se omenja nek domec "vor sand Vlrichs tor", ki da leži med mlako (zwischen lakchen) in nekim drugim domcem.¹⁴ V 16. stoletju je k Vetrinjskemu dvoru sodil vrt, za katerega je rečeno, da leži "am egkh bej der lackhenn" in da ga ima v zakupu neki Lonner. Od Ulrikovih vrat je vodila pot proti Dravi. Tako se v letu 1315 navaja Nova ulica, leta 1321 ulica z imenom Lausgasse in 1528 Mlinska ulica.¹⁵ K pomembnim prometnicam je sodila cesta, ki je od mestnih vrat vodila proti Melju, od tam pa na Lajtersperk. Na začetku 16. stoletja se v neki kupoprodajni pogodbi omenja Mala ulica. 1506. leta je mariborski meščan in čevljar Ivan Emering prodal Žigi Vrstorfferju vrt pred Ulrikovimi vrati in med vrtovi Mihaela Krejača. Posest je spodaj mejila na "Klain gaslein".¹⁶ Od Marijinih vrat v Koroškem predmestju in od Ulrikovih vrat sta peljali poti v smeri proti severu do grajske pristave pod današnjo Piramido, od koder sta vodili poti na zgornjemariborski grad (1425) ter k Trem ribnikom.¹⁷

Pred Ulrikovimi vrati in Ulrikovo cerkvijo je bilo nastanjenih nekaj podložnikov, povečini z majhnimi **zemljiškimi kompleksi**, ki so se ukvarjali v prvi vrsti z obrtjo in drugimi neagrarnimi dejavnostmi. Večina zemlje pa je bila razdeljena na manjše parcele, ki so jih imeli v zakupu zlasti mariborski meščani. V letu 1452 se omenja petintrideset zakupnikov manjših parcel, med katerimi najdemo precejšnje število mariborskih obrtnikov. Večina hasnovalcev je tedaj živila

¹⁰ 1705, junj 15., Maribor: fond Mesto Maribor 4/7, fol. 74' -75', StLA. GZM XIX/75.

¹¹ Ibidem, fol. 293' GZM XIV, str. 43.

¹² Urbar Meljske komende iz leta 1684, šk. 814, št. 130 a, arhiv Velikega češkega priorata malteškega reda, Osrednji državni arhiv v Pragi. Prim. Mlinarič, Jože, Melje in njegova malteška komenda od XII. stoletja do leta 1803, v: ČZN NV 16(1980), str. 229.

¹³ 1671: prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 774', StLA. GZM XIV, str. 16. V letu 1885 je v Melju stala opekarna, last veleposesti v Melju. (Janisch, Josef Andreas II. Graz 1885, str. 257).

¹⁴ 1467: Mlinarič, Jože, Mariborska župnija do leta 1600, v: ČZN NV 9(1973), str. 242: "vor sannd Vlreichs thor...". 1490, november 8. orig. perg. (št. A 341), KLA. GZM X/22.

¹⁵ 1315, februar 15: orig. perg. (št. 1799), StLA. GZM III/34. 1321, februar 27., Maribor: orig. perg. (št. A 219), KLA. GZM III/58 Prim. Mlinarič, Jože, Melje in njegova malteška komenda ..., str. 226.

¹⁶ 1506, marec 23.: orig. perg. v StLA. GZM XI/15.

¹⁷ 1425, september 26.: orig. perg. (št. 5045 a), StLA. GZM VI/20.

za mestnim obzidjem, le nekaj jih je bilo na obravnavanem območju tudi nastanjenih, oboji pa so bili dolžni plačevati deželnemu knezu davek kot drugi meščani.¹⁸ Ob proščenju na dan sv. Ulrika (4. julija), ko je bil tudi sejemski dan, je imel mestni sodnik pravico pri Ulrikovi cerkvi pobirati stojnino in mitnino.¹⁹ Kar nekaj činža je pred Ulrikovimi vrati pobirala mariborska župnija, medtem ko je Ulrikovi cerkvi pripadal činž od sedmih zakupnikov, predvsem od mariborskih meščanov, hasnovalcev v prvi vrsti njiv. Med zavezanci se omenja tudi vetrinjska opatija. V letu 1490 je ta tod kupila domec, od katerega se je dajalo činž Ulrikovi cerkvi.²⁰

Ohranjene listine pričajo o lastnikih oziroma zakupnikih zemlje pred Ulrikovimi mestnimi vrati in pri cerkvi sv. Ulrika. Zanje lahko ugotavljamo, da je bila tudi tu to pisana družčina. Dejali smo že, da so si največ parcel (vrtov in njiv) tod pridobili mariborski meščani, vendar srečujemo tudi svetne in cerkvene ustanove. Meščanski špital je že nekaj let po svoji ustanovitvi (ustanovljen 1348) zamenjal "an der traten" pred Ulrikovimi vrati posest z Nikolajem, sinom vdove deželnega pisarja.²¹ Leta 1380 se navaja kot gospodar njive "pei dem turn im ek pei sand Vleichts purgktor" vetrinjska opatija, ki je posest dala v zakup mariborskemu meščanu Majnhardu Praunspergerju. Njiva, ki jo je pred tem imel v zakupu Hertel Rosenberger, je ležala pri posesti meščana Nikolaja Goldnerja.²² Vetrinjski cistercijani so imeli pred Ulrikovimi vrati tudi še nekaj domceev in jih v letu 1425 prodali vitezu Andreju Zusemskemu. Zanje je rečeno, da sežejo od mestnega jarka do sadovnjaka, ki sodi k tamkajšnjemu samostanskemu dvoru, nato pa do poti, ki pelje na trdnjavo (an den weg, der awf die vest get) ter do travnika zgornje-mariborske gospoščine. Prodana posest, ki jo je imel prej v zakupu za činž pokojni Vid Betnavski (Wintnawer), je mejila še na nekatere druge njive, ki so sodile k omenjenemu dvoru.²³ V letu 1438 pa sta se Rupert z Zgornjega Pobrežja in njegov brat Janez iz Zrkovcev odpovedala vsem terjatvam do bratovščine sv. Duha v Mariboru in tudi do domca, ki je ležal "fur sand Vleichts thor pey der kirchen".²⁴

V kasnejšem Graškem predmestju, zunaj mestnega obzidja in pred Ulrikovimi vrati se v srednjem veku omenjajo tri ulice: t. i. **Lausgasse**, **Nova ulica** in **Mlinska ulica**, ki so nastale z naselitvijo prebivalstva zunaj mestnega obzidja. Tu so imeli zlasti Mariborčani številne parcele (vrtove in njive), naseljenci pa so imeli malo zemlje in so se v glavnem ukvarjali z neagrarnimi dejavnostmi. Ulic danes ni več moč natanko locirati, dejstvo je le, da so bile na mestnem pomirju in da so potekale v smeri proti Dravi in proti "spodnjim mestnim utrdbam".²⁵ Medtem ko se Nova ulica prvokrat omenja v letu 1315., se t. i. Lausgasse v kakem dokumentu pojavi nekaj let kasneje (1321). V opisu mestnega pomirja iz 1505 je

¹⁸ Steuerregister 1452, fol. 10^r - 11^v, fond Mesto Maribor, StLA. GZM XVII, str. 11-13. Prim. tudi register 1462-1504: GZM XVII.

¹⁹ "Bey sannd Vlrich vor Marchburg an sannd Vlrichs tag stanndt vnd mawttgelt nimbt der richter". (Fond Mesto Maribor 1/1, fol. 280, StLA. GZM XIV, str. 87).

²⁰ "Zinss vor sannd Vlrichs thor": ibidem, fol. 218^r - 219^v, StLA. GZM XIV, str. 177-178. 1490, november 8.: kopija v StLA. GZM X/22. V listini se omenja Peter Grüenseysen, cerkveni ključar pri cerkvi sv. Ulrika.

²¹ 1356, junij 5.: orig. perg. (št. 712), PaM. GZM IV/77.

²² 1380, oktober 2.: orig. perg. (št. A 437), PaM. GZM V/35.

²³ 1425, september 26.: orig. perg. (št. 5045 a), StLA. GZM VI/20.

²⁴ 1438, februar 7.: orig. perg. (št. 747), PaM. GZM VI/68.

²⁵ Zahn, Joseph von, Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter. Wien 1893, str. 327. Puff, Gustav Rudolf, Marburg in der Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte III. Gratz 1847, str. 84.

rečeno, da teče njegova vzhodna meja "od cerkve sv. Ulrika in skozi Lausgasse proti Dravi in nato nazaj do spodnjih mestnih utrd".²⁶ Iz tega jasno sledi, da je morala biti ta ulica vzhodno od današnje Ulice Vita Kraigherja. Ob svoji prvi znani omembi se ulica imenuje "Lausgazzen", ki jo nekateri slovenijo z Ušjo ulico, ker da je tu prebivala mestna revščina.²⁷ V omenjeni listini iz 1321 se omenja Herman, ki je tedaj imel v zakupu vinograd v Počehovi.²⁸ Pod imenom "Lausgasse" moremo razumeti ne le ulico z vrsto hiš, temveč tudi širše neposeljeno območje. Leta 1449 se namreč omenjajo podložniki, ki so sodili k posebnemu uradu: "das ambt genannt in der Laussergassen vor Marchpurkg". Tedaj je Leotold Stubenberški, vrhovni točaj na Štajerskem, prodal Konradu Pesničarju za 1.600 funtov denarjev grad Kebelj, županijo Laporje in omenjeni urad pred mariborskim mestom.²⁹ V 16. stoletju je bilo na omenjenem območju okoli štirideset manjših parcel, katerih hasnovalci so bili dolžni dajati mestu činž. Med hasnovalci srečamo znane mariborske meščane, zlasti mestne obrtnike, od katerih so mnogi imeli tudi po več parcel. Tedaj je bil del območja t. i. Lausgasse porasel tudi z gozdom. V istem stoletju se "in der Lausgassen" omenja osemindvajset parcel (domcevi), katerih lastniki so morali za potrebe mesta opraviti letno po en dan tlake. Ker so imeli pravico do paše na mestni gmajni, so bili dolžni vzdrževati cesto "pri kamnitem mostu".³⁰

V srednjem veku se omenja nekaj oseb, ki so prebivale v omenjeni ulici. Poleg Hermana, ki smo ga srečali v listini iz 1321, poznamo npr. še Henrika, podložnika pujske gosposčine, doma "ze Marchpurg in der Lawsgazzen" (1403), in Jurija Pukelpergerja "gesessen in der Lausgassen" (1466).³¹ Na tem območju so si pridobili nekaj posesti tudi mariborski Judje od svojih dolžnikov. Zgoraj omenjeni Jurij Pukelperger je bil dolžnik Werohovih sinov, Jakoba in Merhla, in jima je zastavil vinograd pri Melju. Juda sta mu vinograd zaradi neporavnane dolga odvzela in ga 1466 prodala oskrbniku mariborskega mostu Pavlu.³² V letu 1472 je Jud Samuel prodal mariborskemu meščanu Ivanu Ungerju poleg vinograda na Meljskem hribu tudi mlin "nider halb der Lausgassen bei der Traa", kjer sta stala še dva mlina, namreč peka Andreja Egkerja in mlinarja Sümerlija. Prodani mlin je sodil pod zgornjemariborsko gosposčino.³³ Omenimo naj še, da je omenjeni Henrik iz "Lausgasse" kupil vinograd pri mestu od Juda Muschla, Permanovega sina.³⁴

Iz srednjega veka in 16. stoletja je ohranjenih kar nekaj dokumentov, ki pričajo o lastnikih in hasnovalcih zemlje na obravnavanem območju. Med lastnike posesti sodi v prvi vrsti spodnjemariborska gosposčina, ki je dajala zemljo v zakup

²⁶ Meja mestnega pomirja je na vzhodni strani mesta tekla: "...bej sannd Vlrichs khirchen daselbs hinab durch die Lausgassenn auf die Traa vnnd wider heerawff an das vnnder polwerch." (GZM XIV, str. 1).

²⁷ Koropec, Jože, Mariborski grajski zemljiški gospodvi, v: Maribor skozi stoletja. Razprave I, Maribor 1991, str. 91. Curk, Jože, Urbana in gradbena zgodovina Maribora, v: ibidem, str. 521. Isti istoveti ulico z Mlinsko ulico (Viri 1, str. 142).

²⁸ 1321, februar 27., Maribor: orig. perg. (št. A 219), KLA. GZM III/58. 1441: "die Laussergassen" (Zahn, Joseph von, Ortsnamenbuch..., str. 327).

²⁹ 1449, april 23.: orig. perg. (št. 6176), StLA. GZM VII/21.

³⁰ Prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 293^r, StLA. GZM XIV, str. 42 in 45-46. Ibidem, fol. 367^r. GZM XIV, str. 54.

³¹ 1321, februar 27., Maribor: orig. perg. (št. A 219), KLA. GZM III/58. 1403, november 11.: orig. perg. (št. 725), PaM. GZM V/88.

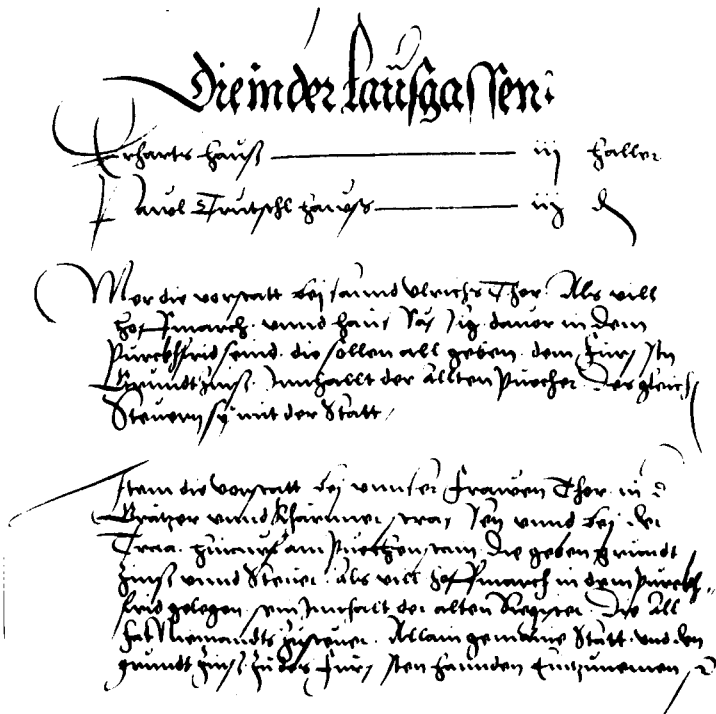
³² 1466, december 11.: orig. perg. (št. 785), PaM. GZM VII/8.

³³ 1472, december 6.: orig. perg. (št. 1102), PaM. GZM VIII/42.

³⁴ 1403, november 11.: orig. perg. (št. 725), PaM. GZM V/88.

največ mariborskim meščanom. V letu 1499 je bila gosposčina v omenjeni ulici lastnik 26 domcev.³⁵ V letu 1479 je Andrej Masoltrer podaril bratovščini rešnjega telesa v Mariboru med drugim tudi posest (domca) "in der Lawsgassen", ki je ležala pri domcih Siberja in Martina.³⁶ Leta 1544 je oskrbnik na gradu Žovnek Pankracij Schrottenpach prodal mariborskemu meščanu Juriju Oslu domec "in der Lausgassen bey dem vnderen pollwerch".³⁷ Tudi bližnja meljska komenda si je na tem območju sčasoma pridobila kar precej parcel, saj je imelo v 17. stoletju tod komendsko zemljo v zakupu kar deset hasnovalcev.³⁸

V Graškem predmestju je pred Ulrikovimi mestnimi vrati in onstran mestnega jarka ter v smeri proti Dravi potekala **Nova ulica**, v ohranjenih listinah prvokrat omenjena kot "Nevgassen" leta 1315. Gre za ulico, ki je tekla približno tam, kjer je danes Ulica Vita Kraigherja.³⁹ Dokument iz 1470 ulico locira takole: "im purckhfrid Marchburg vor sandd Vlrichs thor in der Newgassen".⁴⁰

Določila glede plačila zemljarine in davščine od posesti v ulici z imenom Lausgasse, pred Ulrikovimi (Graškimi) in Marijinimi (Koroškimi) mestnimi vrati. (Mariborska mestna knjiga, XVI. stol., v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 293', Štajerski deželni arhiv Gradec).

³⁵ 1499: Koropec, Jože, Mariborski grajski zemljiški gospodvi, v: Maribor skozi stoletja. Razprave I. Maribor 1991, str. 90.

³⁶ 1479, oktober 5.: fond Mesto Maribor 1/1, fol. 163^v – 165^v, StLA. GZM IX/51.

³⁷ 1544, februar 3., Maribor: orig. perg. (št. 934), PaM. GZM XI/104.

³⁸ Mlinarič, Jože, Melje in njegova malteška komenda od XII. stoletja do 1803, v: ČZN NV 16(1980), str. 230.

³⁹ 1315, februar 15.: orig. perg. (št. 1799), StLA. GZM III/34. J. Curk locira ulico v Ulico Vita Kraigherja. (Viri 1, str. 142).

⁴⁰ 1470, maj 12.: prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 178^v–179^v, StLA. GZM VIII/27.

V srednjem veku se omenja nekaj oseb, ki so tod tudi prebivale, vendar je večina zemlje bila razdeljena na parcele, ki so jih kot vrtove, manj kot njive, hasnovali mariborski meščani. V letu 1325 se kot zakupnik vinograda omenja neki "Otschk in der Neugazzen", leta 1467 pa se omenja ribič Jožef, ki je imel hišo "in der Newgassen".⁴¹ V Novi ulici je imel leta 1315 posest Rudolf Mariborski, ki jo je poleg vinograda v Prošekju pri Bresternici zapisal svojemu sinu ob njegovem posvečenju v duhovnika, okoli leta 1320 pa je Mariborčan Jakob Crafuzz podaril dve zemljišči "in der Newengassen", last Ulrikove vdove, žičkim kartuzijanom.⁴² V drugi polovici 14. stoletja so dobili letne dohodke od posesti "in der Newgazzen" mariborski manjši bratje. Podarili sta jim jih Diemota in Ana, hčeri pokojnega Mariborčana Wolfharta.⁴³ V letu 1470 pa je istim redovnikom podaril vrt mariborski meščan Jurij Püchel. V istem dokumentu se omenjata tudi vrtova sodarja Andreja in kovača Wolfganga.⁴⁴ Tudi mariborska župnija je bila na obravnavanem območju gospodar zemljišč, saj sta ji v letu 1467 dajala činž sodar Jurij od domca, ribič Jožef pa od hiše, a tudi v letu 1483 se omenja "in der Newgassen" vrt te cerkvene ustanove.⁴⁵ Sicer pa je župnija v 16. stoletju imela pravico od zemljišč, v prvi vrsti od vrtov pred Ulrikovimi vrati, pobirati činž od nekako dvajsetih hasnovalcev. Za nekatere parcele je izrecno povedano, da ležijo v Novi ulici. Med hasnovalci srečamo nekaj mariborskih meščanov, med njimi pet usnjarjev, za katere je rečeno, da plačujejo činž od svojih delavnic (leder haws, werch haws), ki so vsekakor bile v bližini Drave, kajti usnjarji so pri svojem delu potrebovali veliko vode.⁴⁶ Z zemljišči bogato obdarjeni mariborski meščanski špital je na začetku 16. stoletja premogel vrt tudi v Novi ulici. Tedaj se omenja tod vrt tedaj že pokojnega Tomaža Pücherja, ki je mejil "na uličico, ki pelje k mestnemu jarku".⁴⁷ Po mlinih na Dravi v Graškem predmestju se je ena izmed ulic imenovala **Mlinska ulica** (Mülgasse), omenjena leta 1321.⁴⁸ V letu 1528 govori dokument o nji-vi, ki je ležala "pred Ulrikovimi vrati" v Mlinski ulici (in der Müllgassen).⁴⁹

Medtem ko je na zahodnem robu Maribora nastal Račji dvor kot gospodarsko in upravno središče za obsežne posesti, zlasti vinogradniške, pred letom 1279 last nemškega viteškega reda, po tem letu pa benediktinske opatije Admont, je na vzhodnem robu Maribora nastal v **Melju** sprva dvor gospodov Meljskih, pred letom 1217 pa so se tod naselili malteški vitezi.⁵⁰ Kraj Melje, imenovan po meliščih,

⁴¹ 1325, marec 19., Maribor: orig. perg. (št. A 227), KLA. GZM III/72. 1467: Mlinarič, Jože, Mariborska župnija do leta 1600, v. ČZN NV 9(1973), str. 242.

⁴² 1315, februar 15., orig. perg. (št. 1799), StLA. GZM III/34. Rokopis 3192, fol. 27., Zgodovinski arhiv Celje. Prim. Mlinarič, Jože, Kartuziji Žiče in Jurklošter. Maribor 1991, str. 89. Jakob Crafuzz se omenja kot priča 1322, april 26 (orig. perg., št. C 221, KLA. GZM III/64).

⁴³ 1370, januar 26., Maribor orig. perg. (št. 3073), StLA. GZM IV/120.

⁴⁴ 1470, maj 12., prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 178^v - 179^v, StLA. GZM VIII/27.: "vor sannd Vlrichs thor in der Newgassen" Prim. Mlinarič, Jože, Mariborska župnija..., str. 242.

⁴⁵ 1483. "Census remediorum in Marchburg anno domini 1483" (fond Mesto Maribor 1/1, fol. 188, StLA. GZM XIV, str. 184)

⁴⁶ "Zinss vor sannd Vlrichs thor" ibidem, fol. 218^v - 219^v, StLA. GZM XIV, str. 177-178. Prim. Curk, Jože, Viri 1, str. 30.

⁴⁷ 1507, januar. orig. perg. (št. 865), PaM. GZM XI/17. "...in der Newngassenn...an des gasslein, so man in den statgrabnn geht.." Prim. tudi: 1542, april 4., Maribor: fond Mesto Maribor 4/7, fol. 7, StLA. GZM XIX/9.

⁴⁸ 1321: Zahn, Joseph von, Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter. Wien 1893, str. 327.

⁴⁹ O mlinarstvu na območju Maribora Baš, Franjo, Maribor I. Historično-geografski razvoj. Geografski vestnik II (1926), str. 61 sl.

⁵⁰ 1279, marec 28., Judenburg: orig. perg. v Admontu. GZM II/44. 1217, oktober 23., Maribor: orig. perg. (Jo 2060), arhiv Velikega češkega priorata malteškega reda, Osrednji državni arhiv v Pragi

se v obliki "Melnich" pojavi prvič v dokumentu iz 1164. Tedaj je Pilgrim, opat benediktinskega samostana Št. Pavel v Labotski dolini na Koroškem, podelil štajerskemu mejnemu grofu Otakarju III. v dosmrtni užitek posesti: "predia in Melnich", ki pa so kasneje, verjetno po smrti Otakarja IV (1192), ponovno prišle v roke samostana in so jih menihi podeljevali v fevd gospodom Meljskim.⁵¹ Ti so imeli svoj plemiški sedež (dvor) v Melju in dvor na bližnjem hribu z imenom "Tannhoferperg" (1479).⁵² Leta 1501 se omenja nek vinograd, last malteške komende, ki da leži "in Thanoff", in gorninski registri komende navajajo ime "Thanhoff" ali Thonhoff".⁵³ Zgornji domnevi bi govorilo v prid dejstvo, da se šentpavelski fevdniki imenujejo v listinah zdaj "de Melnich", zdaj zopet "de Tanne", omenjajo pa se nekako pol stoletja: prvokrat 1181 in poslednjič 1227.⁵⁴ Prvi znani gospod iz Melja je bil Henrik (Heinricus de Melnich), ki nastopa kot priča v neki zadevi šentpavelskega samostana (1181), naslednji znani Meljski Ekehart pa nosi ime "de Tanne" (1189).⁵⁵ Okoli leta 1200 nastopata v dokumentih Werner in Henrik "de Tanne".⁵⁶ Werner je morda identičen z Wernerjem iz Maribora (Wernherus de Marburc)(1207), ki ga nekrologij šentpavelskega samostana navaja kot "Wernerus de Tannenberg"⁵⁷ in ki se pojavi v treh šentpavelskih listinah iz obdobja 1193-1220.⁵⁸

Na območju Melja, omejenim z juga z Dravo, s severa in z vzhoda pa z Meljskim hribom in drugimi vzpetinami, na katerih je vsekakor že v 12. stoletju uspevala vinska trta, ni bilo veliko prostora za druge kmetijske kulture. Z zahodne strani pa se je na to področje širilo mariborsko predmestje. V Melju in na najbližjih hribih je bil po letu 1200 skoraj izključni lastnik posesti **malteški viteški red**, čigar postojanka se prvokrat omenja leta 1217 v listini, v kateri je salzburški nadškof Eberhard II. izjavil, da se je njegov ministerial Friderik Ptujski odrekel vsem zahtevam do določenih desetih v korist meljskih ivanovcev (fratrum hospitalis sancti Johannis in Melnich); te si je Friderik lastil v nasprotju s privilegiji, danimi temu redu od apostolskega sedeža.⁵⁹ Dokumenta o ustanovitvi

⁵¹ 1164, oktober 20., mariborska trdnjava: orig. perg. v ÖSTA. GZM I/3. Prim. Mlinarič, Jože, Melje in njegova malteška komenda od XII. stoletja do leta 1803, v: ČZN NV 16(1980), str. 218. O imenu Melje: Šoštarič, Mirko, Toponimi, v: ČZN NV 33(1997), str. 275.

⁵² 1479, oktober 5.: prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 163^v – 165^v, StLA. GZM IX/51. Prim. Pirchegger, Hans, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte. München 1962, str. 23.

⁵³ 1501: prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 190^v- 192^v, StLA. GZM XI/8.

⁵⁴ (1181): insert v orig. perg. (št. 69), StLA.: 1312, februar 11. GZM I/10. 1227, (pred septembrom 24.), Traismauer: Jaksch, Avgust, Monumenta historica ducatus Carinthiae IV/2. Klagenfurt 1906, št. 1912, str. 158. GZM I/59.

⁵⁵ Glej opombo št. 54. 1189, Salzburg: GZM I/22.

⁵⁶ (1193-1220): GZM I/30, 35 in 43.

⁵⁷ "Werenherus de Melnik": (1193-1220): GZM I/31. 1207: orig. perg. (št. 346), StLA. GZM I/46. Pirchegger, Hans, o. c., str. 23. Mlinarič, Jože, Odnosi med šentpavelsko opatijo in gospodi iz Melja, gospodi Mariborskimi in mariborskimi meščani v srednjem veku, v: Kronika 29(1981), str. 243.

⁵⁸ Glej opombo št. 56. Okoli 1190 se omenjata "Liutoldus de Melnich": GZM I/27 in 1212 "Otto de Melnich" (orig. perg., št. A, 33, KLA) (GZM I/50).

⁵⁹ 1217, oktober 23., Maribor: orig. perg. (Jo 2060), arhiv Velikega češkega priorata malteškega reda, Osrednji državni arhiv v Pragi. Prim. Dauber, Robert L., Der Johanniter Malteser Orden in Österreich und Mitteleuropa Bd. I. Wien 1996 und Bd. 2 1998.

te duhovne postojanke nimamo, zato lahko o ustanovitelju ter o vzroku za njen nastanek in o času njenega nastanka samo ugibamo. Kazno je, da je bila družina Meljskih konec 12. stoletja razcepljena na dve veji, katerih ena je prebivala v Melju, druga pa na dvoru nad Meljem. Ker se po letu 1212 omenjajo le člani rodbine "de Tanne", smemo domnevati, da je rodbinska veja "de Melnich" izumrla, sicer pa se tudi na prvem mestu omenjena veja rodbine po letu 1227 ne omenja več.⁶⁰ Vemo, da so mnoge plemiške družine, ki niso imele potomstva, svojo posest namenile za ustanovitev kake duhovne postojanke, kar bi mogli domnevati tudi za gospode iz Melja. Za red ivanovcev vemo, da se je sprva ukvarjal predvsem z dobrodelno dejavnostjo, h kateri so kasneje dodali še nalogo "osvoboditve svetih krajev" in njihove obrambe. Kakšno nalogo naj bi ivanovci v Melju prevzeli, smemo le ugibati.⁶¹ Pač pa naj na tem mestu spomnimo, da je Friderik Ptujski okoli leta 1200 naselil na svoji zemlji člane nemškega viteškega reda, ki naj bi varovali mejo pred vpadi Ogrov.⁶² Melju najbližja postojanka ivanovcev je bila v Fürstenfeldu na avstrijskem Štajerskem, ki naj bi bila ustanovljena proti koncu 12. stoletja.⁶³ Sicer pa vemo, da je red na začetku 16. stoletja pridružil komendo redovni postojanki v Fürstenfeldu in da je od tedaj tam prebival komtur za obe redovni hiši.⁶⁴

Meljska komenda s kapelo sv. Katarine in z gospodarskimi poslopji je imela grajsko pomirje, ki je na severovzhodu segalo do hriba "Schlaiffen" in na jugu do Drave, na zahodu pa se je stikalo z mestnim pomirjem ter je mejilo na cesto, kasnejšo Graško deželno cesto.⁶⁵ Redovna cerkev sv. Katarine, priljubljene svetnice malteškega reda, je bila vsekakor pozidana že v prvi polovici 13. stoletja in okoli nje je bilo pokopališče, na katerem so pokopavali tudi laike.⁶⁶ Pri njej je bila vrsta mašnih in drugih duhovnih ustanov, katerih ustanovitelji so bili tudi mariborski meščani. V letu 1313 je trgovec Wolfhard namenil za večno luč v omenjenem bogoslužnem prostoru letne dohodke in v tem so ga leta 1378 posnemali tudi drugi meščani.⁶⁷ V letu 1434 so Mariborčani duhovni ustanovi poklonili mlin na Dravi, ki je stal na komendski zemlji ter med mlinom meščanskega špitala in judovskim pokopališčem. Mlin je torej stal na Dravi v bližini današnje Pristaniške ulice. Leta 1413 je malteški redovni brat Nikolaj Kelbl podaril kome-

⁶⁰ 1212, december 3., Federaun: orig. perg. (št. A 33), KLA. GZM I/50. 1227: "Eckhardus de Tanne": glej opombo št. 54.

⁶¹ Prim. Mlinarič, Jože, Melje in njegova malteška komenda od XII. stoletja do leta 1803, v: ČZN NV 16(1980), str. 222. Prim. Dauber, Robert L., I Bd, o. c., str. 45-46.

⁶² Prim. Kos, Franc, Gradivo V, št. 370, str. 192. Idem, Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja Ljubljana 1955, str. 271. Prim. Mlinarič, Jože, Križniške župnije Velika Nedelja, Ormož, Središče in Miklavž do konca 18. stoletja, v: Ormož skozi stoletja II Ormož 1983, str. 81-83.

⁶³ Pirchegger, Hans-Reichl S., Geschichte der Stadt und des Bezirkes Fürstenfeld. Fürstenfeld 1952, str. 17. Prim. Dauber, Robert L., Der Johanniter-Malteser Orden I, str. 192-195.

⁶⁴ Mlinarič, Jože, Melje in njegova malteška komenda..., str. 226 in 237. Prim. Puff, Gustav Rudolf, Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte I. Gratz 1874, str. 140.

⁶⁵ Mlinarič, Jože, Melje in njegova malteška komenda..., str. 229. Prim. Curk, Jože, Maribor (Urbanistično-gradbeni zgodovinski oris) II, v: ČZN NV 4(1968), str. 91.

⁶⁶ Dauber, Robert L. Bd.I, str. 43-44. O Katarinini kapeli: Mlinarič, Jože, Melje in njegova malteška komenda..., str. 228, 229, 233 in 236.

⁶⁷ "...pro perpetuo lumine capelle sancte Katherine ...": orig. perg. (št. 1776a), StLA. GZM III/24. 1378, september 14. orig. perg. (št. 3321), StLA. GZM V/24.

di vinograde, da bi zanj in za njegove prednike opravljali pri Katarininem oltarju po eno mašo na teden in še druge obrede.⁶⁸

Meljska komenda je bila gospodar velikih vinogradniških zemljiških kompleksov na Meljskem hribu in na bližnjih vzpetinah in glede na prve izčrpne podatke je imela na območju Melja, Košakov in Počehove na dvajsetih goreah 108 gorskopravnih zemljišč, ki jih je hasnovalo 65 sogornikov.⁶⁹ V letu 1527 je komenda premogla na območju Melja le deset podložnikov in še ti so hasnovali manjše gospodarske enote, tako da so si morali iskati dodaten vir zaslužka v neagrarnih dejavnostih, kar sta jim omogočali zlasti bližina marihorskega mesta in reka Drava.⁷⁰ V letu 1684 se npr. omenja ob cesti, ki je vodila v Košake, šest kajzarjev, torej malih zemljiških posestnikov. K pertinencam zemljiške posesti so sodile ribolovne pravice na Dravi in na potoku Malečnica. Omenimo naj tudi, da je imela komenda v mestu t. i. svobodno hišo, ki je mejila na Vetrinjski dvor in na mestno ohzidje, s kletjo za šestdeset štrtinov (okoli 30.000 litrov) vina.⁷¹

*Schloß Melling.
des H. von Herberstein gehörig an
die Melburger Haus*

Pogled na nekdanju malteško komendo v Melju (Joseph Franz Kaiser, Lithographirte Ansichten der Steyermärkischen Staette, Maerkte und Schloesser III. Gratz 1824-1833: Schloss Melling).

⁶⁸ 1434, avgust 4.: orig. perg. (št. 744), PaM. GZM VI/59. Mlin je stal "auf vnsers ordens grunt genant der Pukhori stau dye gelegen ist czwischen der spitalmul vnd der juden freythoff daselbs eze Marburg." 1413, junij 18.: prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 9^v-10^v, StLA. GZM V/102.

⁶⁹ Mlinarič, Jože, Melje in njegova malteška komenda..., str. 231.

⁷⁰ Ibidem, str. 226.

⁷¹ "Anno 1684. Urbarium des membri Melling so zu der comenda Fürstenfeld gehört unter commendatore Johann Joseph gr(af) von Herberstein als comendator zu Fürstenfeld und Melling" (Arhiv Velikega češkega priorata malteškega reda, šk. 814, št. 130 a, Osrednji državni arhiv v Pragi). Prim. Mlinarič, Jože, Melje in njegova malteška komenda..., str. 228-232.

Večina gorskopravnih zemljišč in drugih zemljiških parcel je bila v Melju in v neposredni okolici v lasti malteške komende, ki jih je oddajala interesentom v zakup. Med hasnovalci srečamo številne duhovne ustanove predvsem s Koroškega, nekaj tudi iz bližnjega Maribora, seveda pa tudi mariborske meščane. Že zgodaj se tod omenjajo kot posestniki vetrinjski cistercijani. V letu 1254 se je Henrik Rogaški obvezal, da bo vetrinjski opatiji poravnal škodo ter ji kot jamstvo zastavil posest v Melju. Vemo, da je bila opatija v letu 1312 gospodar štirih kmetij "zw Melindorf", ki jih je tedaj za činž hasnoval Diti Valkner, deželski sodnik na Ptuju.⁷² Leta 1439 je vetrinjski opat kupil komendski vinograd "ze Mellingkh in Dritaillern", med vinogradom benediktinske opatije v Osojah (Ossiach) na Koroškem in neke Judinje. Vinograd je ležal pri vinogradu z imenom "der Tannhoff", kar dokazuje dokument iz 1520, ki tod navaja parceli mariborskega meščanskega špitala in Osoj.⁷³ Leta 1451 je Vetrinjski dobil od komturja, brata Ivana Lobenstaina, v zakup vinograd "zu Melling in der Pewnt" pri parceli Ruperta Newnsteterja. Na tem kraju omenja vinogradniško parcelo tudi listina iz 1367, s katero je Nikolaj, sin pokojnega mariborskega deželskega sodnika Rudolfa, v Mariboru ustanovil beneficij sv. Katarine in mu podaril omenjeno parcelo.⁷⁴

Ženski dominikanski samostan v Brežah (Friesach) na Koroškem si je v letu 1329 pridobil vinograd pri Melju od graške meščanke Alhajde, kar je nunam omogočil salzburški nadškof Friderik. Okoli leta 1455 je parcelo hasnoval Lovrenc Penca s Pobrežja pri Mariboru, a ker je ni mogel obdelovati, se ji je odpovedal.⁷⁵ Tik nad komendo je ležal vinograd z imenom "der Raemler" in tega je s privoljenjem komturja v letu 1348 prodal kapitlju v Strassburgu na Koroškem tamkajšnji meščan Nikolaj, leta 1385 pa je kapitelj dal posest v zakup Ivanu, bratu Lovrenca iz Melja, in Nikolaju Striglu iz Maribora.⁷⁶ Na območju Melja se na začetku 14. stoletja omenja vinograd z imenom "der Reich". Leta 1312 si je Walker iz Maribora pri salzburškem vicedomu Geroltu sposodil denar. Najprej mu je Walker za sto mark srebra zastavil vinograd "der Reich bei Marchpurch", nato pa mu za 48 mark vinograd prodal. Leta 1341 je krška škofija dala vinograd "in dem Reychen" v zakup Petru, oskrbniku mariborskega mostu, ki je bil dolžan oddajati mošt v škofijsko hišo v Mariboru ter pet let zapored vinograd pognojiti s sedmimi vozovi gnoja.⁷⁷ Pri Melju se omenja še vinograd z imenom "der Feyal", last komende. Parcelo je leta 1494 mariborski meščan Pavel Eysen prodal someščanu Paltramu

⁷² 1254, december 6., Maribor: Vetrinjska kopalna knjiga I (1542), št. 373, fol. 253, KLA. GZM I/86 1312, december 21.: ibidem II (1544), št. 89, fol. 24, KLA. GZM III/22.

⁷³ 1439, marec 16.: ibidem I (1542), št. 325, fol. 227^v - 228^v, KLA. GZM VI/74. 1520, november 20.: prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 171^v - 174^v, StLA. GZM XI/48.

⁷⁴ 1451, oktober 1.: orig. perg. v KLA. GZM VII/36. 1367, maj 25., Maribor: prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 78^v-79^v, StLA. GZM IV/112.

⁷⁵ 1329, maj 25., Gradec: orig. perg. v ÖSTA. GZM III/87. 1329, junij 17., Maribor: orig. perg. v ÖSTA. GZM III/88. Omenjajo se: "Ottel von Melnich", "Hainreich ze Melnich" in "Vlli der vischer ze Melnich". 1455, september 23.: orig. perg. v ÖSTA. GZM VII/66.

⁷⁶ 1348, maj 25., Maribor: orig. perg. arhiv Krškega stolnega kapitlja v Krki, danes v KLA, in prepis (2342 v), StLA. GZM IV/43. 1385, avgust 5.: GZM V/48. 1684 se omenjata dva komendski vinograda "in Ramblerberg". (Mlinarič, Jože, Melje in njegova malteška komenda..., str. 231).

⁷⁷ 1312, februar 25., Maribor: orig. perg. (št. 32), arhiv Krške škofije v Celovcu. GZM III/15. 1684 je imela meljska komenda 17 zemljišč "in Reichgraben". (Mlinarič, Jože, Melje in njegova malteška komenda..., str. 231-232) 1341, januar 29.: orig. perg. (št. C 338), KLA. GZM IV/17.

in leta 1519 je vinograd hasnoval ptujski meščan Štefan Staudecker, ki ga je nato prodal mariborskemu meščanu in sodarju Martinu Franiču.⁷⁸ Eden izmed meljskih vinogradov je nosil ime "Dabiach" ali Diakh". Leta 1455 je imela vinograd Marina, vdova Simona Pangrerja iz Zrkovcev, in ga prodala Pavlu, bivšemu oskrbniku mariborskega mostu, 1507 pa je parcelo hasnoval mariborski meščanski špital.⁷⁹ Med uživalci gorskopravnih zemljišč pri Melju se omenjajo še: benediktinska opatija Admont (1446), mariborski minoriti (1490) in beneficij Vseh svetih iz Maribora (1501).⁸⁰ Maloštevilne so listine, ki govorijo o zakupu ali prodaji kmetij, njiv in travnikov na območju Melja. Omenili smo že kmetije vetrinjskega samostana (1312). V letu 1490 je mariborski meščan Peter Khraws podaril minoritskemu samostanu vinograd in pripadajoči travnik "ze nagst vnder Melling" ter še pol domca in njivico "daselbs zu Melling".⁸¹

Kot na nekaterih drugih krajih so si tudi na območju Melja mariborski Jude pridobili nekaj posesti, ki pa so jo obdržali le za kratek čas in so jo kmalu prodali. Gre za parcele, ki so jim jih zastavili dolžniki. Leta 1333 je imela Judinja Schyfra, Valhleinova vdova, četrtno hiše in pol vinograda "daz Melnich" in je posest prodala duhovniku Nikolaju.⁸² V letu 1439 se v Melju omenja vinograd neke Judinje, leta 1456 vinograd Juda Jožefa in 1473 Juda Arama, Seldmanovega sina.⁸³ Omemba Juda, ki naj bi leta 1330 živel v Melju (der Jude von Melnich) in imel tri vinograde ob potoku Malečnica (in der Melsencz), je vprašljiva.⁸⁴

Vzhodno od Melja se dviga vzpetina **Šlajfa** (del Meljskega hriba), ki se proti jugovzhodu izteka v Frajgrabo. Slednja meji na potok Malečnico (1330).⁸⁵ Medtem ko se Frajgraba omenja šele v letu 1532 v listini, s katero je mariborski meščan in nožar Tomaž prodal ptujskemu meščanu Tomažu Rüzingerju vinograd "auf der Schläpfen im Freygraben", pa se območje zahodno od potoka Malečnice imenuje "Spodnja Šlajfa". V letu 1380 se namreč omenja vinograd "bey Melnicz in der Nidern Slaef".⁸⁶ Ime "Sleife" se prvokrat navaja v Otokarjevem urbarju

⁷⁸ 1494, november 17.: orig. perg. (št. 837), PaM. GZM X/53. Vinograd je ležal "ob Melling im graben" z imenom "der Veyal". 1519, september 3.: orig. perg. (št. 889), PaM. GZM XI/46: vinograd "der Feyal".

⁷⁹ 1455, december 7.: orig. perg. (št. 768), PaM. GZM VII/69. 1507, junij 21.: orig. perg. (št. 866), PaM. GZM XI/18.

⁸⁰ 1446, junij 8.: orig. perg. v Gornjeavstrijskem deželnem arhivu v Linzu, fond gosposčine Greinburg. GZM VII/4. 1490, november 6.: orig. perg. (št. 8672), StLA. GZM X/21. 1501: prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 190^v-192^v, StLA. GZM XI/8.

⁸¹ 1312, oktober 21.: Vetrinjska kopalna knjiga II (1544), št. 89, fol. 24, KLA. GZM III/22. 1490, november 6.: orig. perg. (št. 8672), StLA. GZM X/21. Pri Melju se omenjajo vinogradi na kraju z imenom "Preis": ledina v k. o. Meljski hrib (Mellingberg), severozahodno od Dolnjih Košakov (Nieder Koschach) Franciscejski kataster 1825, PaM. Ok. 1500: im Preyss" (P. Blaznik, Topografija II, str. 142 in v GZM XI/45, XII/24 in 46).

⁸² 1333, maj 3., Maribor: orig. perg. (št. 2045 a), StLA. GZM III/115.

⁸³ 1439, marec 16.: Vetrinjska kopalna knjiga I(1542), št. 325, fol. 227^v-228^r, KLA. GZM VI/74. 1456, januar 22.: orig. perg. (št. 769), PaM. GZM VII/70. 1473, februar 28.: orig. perg. (št. 799), PaM. GZM VIII/44.

⁸⁴ 1330, februar 2.: rokopis 10/2 (XIV. stol.), št. IX, fol. 6, KLA. GZM III/98.

⁸⁵ "Fraugraben": k.o. Meljski hrib (Mellingberg) 1825, PaM. Vojaška karta: "Croquis der Umgebung von Marburg" iz okoli leta 1879, PaM. Z imenom Meljski hrib so pozneje označili tudi del hriba z imenom Šlajfa. (Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana 1937, str. 435). 1330, februar 2.: "in der Melsencz": glej opombo št. 84.

⁸⁶ 1532, april 24.: prepis iz 1829 v rokopisu korarjev v Stainzu, StLA. GZM XI/71. 1380, september 29.: orig. perg. (št. A 438), KLA. GZM V/34.

(1265-1267); deželni knez je od tam dobival letno okoli štirinajst veder vina.⁸⁷ V urbarju iz obdobja okoli 1280-1295 je tod zapisanih sedemnajst sogornikov, ki so oddajali letno okoli dvanajst veder vina. Med sogorniki se omenjajo npr. zdravnik Janez (Johannes medicus), ki je hasnoval knežji vinograd tudi v Počehovi, Alsa "Prukmaisterinna", Jud Mathias in župan iz Zrkovcev.⁸⁸

Lastniki vinogradov ali sogorniki so na Meljskem hribu bili duhovni gospodje, duhovne ustanove in mariborski meščani. V letu 1380 je imel vinograd "in der Nidern Slaef" mariborski meščan Prodan, ki ga je zapisal vetrinjskim cistercijanom, vendar si je zadržal nad njim dosmrtno hasnovalno pravico. Čez dve leti je mož umrl in njegova vdova Neža je tedaj podedovala pravico hasnovanja.⁸⁹ Očitno je ta vinograd identičen z vinogradniško parcelo, ki jo je leta 1394 vetrinjski opat izročil v zakup po gorskem pravu svojemu oskrbniku v Vetrinjskem dvoru v Mariboru, Pavlu iz Trčove.⁹⁰ V letu 1450 se omenja šentpavelski samostan kot gospodar vinograda "in der Schlaipphen", ko ga je dal v hasnovanje gospodom Perneškim, v letu 1454 pa se omenja tod vinograd z imenom "der Oder", last avguštinskega samostana v Velikovcu.⁹¹ Okoli leta 1472 je postal lastnik vinograda "in der Slayph" mariborski Jud Samuel in ga je tedaj prodal mariborskemu meščanu Ivanu Ungerju, po njegovi smrti (1482) pa ga je od njegovih bratov kupila Katarina, vdova mariborskega meščana Tomaža Schütza.⁹² K sogornikom so sodili še mariborski beneficiati in mariborska župnija, saj popis premičnin v mariborskem župnišču navaja tudi dva soda vina s te gorce (Schlaipff).⁹³

Od Sojče je preko Meljskega hriba in Tanhofa vodila **cesta v Pesniško dolino**, en odcep pa je šel skozi **Frajgrabo** ter ob potoku Malečnica na Malečnik. Zanj je skrbel poseben cestar (wegmacher), zato so bili dolžni vsi, ki so imeli vinograde pri Sv. Petru, na Hrenci in v njenem okolišu, plačevati t.i. cestnino (weggelt). Dokument izrecno poudarja, da od plačila ni izvzet nihče, ne gospodje, ne prelatje, ne meščani in ne podložniki. Kmetje s Hrence in iz Vodol so bili dolžni za vzdrževanje ceste dajati les in druge potreščine. Podložniki krajev Sv. Peter, Trčova, Boba, Metava, Nebova, Hrenca, Vodole in Sv. Marjeta (Pernica) so bili dolžni opraviti za potrebe ceste "zu der Schlayppen" en dan tlake na leto ter plačati po štiri denarje. Podložniki iz bolj oddaljenih naselij pa so morali za vzdrževanje ceste in za cestarja dajati predpisano količino žita in vsoto denarja.⁹⁴ Poseben seznam navaja dvainpetdeset sogornikov z višino denarnega prispevka, hasnovalcev gorskopravnih parcel "in der Schlayppen".⁹⁵ Po mnenju J. Curka se

⁸⁷ Dopsch, Alfons, Die Landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter I. Abt Landesfürstliche Urbare 2. Wien und Leipzig 1910 (= A. Dopsch), str. 116/8-336.

⁸⁸ Ok. 1280-1295: "Jus montanum de Slaif" (A. Dopsch str. 265/28 g in str. 263/d 2).

⁸⁹ 1380, september 29: orig. perg (št. A 438), KLA. GZM V/34. 1382, februar 6.: Vetrinjska kopalna knjiga I (1542), št. 344, fol. 238, KLA. GZM V/37.

⁹⁰ 1394, februar 4.: orig. perg. (št. A 547), KLA. GZM V/65.

⁹¹ 1450, junij 24.: izvleček v FRA II/XXXIX, št. 487, str. 413-414. GZM VII/26. 1454, julij 22.: orig. perg (št. 323), Archiv St. Paul (=StP) GZM VII/54. Vinograd je ležal. "vnder Melingkch in der Schlaipphen"

⁹² 1472, december 6.: orig. perg (št. 1102), PaM. GZM VIII/42. 1482, december 3.: prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 183, StLA. GZM IX/67.

⁹³ Inventar mariborskega župnišča z dne 21. novembra 1511: LXII, 1a, arhiv Krške škofije v Celovcu. Prim. Mlinarič, Jože, Mariborska župnija do leta 1600, v: ČZN NV 9(1973), str. 246.

⁹⁴ "Von dem weg in der Schlayppen". prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 362", StLA. GZM XIV, str. 77-79. Prim. Curk, Jože, Gornji Maribor, v: ČZN NV 23(1987), str. 243

⁹⁵ "Alle die so weingarten in der Schlayppen auch darunder haben, diennen weggelt..." (Ibidem, fol. 364-366, StLA. GZM XIV, str. 79-81).

je košaški cestni prehod razvil v 13. stoletju. Znano je, da je že v antiki obstajala cestna povezava Ptuj - Vurberk - Korena - Hrastovec. Cesta preko Vurberka pa se je v srednjem veku povezovala preko Malečnika. Pot pod Meljskim hribom je vsekakor že obstajala, vendar je bila za vožnjo usposobljena šele v prvi polovici 19. stoletja.⁹⁶

Na območju vzhodno od Maribora je morala ležati gorca z imenom "**Grätzerperg**".⁹⁷ Listina iz 1354 omenja vinograd "im Graetzerperg ob Melnik", se pravi nad Meljem, kot lastnika pa dominikanski samostan iz Brež (Friesach) na Koroškem, ki je tedaj dal posest v zakup po gorskem pravu Mariborčanoma Jakobu in njegovi ženi Elizabeti.⁹⁸ V letu 1335 je imel tod kar tri vinograde marenberški dominikanski samostan in jih dal v zakup Mariborčanom, ki so se zavezali dajati ustanovi predpisano gornino. Albreht "der Prichzhafen" je hasnoval vinograd, ležeč pri vinogradu piskača Pretla, ki je bil tudi zakupnik enega izmed vinogradov,⁹⁹ Henrik s pridevkom Kurzolt pa je hasnoval vinogradniško parcelo pri parceli Summerja.¹⁰⁰ V prvi polovici 16. stoletja je dobil v zakup samostanski vinograd "in Gräzer perg" mariborski meščan Boštjan Posch.¹⁰¹

Sojča (Sulz), danes del mesta, se je imenovalo območje pod današnjim Stolnim vrhom, zahodno od Meljske komende, in je bila v srednjem veku znana predvsem po vinogradih in **kamnolomu**.¹⁰² Ob koncu 13. stoletja je imel deželni knez tod vinograde, ki jih je hasnovalo trinajst sogornikov, od katerih so bili nekateri nedvomno mariborski meščani, tako npr. Herman Pavmvalck, ki se omenja v dveh listinah iz 1290. leta. Sogorniki so letno oddajali skupaj okoli dvanajst veder vina.¹⁰³ Leta 1359 je "in der Sultz" hasnoval majhno njivo mariborski meščan Nikolaj Petzolt in jo poklonil nedavno pred tem ustanovljenemu mariborskemu meščanskemu špitalu. Posest je ležala pod vinogradom meščana s priimkom Prechzhafen.¹⁰⁴ V letu 1542 sta v Sojči izkazana dva vinograda omenjene karitativne ustanove.¹⁰⁵ Zanimivo je menjavanje sogornikov na vinogradu beneficija sv. Katarine v mariborski župnijski cerkvi. Leta 1367 je Nikolaj, sin pokojnega deželnega pisarja iz Maribora, Rudolfa, v ustanovnem pismu temu bene-

⁹⁶ J. Curk, Viri 1, str. 133. "Nun zieht sich der weitere Weg am Fusse der Schlarpfe, eines verwitterten Schiefer (Lappor -) Berges mit Steinkohlenadern, dicht an die Drau dahin, ein Fussweg..." ki ga je za vožnjo usposobil šele pred leti Felber. (Puff, Gustav Rudolf, Marburg in der Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte I. Gratz 1847, str. 142).

⁹⁷ V letu 1298 (GZM II/84) se omenja vinograd "bey Raiz, der haist der Grezer". J. Zahn (Ortsnamenbuch, str. 231) obe imeni zmotno locira na en kraj, in sicer k Jarenini. Prim. P. Blaznik, Topografija I, str. 247. Gorca je bila pač imenovana po poti, ki je vodila v smeri glavnega deželnega mesta Gradca.

⁹⁸ 1354, januar 21., Maribor: orig. perg. v ÖSTA. GZM IV/63.

⁹⁹ 1335, april 24.: "an dem Graetzerperg" (orig. perg., št. 2082 a, StLA. GZM III/119). Albreht je imel v letu 1359 vinograd tudi v Sojči: 1359, november 10. GZM IV/86, 1335, junij 4., Maribor: orig. perg. (št. 2085 a), StLA. GZM III/121.

¹⁰⁰ 1335, maj 12., Maribor: orig. perg. (št. 2083 a), StLA. GZM III/120.

¹⁰¹ 1526, januar 19.: prepis v rok. 1/4 (XVIII. stol.), fond Samostan Marenberg, StLA. GZM XI/59. Prim. Mlinarič, Jože, Marenberški dominikanski samostan 1251-1782. Celje 1997, str. 79-80.

¹⁰² Franciscejski kataster 1824: k.o. Grajska vrata (Burgthor): "Sultz", PaM. Sulz - Sojča, pod k. o. Leitersberg: Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder IV. Steiermark. Wien 1917, str. 93.

¹⁰³ "Jus montanum de Sultz" (A. Dopsch, str. 265/ f-1-14). "Item Paumvalch 1 urn." (ibidem, št. 2). Herman "der Poumvalch" je priča v listinah 1290, januar 9. in maj 3. (GZM II/66 in 68). 1245, december 13., Ptuj (FRA II/XXXIX, št. 67, str. 131). Zanje B. Schroll pravi: "Die Herren von Sulz besaßen den Sulzhof in Marburger Kreise." Ali gre res za Sojčo?

¹⁰⁴ 1359, november 10.: orig. perg. (št. 2719), StLA. GZM IV/86.

¹⁰⁵ Imenjska cenitev mariborskega meščanskega špitala 24/322, StLA. GZM XXI/35-3.

ficiju poklonil tudi vinograd "in der Sultz".¹⁰⁶ Pred letom 1487 je bila parcela v rokah mariborskih Judov, ki jim je bila očitno zastavljena. Tega leta je Judinja Milka, Izakova vdova, tedaj žena Haigima, prodala posest Gregorju Säletu, bivajočemu pod zgornjemariborskim gradom. Kupec pa parcele ni imel dolgo, saj jo je že leta 1490 prodal mariborskemu Judu Manahu, Abrahamovemu sinu. V letu 1499 je imel ta vinograd Jakob s Pobrežja in ga je prodal Mariborčanu Lamprehtu.¹⁰⁷ Naj omenimo, da je imel mariborski Jud Manah, Seldmanov sin, leta 1393 nek vinograd "in der Sulcz", ki ga je zasegel svojemu dolžniku Mateju Rojaku.¹⁰⁸

Predvsem v zvezi z izgradnjo mesta Maribora je nastalo v mestni okolici več kamnolomov in eden izmed njih je bil tudi v Sojči.¹⁰⁹ V letu 1362 se omenja vinograd cistercijske opatije Rein z imenom "Stainprug", ki ga je reinski kletarski mojster v Mariboru Rupert odvezel na gorski pravdi nekdanjemu oficialu Konradu zaradi zaostankov pri gornini.¹¹⁰ Natančnejšo lokacijo tega vinograda nam podajata reinski urbar iz 1395, ki pravi, da leži ta "in der Sulz ober den stainpruch", in listina iz leta 1443. Tedaj je reinska opatija zamenjala z mariborskim meščanom Sigmundom Dretschpacherjem svoje vinograde pri Mariboru, med njimi tudi vinograd "in der Sulcz genant der Stainprugker", za vinograde predvsem na Hercegovščaku in pri Gornji Radgoni.¹¹¹

Razumljivo je, da je v Sojči imela več vinogradniških parcel bližnja meljska komenda. Leta 1468 je komtur Ivan Kosar izročil tod vinograd v zakup po gorskem pravu mariborskemu meščanu Juriju Tragerju. V letu 1684 pa je na gorci, ki jo vir imenuje "Sultzberg", dvanajst Mariborčanov in predstavnikov duhovnih ustanov hasnovalo deset gorskopravnih zemljišč komende.¹¹² Tudi mariborska župnija je imela v Sojči nekaj vinogradov, ki jih je oddajala v zakup. Leta 1467 se omenjajo štirje vinogradi, v imenjski cenitvi iz 1542 pa se navajata tod le dva vinograda, last mariborske župnije.¹¹³ Zanimiv je podatek v župnijskem urbarju iz okoli leta 1550, ki istoveti Sojčo s krajem "Kerspach".¹¹⁴

¹⁰⁶ 1367, maj 25, Maribor: prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 78'-79', StLA. GZM IV/11.

¹⁰⁷ 1487, januar 18: orig. perg. (št. 824), PaM. GZM IX/78. 1490, avgust 5.: orig. perg. (št. 829), PaM. GZM X/18. 1499, januar 25.: orig. perg. (št. 852), PaM. GZM V/62.

¹⁰⁸ 1393, februar 14.: orig. perg. (št. 719), PaM. GZM V/62.

¹⁰⁹ Kamnolomi so se v mariborskem obrobnem gričevju pojavili v 13. stoletju v zvezi z izgradnjo mesta (Curk, Jože, Grad Gornji Maribor, v: ČZN NV 23(1987), str. 243). Isti locira kamnolom nad Einspielerjevo ulico (Viri 1, str. 129).

¹¹⁰ 1362: prepis v rok. Collectaneum Runense antiquitatum (XVIII. stol.) I, str. 724, arhiv samostana Rein. GZM IV/98. Prim. Mlinarič, Jože, Posest cistercijske opatije Rein na slovenskem Štajerskem od 1276 do okoli 1600, v: ČZN NV 24(1988), str. 98.

¹¹¹ Urbar 1395 D, fol. 126', AR. 1443, april 3.: orig. perg. (št. A IV/35), AR. GZM VI/89. Prim. Mlinarič, Jože, Posest cistercijske opatije Rein..., str. 103-104. Prim. tudi 1420, junij 27., Dunajsko Novo mesto: orig. perg. (št. 4795), StLA. GZM VI/9.

¹¹² 1468, maj 22: orig. perg. (št. 120), StP. GZM VIII/19. Mlinarič, Jože, Melje in njegova malteška komenda od XII. stoletja do leta 1803, v: ČZN NV 16(1980), str. 231. Okoli 1500 se omenja Sultzperg. (P. Blaznik, Topografija II, str. 319).

¹¹³ Urbar iz 1467: arhiv Krške škofije v Celovcu, LXII - 1a. Mlinarič, Jože, Mariborska župnija do leta 1600, v: ČZN NV 9(1973), str. 241. Imenjska cenitev za mariborsko župnijo 1542, februar 19., Maribor: 24/320, StLA. GZM XXI/8.

¹¹⁴ Urbar iz okoli 1550: LXII 1a, ibidem. P. Blaznik (Topografija II, str. 319) omenja še: "die Ober, die Nieder Sultz" (1490), "weingarten... an der Oberen Sultzperg" (1494, maj 27.) in "Sultzperg" (ok. 1500). Ni povsem gotovo, ali se vsa imena nanašajo na Sojčo.

Od začetka 14. stoletja naprej se v bližini Malega Cvajnika omenjajo vinogradi ob potoku z imenom Weyerbach, ki je bil povezan z mestnim ribnikom (bajer). Gre vsekakor za potok, ki se je izlival v **mestni ribnik** in ki je ležal na **mestni gmajni**. V letu 1544 se omenja nek vinograd na Malem Cvajniku, ki je segal "do javne poti pri mestnem ribniku", in podobno pravi tudi nek dokument iz leta 1570.¹¹⁸ Mestni ribnik (statt teiht) se omenja tudi v zapisu ob objezdi mestnega zemljišča 1671. Ko so prišli od t. i. stare opekarne, so onkraj mostu, kjer vodi pot proti ribniku in v graben, vetrinjskemu samostanu odstranili del ograje. Nato so se podali proti Velikemu Cvajniku.¹¹⁹ Za omenjeni samostan vemo, da je imel na kraju "in dem Weyerbach" vinograd že v letu 1322.¹²⁰ Mestni ribnik je po vsej priliki stal ob Cvajniškem potoku, morda ob spoju tega potoka s Počehovskim potokom. Torej so omenjeni vinogradi ležali ob Cvajniškem potoku in v leta 1671 omenjenem grabnu.¹²¹

Leta 1322 sta imela vinogradniški parceli "in dem Weyerbach" postojanka nemškega viteškega reda iz Brež (Friesach) na Koroškem in cistercijska opatija Rein. Reinski vinograd "in dem Weyerbach" je imel v zakupu po gorskem pravu Ulrik, Jurijev sin iz Slivnice, zet znamenitega mariborskega meščana Ulrika iz Košakov, in ga z dovoljenjem Reina prodal cistercijanom v Vetrinju.¹²² O tem vinogradu so v letu 1368 razpravljali celo na generalnem kapitlju v Citeauxu v Franciji. Vetrinjski menihi so namreč redovno vodstvo prosili za dovoljenje za odprodajo vinograda, češ da jim prinaša le malo koristi, saj da je ta od samostana zelo oddaljen in da zato nimajo dovolj nadzora nad njegovo obdelavo ter oskrbniki in delavci. Vinograd je po njihovem zatrdilu kljub velikim stroškom bil že nekaj let opustel in so nameravali kupnino uporabiti za nakup kakega vinograda bliže samostanu ali pa za nakup nepremičnin, ki bi menihom prinašale večje koristi. Vinograd so ocenili na štirideset goldinarjev. V naslednjem letu sta kostanjeviški opat Ludolf in zagrebški opat Perhtold potrdila resničnost navedb in priporočila prodajo.¹²³ Ali je Vetrinj vinograd tudi prodal, ne moremo ugotoviti. Morda je kateri izmed vinogradov, ki jih listine kasneje omenjajo, prav ta vinograd. Pač pa vemo, da je imela vetrinjska opatija posest v bližini mestnega ribnika še v letu

¹¹⁸ 1544, april 25 orig. perg. (št. 935), PaM. GZM XI/105. Vinograd je mejil tudi: "auff freye strassen hey gemainer stat teicht" 1570, september 1., Gradec. orig. perg. (št. 987), PaM. GZM XII/53

¹¹⁹ 1671: Ko so prišli "yber die pruggen humber gegen gem(ainer) statt teicht hinauf in den graben", se tod omenja posest vetrinjske opatije, ki je imela posest "in dem Weyerbach" že 1322. leta. Nato so se podali proti Velikemu Cvajniku. (Prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 475, StLA. GZM XIV, str. 16). 1570. leta je govora o vinogradu "Im Khlain Zweinighk gelegen, raint vnden mit ainem khlainen paungarten an ir statt gemain gegen dem teicht.." (1570, september 1., Gradec: GZM XII/53)

¹²⁰ 1322, april 26., Maribor: orig. perg. (št. C 221), KLA GZM III/64

¹²¹ Na Franciscejskem katastru 1824 (k. o. Košaki-Koschak) najdemo ob cesti, ki se odcepi od Graške ceste in vodi na Dragučovo, na njeni desni strani ledino "Teich". R. G. Puff govori o območju "an der Vereinigung des Potschkau und Zweiniggbaches". (Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte I. Gratz 1847, str. 138). J. Curk meni, da je ležal mestni ribnik v Prulah. (Viri 1, str. 47)

¹²² Glej opombo št. 120.

¹²³ 1368, maj 13., Vetrinj: orig. perg. (št. A 402), KLA. GZM IV/114 Za vinograd je rečeno, da je "situata in confinio civitatis Marchburgensis, Wyerbach nuncupata..." 1369, avgust 1., Vetrinj: orig. perg. (št. A 395), KLA GZM IV/119. Prim. Mlinarič, Jože, Kostanjeviška opatija 1234-1786. Kostanjevica na Krki 1987, str. 195.

1671 in da je sto let prej imela od reinskih menihov v zakupu vinograd z imenom "Der Weyerspach".¹²⁴ V letu 1329 je imel vinograd, za katerega je rečeno, da leži "bei Marchpurg... in dem Weyerbach", in vinograd v Krčevini krojač iz Rottenmanna na zgornjem Štajerskem in ga je poklonil benediktincem v Admontu.¹²⁵ Pred letom 1427 si je vinograd "im Weyerbach" pridobil mariborski meščanski špital. V omenjenem letu je parcelo hasnoval mariborski meščan in irhar Peter ter ga prodal someščanu Mihaelu Drechslu, ki je tod že imel vinogradniško parcelo.¹²⁶ 1518 je imel špitalski vinograd "ym Weyerspach" mariborski meščan in kramar Lenart Paumgartner, vendar ga je zaradi neporavnanih obveznosti izgubil. Ustanova je ta tedaj opusteli vinograd skupaj z gozdom dala v zakup Ulriku Rewtterju iz Kamnice. Za vinograd je rečeno, da meji na mestno gmajno.¹²⁷ Ob imenjski cenitvi špitalske posesti 1542 je imel vinogradniško parcelo "im Weyerspach" od špitala v zakupu Mihael Ferk.¹²⁸ Leta 1445 je bil lastnik vinograda "im Weirbach" mariborski minoritski samostan, takrat se je moral pravdati z zakupnikom zaradi neporavnane gornine. V letu 1454 pa je Konrad Hertenfelder prodal z dovoljenjem mariborskega deželnoknežjega oficijala in vrhovnega kletarskega mojstra Krištofa Seeleiterja vrsto vinogradov in med njimi tudi vinograd "im Weyerbach" mariborskemu meščanu Urbanu iz Bistrice.¹²⁹

Na območju današnjih Košakov se prvokrat v 13. stoletju omenja gorca z značilnim imenom **Cvajnik** (Zweinick).¹³⁰ Medtem ko se v dokumentu iz obdobja 1280-1295 hrib pojavi v obliki "Zweinich", se leta 1290 navaja kot "Weynich".¹³¹ Hrib je torej dobil svoje ime po vinogradih, sicer pa je bil v srednjem veku skoraj izključno porasel z vinsko trto. Dokumenti sprva govorijo le o enem Cvajniku, v prvi polovici 14. stoletja pa že ločijo Veliki in Mali Cvajnik.¹³² Gre vsekakor za vzpetini Košaški hrib (386 m) in sosednji grič (382 m). Na obeh gorcah je bila v srednjem veku pisana družčina lastnikov oziroma hasnovalcev gorskopравnih zemljišč, saj srečujemo med njimi poleg mariborske gosposčine vrsto samostanov (Vetrinj, marenberški samostan), krško škofijo, dobrolsko proštijo, zlasti pa mariborske meščane ter duhovne in svetne ustanove iz mesta.

V letu 1243 se pojavi neki "Wernherus de Zwinic", v letih med 1265 in 1290 neki "Hainricus de Weinz", ki je imel konec stoletja vinograd na Cvajniku in ki

¹²⁴ Urbar samostana Rein iz 1571: Mlinarič, Jože, Posest cistercijske opatije Rein od 1276 do okoli 1600, v: ČZN NV 24(1988), str. 109. 1671: prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 475^v, StLA. GZM XIV, str. 16.

¹²⁵ 1329, oktober 27., Admont: orig. perg. (št. N 1), Admont. GZM III/89.

¹²⁶ 1427, februar 6.: orig. perg. (št. 734), PaM. GZM VI/24.

¹²⁷ 1518, april 14.: orig. perg. (št. 887), PaM. GZM XI/44.

¹²⁸ Imenjska cenitev 1542, junij 1., Maribor 24/322, StLA. GZM XXI/35-4^v.

¹²⁹ 1445, februar 12.: orig. perg. (št. 5962), StLA. GZM VI/106. 1454, januar 21.: orig. perg. (št. 763), PaM. GZM VII/50.

¹³⁰ Franciscejski kataster 1824, k. o. Košaki (Koschak), PaM. Vojaška karta iz okoli 1879 (Croquis der Umgebung von Marburg), PaM. Prim. Puff, Gustav Rudolf, Marburg in Steiermark I, str. 138.

¹³¹ 1280-1295: A. Dopsch, str. 264 in str. 267 k/št. 14. 1290, januar 9., Maribor: orig. perg. (št. A 155), KLA. GZM II/66. 1289: Zahn Joseph von, Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter. Wien 1893, str. 522.

¹³² "die Chlain, die Grozze Zweinegk", 1319 (Zahn, Joseph von, o. c., str. 522. P. Blaznik, Topografija I, str. 117.). "in der Grozzen Zwainich": 1335, november 15., Št. Andraž v Labotski dolini (St. Andrä im Lavanttal) orig. perg., št. 701, PaM. GZM III/123.

se v letu 1289 izrecno navaja kot mariborski meščan.¹³³ Leta 1273 se Henrik omenja skupaj z Ulrikom in 1289 skupaj z Eberhardom s Cvajnika, leta 1332 pa se navaja Ditrik "von Weyncz".¹³⁴ Domnevati smemo, da so omenjeni bili doma pri Cvajniku, kar pa ni povsem gotovo. V urbarju iz 1280-1295 so zapisani hasnovalci deželno knežjih vinogradov z višino dolžne gornine. 33 sogornikov, med njimi je bilo vsekakor nekaj mariborskih meščanov, je dajalo letno skupno okoli 53 veder vina.¹³⁵ V letu 1290 je imela "datz Weynich" vinograd Katarina, vdova mariborskega meščana Rudolfa, ter ga je prodala vetrinjski opatiji, ki si je na bližnjih gorcah sčasoma pridobila kar nekaj gorskopravnih zemljišč.¹³⁶ 1303. leta se omenja kot gospodar vinograda "daz Weinikh" Gizela Viltuška, ki si je pet let pred tem pridobila tri kmetije v bližnjih Košakih. Vinograd je bil prej last Katarine iz Marenberga (Radelj), Gizela pa ga je poklonila marenberškim dominikankam.¹³⁷ Leta 1325 se je povečal vinogradniški kompleks vetrinjskih cistercijanov, ko jim je mariborski meščan Dominik podaril gornino na hribu "cze Zweinik".¹³⁸ Pred letom 1341 je imela na Cvajniku vinograd krška škofija in ga je v tem letu dala v zakup po gorskem pravu Martinu, ki je bival v škofijski hiši v Mariboru. Martin je bil dolžan pet let zapored pognojiti zemljišče z osmimi vozovi gnoja, gornino pa pripeljati v mariborsko škofijsko klet.¹³⁹ Na Cvajniku je bila lastnik vinograda z imenom "Schilt" mariborska gosposčina, ki ga je dajala v zakup. Parcelo je v letu 1458 hasnoval duhovnik Tomaž Möltsch in jo je podaril proštiji v Dobrli vesi (Eberndorf) na Koroškem, leta 1489 pa jo je cesar Friderik III. dal v zakup svojemu mariborskemu glavarju Benediktu Sätelinu.¹⁴⁰

Ime **Veliki** in **Mali** Cvajnik srečamo v kakem dokumentu prvikrat v letu 1335 oziroma 1319. leta. Listina iz 1335 nam poroča, da se je Janez, nekdanji pisar oficiala Ulrika Winnerja iz Labotske doline na Koroškem, odpovedal vsem pravicam, ki jih je imel na polovici vinograda "in der Grozzen Zweinich", v korist mariborskega pisarja Mateja. Zanj vemo, da je bil izredno bogat in da velja za

¹³³ 1243, Maribor: orig. perg. (št. 581), StLA GZM I/69 1282: orig. perg. (št. 1221), StLA. GZM II/54. 1283, julij 1, (Maribor): orig. perg. (št. 1229), StLA. GZM II/55. 1288, september 26., (Maribor): orig. perg. v Reinu GZM II/62. 1289, junij 10., Maribor: orig. perg. (št. 1358), StLA. GZM II/64. 1290, maj 3, (Maribor) orig. perg. v Admontu. GZM II/68. Ok. 1280-1295: "Hainricus de Wentz" (A. Dopsch, str. 264) P. Blaznik ime istoveti zdaj s Cvajnikom, drugič zopet s krajem Vince pri Zgornji Koreni. (Topografija I, str. 117 in II, str. 466)

¹³⁴ 1273, julij 5., Vuzenica "Vlricus et Henricus de Weyntz" (orig. perg. v OSTA. GZM II/26). "Eberhardo et Henrico de Weinz". GZM II/64 1332, september 27. orig. perg.: GZM III/111.

¹³⁵ "Jus montanum de Zweinich": A. Dopsch, str. 264 Sogornik "Wenter" (A. Dopsch, str. 264, št. 33) bo vsekakor identičen z Mariborčanom Konradom Pauchom, ki se omenja v mariborskih listinah v letih od 1305 do 1316. 1305, marec 24, Maribor: "Chuenradt der Bauch", GZM II/108); 1316, marec 24., Maribor. "Chvnrat der Pauch" (GZM III/41), 1311, junij 16., Maribor: "Cunradus Venter" (GZM III/5) Glej še. GZM II/109, 112, 119 in III/2 in 3

¹³⁶ 1290, januar 9., Maribor orig. perg. (št. A 155), KLA. GZM II/66.

¹³⁷ 1303, februar 2, Marenberk prepis v rok. 1/1 (XVIII stol.), št. 13, fol. 8v-9r: fond Samostan Marenberg, StLA GZM II/102. 1298, februar 22: ibidem, št. 10, fol. 8, StLA. GZM II/85.

¹³⁸ 1325, marec 19. orig. perg. (št. A 227), KLA GZM III/72

¹³⁹ 1341, januar 30, Maribor orig. perg. (št. 83), arhiv Krške škofije v Celovcu. GZM IV/18.

¹⁴⁰ 1458, december 14.: prepis v kopiaalni knjugi dobrolske proštije 2/4, fol. 114, KLA. GZM VII/78. 1489, avgust 23., Pordenone: zapis v registru cesarja Friderika III., rok. 44, arhiv Dvorne komore na Dunaju GZM X/5

ustanovitelja meščanskega špitala (1348).¹⁴¹ Zanimiva je zgodovina vinograda z imenom Federl ali Federli. Pred letom 1385 je bil vinograd "der Federl...in der Grozzen Zweynik" last mariborskega meščana Nikolaja Lebna, ki se je zadalžil pri radgonskem Judu Judlu in mu je zastavil parcelo. Ker pa Nikolaj dolga ni mogel poravnati, je zastavljeni vinograd prodal Marinu iz Jablanc. Jud je 1385 denar prejel in se odpovedal vsem pravicam, ki jih je imel do omenjenega zemljišča. V letu 1396 se vinograd omenja kot lastnina Jurija iz Jablanc, očitno dediča zgoraj omenjenega Marina, in župana Gregorja iz bližnje Zamarkove.¹⁴² Kmalu pa je vinograd postal last Pavla iz Trčove, mariborskega meščana in oskrbnika mariborskega Vetrinjskega dvora. Pavel je posest v oporoki zapisal vetrinjskim cistercijanom in njegovo določilo je v letu 1400 izpolnila njegova vdova Katarina. Zanj tudi vemo, da je v letu 1399 Vetrinju zapisal še vinograd v Zgornjih Košakah.¹⁴³ Na kraju, ki ga dokument iz 1477 navaja kot "bey Potschkaw in Federlein", je imel tedaj vinograd in njivo mariborski Jud Aram, Seldmanov sin, ki je posest prodal Gašperju Kumerju iz Počehove. Gre za enega izmed šestih vinogradov, ki se v letu 1542 navajajo kot last mariborske župnije.¹⁴⁴

Na Cvajnikih je imel več vinogradniških parcel marenberški dominikanski samostan, ki jih je dobil kot dar ali pa si jih pridobil z nakupom. Omenili smo že darovnico iz 1303. V letu 1389 sta brata Jurij in Lazar, sinova tedaj že pokojnega Gilga Slahenochsa, prodala dominikankam nekaj vinogradov v bližnji mariborski okolici, med njimi tudi na Velikem (in der Grozzen Zweinekk) in na Malem (in der Chlain Zweinekk) Cvajniku. Vinograd na Malem Cvajniku je imel v letu 1423 v zakupu od nun mesarski pomočnik Lovrenc Multrer iz Maribora in ga prodal Mariborčanu Konradu Körblerju.¹⁴⁵ V letu 1474 so bile dominikanke zemlje v bližnji mariborski okolici. Redovniki so jim podelili vinograda na obeh Cvajnikih (in der czwain Zweinik).¹⁴⁶ Že 1290. leta je Vetrinj kupil posest na Cvajniku, 1325 in 1400 pa jo je dobil v dar. V letu 1390 pa je Katarina iz Košakov s sinovoma Simonom in duhovnikom Petrom prodala vetrinjskim cistercijanom po en vinograd "in der Grozzen Zweinegg" in "in der Chlain Zweinyk".¹⁴⁷

¹⁴¹ 1319: P. Blaznik, Topografija I, str. 117 citira J. Zahna, Ortsnamenbuch der Steiermark..., str. 522. 1335, november 15., Št. Andraž v Labotski dolini (St. Andrä im Lavanttal): orig. perg. (št. 701), PaM. GZM III/123. Prim. Mlinarič, Jože - Richter, Jakob, Mariborski meščanski špital od ustanovitve v letu 1348 do srede 18. stoletja, v: ČZN NV 17(1981), str. 254-256.

¹⁴² 1385, januar 25.: orig. perg. (št. A 503), KLA. GZM V/43. 1385, januar 30.: Vetrinjska kopalna knjiga I(1542), št. 357, fol. 244^v-245^v, KLA. GZM V/44. 1396, april 10.: ibidem, št. 364, fol. 294, KLA. GZM V/68.

¹⁴³ 1400, marec 17.: orig. perg. (št. A 608), KLA. GZM V/77. 1399, oktober 25.: Vetrinjska kopalna knjiga I(1542), št. 357, fol. 228, KLA. GZM V/75.

¹⁴⁴ 1477, februar 16.: orig. perg. (št. 7638), StLA. GZM VIII/80. 1542, februar 19., Maribor: Imenjska cenitev 24/320, StLA. GZM XXI/8.

¹⁴⁵ 1303, februar 2., Marenberg: prepis v rok. 1/1 (XVIII. stol.), št. 13, fol. 8^v-9^r, fond Samostan Marenberg, StLA. GZM II/102. 1389, julij 24.: orig. perg. (št. 3675 a), StLA. GZM V/55. 1423, november 11.: orig. perg.(št. 729), PaM. GZM VI/13.

¹⁴⁶ 1474, junij 22.: orig. perg. (št. 7511 a), StLA. GZM VIII/65.

¹⁴⁷ 1290, januar 9., Maribor: orig. perg. (št. A 155), KLA. GZM II/66. 1325, marec 19., Maribor: orig. perg. (št. A 227), KLA. GZM III/72. 1400, marec 17.: orig. perg. (št. A 608), KLA. GZM V/77. 1390, november 21.: orig. perg. (št. A 568), KLA. GZM V/60.

(hoff) Sigmunda Rogendorferja, ki je bil v letu 1443 lastnik vinograda v Zgornjih Košakih. Dvor se omenja v listini iz leta 1454, s katero je Konrad Hertenfelder prodal mariborskemu meščanu Urbanu iz Bistrice številne posesti pri Mariboru ter deloma z grmovjem poraslo njivo, ki je terjala pet dni obdelave. Posest je ležala poleg dvora ter je mejila na vinograd duhovnika Primoža Mačnika. Konrad je Urbanu prodal tudi več vinogradov na obeh Cvajnikih.¹⁵²

Ime Mali Cvajnik se prvokrat pojavi v nekem dokumentu iz 1319, nato pa šele v neki listini iz 1378 kot last znanega mariborskega meščana Nikolaja Goldnerja. Za vinograd je rečeno, da leži na Malem Cvajniku in nosi ime "po dolini pri Vodolah".¹⁵³ Medtem ko se tu gorca imenuje "die Wenige Zweinek", pa se kasneje navaja kot "die Klain Zweinick". Vsekakor je nekaj vinogradov, ki se navajajo pod imenom Cvajnik, ležalo na Malem Cvajniku, nekaj pa se jih omenja skupaj s parcelami na Velikem Cvajniku. Nekaj vinogradniških parcel na Malem Cvajniku je bilo last mariborske gosposčine, parcele pa so hasnovali v veliki meri tudi mariborski meščani. V letu 1466 je Katarina, vdova mariborskega meščana Jurija Auerja, prodala meščanu in usnjariju Ivanu iz Radgone vinograd "in der Klain Zweinighk" poleg vinograda Ivana Muleja. V naslednjem letu je Kunigunda, hči pokojnega Ivana Muleja, naredila oporoko, v kateri je svoji materi Alhajdi zapustila vinogradniško parcelo "in der Klain Czeinik".¹⁵⁴ Za prostijo v Dobrli vesi (Eberndorf) vemo, da je imela na obravnavanem območju posest, h kateri si je v letu 1502 pridobila še en vinograd. Tega leta je namreč proštu Valentinu Fabriju prodal parcelo Mariborčan Pavel Kirsner.¹⁵⁵ Naj še omenimo, da je imela mariborska meščanska skupnost na Malem Cvajniku gmajno ki se je raztezala do Košaške ceste in da je šla meja druge gmajne skozi Veliki Cvajnik ter se povzpela na vzpetino pri Lajtersperku.¹⁵⁶

Današnji **Košaki**, danes ob glavni prometnici, so v prejšnjem stoletju obsegali dve naselji: Zgornje in Spodnje Košake.¹⁵⁷ V srednjem veku se v listinah omenja predvsem le ime Košaki (Koschach). Dokumenta iz 1399 govorita o vinogradih, ki ležijo "ze Ober Choschach" ali "Ober Kotschach", a urbar iz okoli 1500

¹⁵² 1443, februar 20.: orig. perg. (št. 750), PaM. GZM VI/88. 1454, januar 21.: orig. perg. (št. 763), PaM. GZM VII/50.

¹⁵³ 1319: P. Blaznik, Topografija I, str. 117. 1335, november 15., Št. Andraž v Labotski dolini (St. Andrä im Lavanttal): orig. perg. (št. 701), PaM. GZM III/123. 1378, september 14.: orig. perg. (št. 3321), StLA. GZM V/24.

¹⁵⁴ 1466, april 25.: orig. perg. (št. 7117 b), StLA. GZM VIII/1. 1467, maj 17.: orig. perg. (št. 787), PaM. GZM VIII/13.

¹⁵⁵ 1458, december 14.: prepis v dobrolski kopalni knjigi 1/4 (XVII. stol.), fol. 114, KLA. GZM VII/78. 1502, september 29.: ibidem, fol. 113'-114' in 132'-133', KLA. GZM XI/10. Prim. Schroll, Beda, Urkunden-Regestenbuch des Augustiner-Chorherren-Stiftes Eberndorf im Jaunthale. Klagenfurt 1870, št. LXXIX, str. 70-71 in št. CXIV, str. 95.

¹⁵⁶ 1524: prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 202', StLA. GZM XIV, str. 5. Veliki Cvajnik se omenja ob opisu objezde mestnih zemljišč leta 1671: ibidem, fol. 475', StLA. GZM XIV, str. 17.

¹⁵⁷ Franciscejski kataster 1824: k. o. Košaki (Koschak), PaM: "Ober Koschak, Nieder Koschak, Koschakberg". Košaki - Koschak: Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder. IV. Steiermark. Wien 1917, str. 93. Košaki: Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana 1937, str. 434. Košaki danes zaobjemajo območje zahodno od začetka Šentiljske ceste do vznožja Piramide, na severu prehajajo v Počehovo, na vzhodu pa se stikajo z naseljem Pekel. Med Košaškim hribom in sosednjo vzpetino (382 m) je pripadajoči zaselek Košaški Dol. Krajevni leksikon Slovenije IV. Ljubljana 1980, str. 212.

pozna "Ober, Mitter, Nider Kotschach".¹⁵⁸ Ker se ime Košaki prvokrat pojavi v obliki "Choschach" šele v letu 1288 in ker kraja ne najdemo v deželno knežjih urbarjih iz 13. stoletja, je malo verjetno, da bi v nekem dokumentu iz okoli leta 1135 omenjeni "Eppo quidam de Gozia" bil doma iz Košakov.¹⁵⁹ Medtem ko se na obravnavanem območju omenjajo vinogradniške parcele različnih lastnikov oziroma hasnovalcev le-teh po gorskem pravu, pa se v ohranjenih dokumentih le redko pojavijo zemljišča z drugimi kulturami. Prva znana omemba vinograda z območja Košakov je iz leta 1288, ko je Elizabeta, vdova Rudolfa, sina mariborskega mestnega sodnika, podarila tod vinograd cistercijski opatiji Rein, ki je nekaj let pred tem (1276) postala lastnik vinograda v Krčevini.¹⁶⁰ Leta 1298 pa se v nekem dokumentu tod omenjajo podložniške kmetije. Tedaj je Eberhard iz Maribora prodal Gizeli Viltuški tri kmetije "in dem dorff dazu Goschäch."¹⁶¹

Iz Košakov se je v srednjem veku kar nekaj ljudi preselilo v bližnje meščansko naselje in nekateri med njimi so si tod pridobili meščanstvo, nekateri pa tudi družbeni ugled. Naj omenimo vsekakor najeminentnejšega, Ulrika, ki se omenja kot mariborski meščan v letih med 1294-1325 v številnih mariborskih listinah in ki je v letu 1323 opravljal službo gorskega mojstra za vetrinjske cistercijane za njihova gorskopravna zemljišča v mariborski okolici. Ulrik je bil poročen z Alhajdo, njuna hči Katarina pa je vzela za moža Ulrika, Jurijevega sina iz Slivnice.¹⁶² Naj omenimo še Mariborčanko Katarino iz Košakov (die Koschacherynn), ki je imela dva sinova: Simona in duhovnika Petra (1390).¹⁶³

Na obravnavanem območju je imel nekaj vinogradov marenberški dominikanski samostan in jih oddajal v zakup po gorskem pravu. Leta 1389 sta brata Jurij in Lazar, sinova pokojnega Gilga Slahenochsa, prodala dominikankam gornino na vinogradih v mariborski okolici, in med njimi tudi na kraju "ym Hedrecher" pri Košakih.¹⁶⁴ Ta vinograd se nekajkrat omenja v dokumentih srednjega veka in tudi še v 16. stoletju.¹⁶⁵ V istem letu so si dominikanke pridobile "ze Koschach" dva vinograda, od katerih je eden ležal "im Hedrecher". Posest jim je prodal Matej König, ki je v letih med 1375 in 1399 opravljal službo mariborskega

¹⁵⁸ 1399, september 29. orig. perg. (št. A 522), KLA. GZM V/74. 1399, oktober 25.: Vetrinjska kopalna knjiga I (1542), št. 326, fol. 228, KLA. GZM V/75. Okoli 1500: P. Blaznik, Topografija I, str. 366. 1443, februar 20. "ze Ober Koschach". orig. perg., št. 750, PaM. GZM VI/88.

¹⁵⁹ 1288, september 26. orig. perg. v Reinu. GZM II/62. Okoli 1135: UBSt I, št. 135, str. 145.

¹⁶⁰ 1288, september 26. orig. perg. v Reinu. GZM II/62 (1276), april 24. prepis v Diplomatarium Runense antiquitatum (XVIII. stol.) II, AR. GZM II/34.

¹⁶¹ 1298, februar 22.: prepis v rokopisu 1/4, št. 10, fol. 6', fond Samostan Marenberg, StLA. GZM II/85. Eberhard prodal marenberškim dominikankam vinograd "Greczer" pri Račjem bregu: ibidem, št. 11, fol. 6 - 7, StLA. GZM II/84.

¹⁶² 1294, maj 25. "Vlrich von Cossach". Prepis v rok. 1/2 (XVIII. stol.), št. 44, str. 71-72, fond Gosposčina Studence, StLA. GZM II/76. "Vlreich von Chohshach": 1295, marec 12., Maribor (orig. perg., št. 1484, StLA. GZM II/78). 1302-1321: GZM II/96, 108, 109, 112, 117 in 119; III/2, 5, 6, 24, 26, 29, 32, 35, 36, 41, 58 in 59. 1322, april 26. orig. perg. (št. C 221), KLA. GZM III/64. 1323, februar 24., Maribor: orig. perg. (št. A 230), KLA. GZM III/66. 1323-1325: GZM III/67, 69, 70 in 72.

¹⁶³ 1390, november 21. orig. perg. (št. A 568), KLA. GZM V/60.

¹⁶⁴ 1389, julij 24. orig. perg. (št. 3675 a), StLA. GZM V/55. Prim. Mlinarič, Jože, Marenberški dominikanski samostan 1251-1782. Celje 1997, str. 86.

¹⁶⁵ 1514, marec 12. orig. perg. (št. 880), PaM. GZM XI/35. 1542, junij 1., Maribor: imenjska cenitev 24/322, StLA. GZM XXI-35-5.

mestnega sodnika.¹⁶⁶ Leta 1404 se v Košakah (ze Chosschach) omenjata vinograd in gozd omenjenega samostana, ki ju je z dovoljenjem njegovega gorskega mojstra Hartleina Hausnerja prodal meščan in tkalec Štefan Konradu Hengstbacherju, sodniku pri St. Leonhardu na Koroškem.¹⁶⁷ Na kraju "Hadriacher" so hasnovali vinograde tudi še drugi. Tako je imel tod v letu 1495 vinograd Štefan Resanitz in ga prodal someščanu in krojaču Marku.¹⁶⁸ V Košakah in na kraju "Hadriacher" se omenjajo tudi gorskopravna zemljišča mariborske gosposčine in mariborskega meščanskega špitala. 1514. leta je Gregor Gloyacher, vrhovni deželnoknežji kletarski mojster, dal v zakup po gorskem pravu vinograd "in dem Hädriacher" Juriju Schäntlu, leta 1542 pa so ocenili špitalske vinograde, med njimi tudi vinograd "im Hadriacher", ki so ga imeli v zakupu mariborski minoriti.¹⁶⁹

V letih 1399 in 1443 se omenjata vinograda v Zgornjih Košakah. Pred letom 1399 si je pri mariborskem Judu Samuelu, Eferleinovem sinu iz Ljubljane, izposodil denar Henrik Kozirep, v letih med 1370 in 1380 mariborski mestni sodnik, in je Samuelu zastavil vinograd z imenom "Chleyburger", ležeč "ze Ober Choschach". Posest je zaradi neporavnane dolga prišla v roke omenjenega Samuela in ta jo je 1399 prodal mariborskemu meščanu in vetrinjskemu oskrbniku v Mariboru, Pavlu iz Trčove. Čez mesec dni je Pavle vinograd zapisal vetrinjskim menihom, vendar si je na njem pridržal dosmrtno hasnovalno pravico.¹⁷⁰ V Zgornjih Košakah (ze Ober Koschach) je imela vinograd npr. tudi Doroteja, vdova meščana Pavla iz Gradca, in ga je leta 1443 prodala someščanu in kovaču Wolfgangu. Parcela je ležala med vetrinjskim in Rogendorferjevim vinogradom in Doroteja ga je smela prodati le z dovoljenjem deželnoknežjega gorskega mojstra Martina s Kozjaka pri Mariboru.¹⁷¹

Okoli leta 1500 se omenjajo tudi Srednji Košaki (Mitter Kotschach), kjer sta imela vinograde mariborska gosposčina in Primož Mačnik, žički kaplan (1466) in kaplan beneficija sv. Ruperta v Mariboru, ki je nekaj časa živel v Žičkem dvoru (1488, 1495). Duhovnik Primož je vinograd s kletjo in prešo "im Mitter Koschach" leta 1502. poklonil žički kartuziji.¹⁷² Žički menihi so nato v letu 1509 dali posest v zakup mariborskemu meščanu in padarju Martinu Ulmerju, dolgoletnemu ključarju pri mariborskih minoritih. Po moževi smrti (1529) je njegova vdova Elizabeta, ki so ji minoriti zagotovili dosmrtno oskrbo (prebendo), z dovoljenjem žičkih kartuzijanov poklonila posest minoritom.¹⁷³ Naj še omenimo, da je v Košakah mariborska župnija v letu 1467 imela dva vinograda, ki sta ju imela v zakupu kovač Vincenc in Ulrik Scherer, in da se v zapisu imenjske cenitve (1542) tod omenjajo trije župnijski vinogradi.¹⁷⁴

¹⁶⁶ 1389, oktober 9.: orig. perg. (št. 3681), StLA. GZM V/56. Prim. Mlinarič, Jože, Mariborski mestni sodniki v srednjem veku, v: ČZN NV 19(1983), str. 46.

¹⁶⁷ 1404, november 25.: orig. perg. (št. 4188 b), StLA. GZM V/94.

¹⁶⁸ 1495, april 24.: orig. perg. (št. 838), PaM. GZM X/56.

¹⁶⁹ 1514, marec 12.: orig. perg. (št. 880), PaM. GZM XI/35. 1542, junij 1., Maribor: imenjska cenitve 24/322, StLA. GZM XXI/35-6.

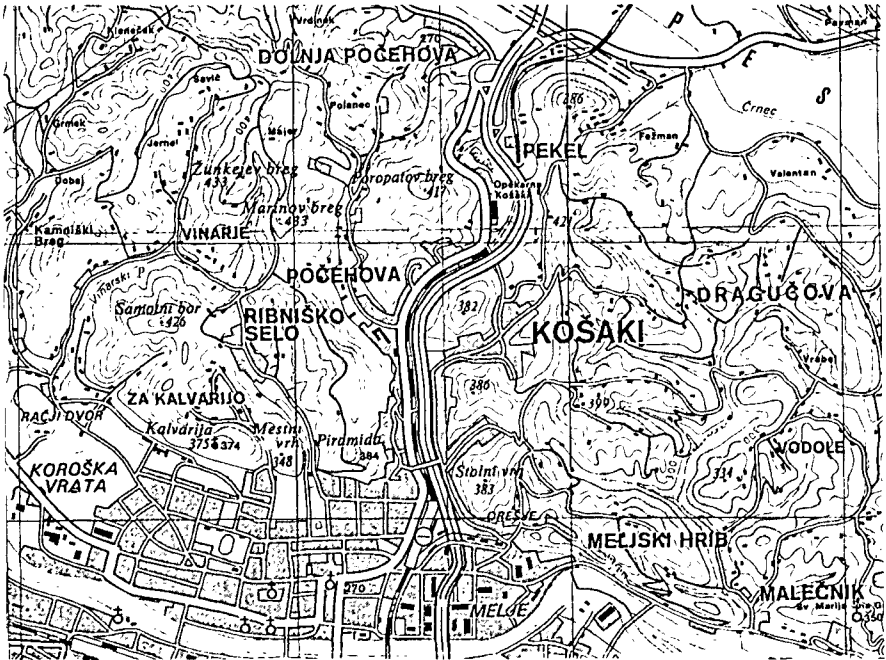
¹⁷⁰ 1399, september 29.: orig. perg. (št. A 522), KLA. GZM V/74. 1399, oktober 25.: Vetrinjska kopalna knjiga I (1542), št. 228, KLA. GZM V/75. Mlinarič, Jože, Mariborski mestni sodniki v srednjem veku, v: ČZN NV 19(1983), str. 46.

¹⁷¹ 1443, februar 20.: orig. perg. (št. 750), PaM. GZM VI/88.

¹⁷² 1502, november 14.: orig. perg. v StLA. GZM XI/11. Mlinarič, Jože, Kartuziji Žiče in Jurklošter. Žička kartuzija ok. 1160-1782. Jurkloštrska kartuzija ok. 1170-1595. Maribor 1991, str. 208 in 247.

¹⁷³ 1509, oktober 13.: orig. perg. v StLA. GZM XI/25. Kartuziji Žiče in Jurklošter..., str. 247. 1529, februar 8.: orig. perg. v StLA. GZM XI/66.

¹⁷⁴ Mlinarič, Jože, Mariborska župnija do leta 1600, v: ČZN NV 9(1973), str. 241. 1542, februar 19., Maribor: Fond Mesto Maribor 24/320, StLA. GZM XXI/8.

Mariborski levi breg z bližnjo okolico (Atlas Slovenije, Ljubljana 1986, str. 42).

V ohranjenih srednjeveških dokumentih se v Košakah le nekajkrat omenjajo druge zemljiške parcele. Omenili smo že navedbo treh kmetij v listini iz leta 1298.¹⁷⁵ V letu 1385 se omenjata dve kmetiji "dacz Goschach", ki ju je Herman, doma iz bližnjih Prul, zastavil poleg drugih posesti Martinu z Rifnika za 250 funtov denarjev. Morda sta kmetiji identični s tistima hubama, ki ju je deželni knez Friderik podaril v fevd članom družine Dobrniških (Neuhauser)(1432).¹⁷⁶ V letu 1461 je isti Friderik, tedaj kot cesar, podelil Wolfgangu Dobrniškemu kmetiji "zu Khossach in den Pucheln bey Marchpurg", prej celjski fevd.¹⁷⁷ Omenimo naj še, da je k eni izmed mariborskih mestnih gmajn sodil tudi gozd "ze Koschach".¹⁷⁸

Severozahodno od Zgornje Počehove se na levi strani ceste, ki pelje proti Juriju ob Pesnici, dviga **vzpetina** z imenom **Kogel** (Kogel Berg).¹⁷⁹ J. Zahn locira

¹⁷⁵ 1298, februar 22.: prepis v rokopisu 1/1 (XVIII. stol.), št. 10, fol. 6, fond Samostan Marenberg, StLA. GZM II/85.

¹⁷⁶ 1385, december 28. orig. perg. (št. 3546), StLA. GZM V/49.

¹⁷⁷ 1461, februar 4. prepis (XVI. stol.) (št. C 2726), KLA. GZM VII/97.

¹⁷⁸ 1524. prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 202*, StLA. GZM XIV, str. 4.

¹⁷⁹ Franciscejski kataster 1824 k.o. Počehova/Potschga, PaM. Vojaška karta iz z okoli leta 1879: "Kugell (Berg)" (Croquis der Umgebung von Marburg), PaM "Na Guglu": Curk, Jože, Viri za gradbeno zgodovino Maribora do 1850. Viri 1. Pokrajinski arhiv Maribor 1985, str. 31.

grič "in der Gugel" (1381) preprosto na območje severno od Maribora.¹⁸⁰ Dokument iz 1542 postavlja gorskopravno zemljišče, last mariborske župnije, k "zw Potschga an der Gugl" in tod se njen vinograd omenja že v letu 1467.¹⁸¹ Do leta 1378 je bil lastnik vinograda "in der Gugel" Gilg Slahenochs, bogat mariborski meščan in v letu 1381 mestni sodnik. S tem letom pa je postala gospodar vinograda reinska opatija, sicer posestnik gorskopravnih zemljišč zahodno in vzhodno od mesta Maribora. Gilg je s samostanom zamenjal posest in mu izročil omenjeni vinograd in še enega pri Krčevini.¹⁸² Pred letom 1474 sta bila lastnika vinograda "am Khogel" cistercijanski samostan Presvete Trojice v Dunajskem Novem mestu in Klara, vdova Jurija iz Fladnitza. V letu 1474 pa je mariborski Jud David prodal parcelo Štefanu Gleichu, kar kaže, da jo je David zasegel svojemu dolžniku.¹⁸³ Na Koglu (auf der Gügl) je bilo lastnik gmajne in gozda mariborsko mesto. Za to mestno gmajno pravi dokument iz 1524, da pričinja ob poti, ki pelje iz Rošpoha in gre skozi Vinarje, gre nato na Kogel in od tam na Lajteršperk in do Počehove, vendar pa do poti, ki vodi na mariborski grad, na nek ribnik ter na Rošpoh.¹⁸⁴

V deželnoknežjem urbarju iz okoli 1280-1295 se med gorcama Krivec (Chriwitz) pri Kamnici in Krčevino navaja **gorca** z imenom "**Kartussen**", na kateri je imelo vinograde šestindvajset sogornikov, ki so dajali letno po 20 veder vina. Ponavadi se to ime istoveti z imenom Krčevina.¹⁸⁵ Za izkrčeni svet tako značilno ime se pogosto pojavi tudi v mariborski okolici.¹⁸⁶ V letu 1276 je mariborski meščan Oton Herbersteiner(!) izročil vinograd "in der Carthusen" cistercijanskemu samostanu Rein pri Gradcu.¹⁸⁷ Zanimivo je, da se v zgoraj omenjenem urbarju navaja na Krivcu kot sogornik neki "Herstainer", v Krčevini pa neki "Herbstainer". Po vsej verjetnosti gre za isto osebo, omenjeno v letu 1276.¹⁸⁸ Leta 1489 se omenja neki dvor "in der Kartutsch".¹⁸⁹ Kot zakupnik deželnoknežjega vinograda "in der Kartussen" se v letu 1377 navaja reinska cisterca, od katere je na tej gorci prejel v zakup vinograd mariborski gostilničar in meščan Berntzl.¹⁹⁰ V naslednjem letu pa je Gilg Slahenochs z reinsko opatijo zamenjal vinograde in ji

¹⁸⁰ Zahn, Joseph von, Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter. Wien 1893: napak locira k Proseku pri Bresternici (str. 243): "am Khogel" pa postavlja pod geslo "Marburg" (str. 327).

¹⁸¹ Leta 1542 je imela mariborska župnija na Koglu dva vinograda. (Imenjska cenitev z dne 19. februarja 1542, StLA.) (GZM XXI/8). Prim. Mlinarič, Jože, Mariborska župnija do leta 1600, v: ČZN NV 9(1973), str. 241.

¹⁸² 1378, september 25.: orig. perg. (št. A VI/97), AR. GZM V/25. Mlinarič, Jože, Mariborski mestni sodniki v srednjem veku, v: ČZN NV 19(1983), str. 46-47.

¹⁸³ 1474, februar 28.: orig. perg. (št. 7496 a), StLA. GZM VIII/61.

¹⁸⁴ Mariborsko zemljišče "auf der Gügl". (Prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 202, StLA. GZM XIV, str. 4). Prim. J. Curk, Viri 1, str. 31.

¹⁸⁵ 1378, september 25.: orig. perg. (št. VI/97), AR. GZM V/25. "Jus montanum de Kartussen": A. Dopsch, str. 262. Med sogorniki se omenjajo tudi Mariborčani. "Putzlinus" daje vedro vina. "Pvtzel von Marchpurch" se omenja 1292 (GZM II/73) in v istem letu se navajata kot priči "Hertweich der Putze, Chunrat sein bruder" (GZM II/74). V letu 1297 se omenja "Chunrat der Puzze" (GZM II/81).

¹⁸⁶ Prim. A. Dopsch, str. 262.

¹⁸⁷ (1276), april 24.: prepis v Collectaneum Runense antiquitatum (XVIII. stol.) II, AR. GZM II/34. Prim. Mlinarič, Jože, Posest cistercijanske opatije Rein na slovenskem Štajerskem od 1276 do okoli 1600, v: ČZN NV 24(1988), str. 95-96.

¹⁸⁸ A. Dopsch, str. 261, št. 32 in str. 263, št. 22.

¹⁸⁹ Muchar, Albert von, Geschichte des Herzogthums Steiermark VIII, Grätz 1867, str. 160.

¹⁹⁰ 1377, avgust 28.: orig. perg. (št. VI/95), AR. GZM V/22. "Bernczel der wirt": 1378, september 14.: orig. perg. (št. 3321), StLA. GZM V/24.

dal vinograd z imenom "Hainreich", ki je ležal "in der Kartussen", in še enega na Koglu (in der Gugel) nad Zgornjo Počehovo.¹⁹¹ Vrstni red omenbe gorce "Kartussen" v zgoraj omenjenem urbarju in lokacija vinogradov v pravkar omenjeni listini bi dala slutiti, da gre za posest v bližini Kogla in Zgornje Počehove.

Na levi strani današnje prometnice v smeri Gradca sta ležali dve naselji Dolnja in Zgornja Počehova.¹⁹² **Počehova** se v kakem dokumentu prvokrat omenja v neki nedatirani listini iz obdobja med 1106 in 1224 kot "Pozengazelo", v njej se npr. omenja tudi Negova. Za v listini omenjene kraje je rečeno, da ležijo v Ptujski marki (in Marchia Pitouiensis). Posest je bila last grofa Engelberta II. Spanheima in jo je zamenjal s šentpavelskimi benediktinci za njihovo zemljo na Koroškem.¹⁹³ V srednjem veku se omenja le eno ime, izjema je le zapis v urbarju iz okoli leta 1220-1230, ki navaja dva vinograda "in Minori Potsgowe".¹⁹⁴ Deželno-knežji urbarji iz 13. stoletja omenjajo nekaj hasnovalcev knežjih vinogradov, doma iz Počehove. V pravkar omenjenem urbarju se navajajo neki Henrik "de Potsgawe", ki je dajal od vinograda v mariborskem uradu dvajset veder vina, neki viničar Sifrid "de Potsgawe", ki je hasnoval dva vinograda v Krčevini in je dajal deset in pol vedra vina na leto, in neki H(enrik) Libenzer, mariborski meščan, ki je dajal od dveh vinogradov "in Minori Potsgowe" tovor vina.¹⁹⁵ Po Otokarjevem urbarju (1265-1267) je v mariborskem deželno-knežjem uradu hasnoval vinograd neki Gebhard "de Poxove" in je bil dolžan oddajati letno po dvajset veder gornine.¹⁹⁶ V zapisu s konca 13. stoletja se omenja neka sogornica z imenom Gauffelder, doma iz Počehove (de Potschaw), ki je oddajala po petnajst veder vina. V istem zapisu je tudi seznam sogornikov v Počehovi (jus montanum de Potzkaw) z imeni petnajstih hasnovalcev, ki so dajali letno skupno po sedemindvajset veder in tri četrti vina.¹⁹⁷ Mariborska gosposčina si je na vinorodnem območju Počehove obdržala veliko vinogradniških parcel in jih oddajala v zakup po gorskem pravu, vendar je kar lepo število vinogradov prišlo v roke novih lastnikov, ki so jih obdelovali ali v lastni režiji ali oddajali v zakup, kar precej gorskopravne zemlje pa je tod prišlo v roke duhovnih ustanov, bodisi kot dar ali nakup. Nekaj vinogradov nad Počehovo je obdelovala zgornjemariborska gosposčina v lastni režiji, leta 1332 pa je imela tudi "stari" sadovnjak nad Počehovo (ob der Poczgaw).¹⁹⁸

Iz ohranjenih listin je razvidno, da je bila v Počehovi izredno pisana družčina lastnikov ali hasnovalcev gorskopravnih zemljišč. V letu 1278 je velikovski meščan Gerloh namenil premonstratencem v Grebinju (Griffen) na Koroškem del svojega vinograda pri Mariboru, na kraju z imenom "Posegau", ki ga je kupil od nekega

¹⁹¹ 1378, september 25.: orig. perg. (št. VI/97), AR. GZM V/25.

¹⁹² Franciscejski kataster 1825: k. o. Počehova/Potschga (PaM), ki je obsegala "Mitterpotschga" in "Oberpotschga" "Unterpotschga" je sodila v k. o. Grajski Marof (Burgmeierhof). Vojaška karta iz okoli 1879 (Croquis der Umgebung von Marburg). "Ober Potschgau, Unter Potschgau" Spezialortrepertorium der osterreichischen Lander IV Steiermark, Wien 1917, str. 93 Počehova - Potschgau (v k. o. Leitersberg) in Spodnja Počehova - Unterpotschgau (v k. o. Krčevina) Počehova in Dolnja Počehova (Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana 1937, str. 435 in 434; enako: Krajevni leksikon Slovenije IV Ljubljana 1980, str. 215 in 223

¹⁹³ Med 1106 in 1124 regest v Kos, Franc, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV, Ljubljana 1915, št. 22, str. 12-13 Objava StUB I, št. 132, str. 143 k letu "c. 1130".

¹⁹⁴ A. Dopsch, str. 24, št. 39.

¹⁹⁵ A. Dopsch, str. 24, št. 34, 38 in 39. "Libenzarius" kot priča v listini 1229, Maribor: orig. perg., 465, StLA. GZM I/63

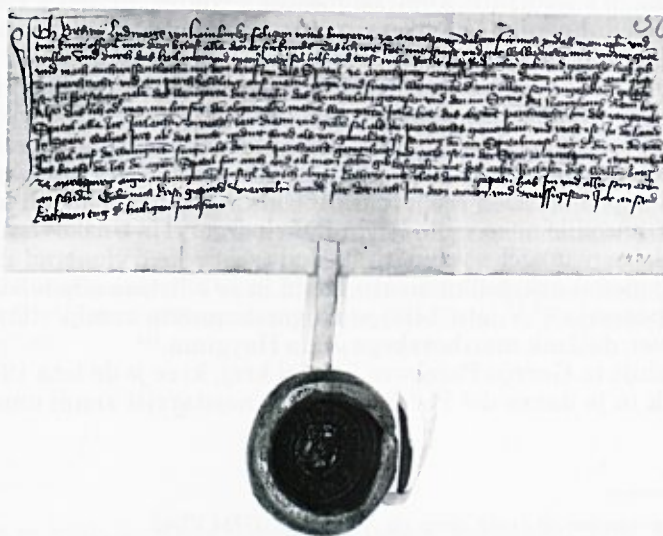
¹⁹⁶ A. Dopsch, str. 118, št. 377. A. Dopsch (str. 118, opomba 9) meni, da gre morda za Počehovo.

¹⁹⁷ Okoli 1280-1295. A. Dopsch, str. 267, k/7. A. Dopsch str. 263 d/1-26

¹⁹⁸ 1332, september 27, zgornjemariborski grad. orig. perg. v OSTA GZM III/110.

Dobrine.¹⁹⁹ V naslednjem letu je bil doborotnik že pokojni in njegova vdova Neža je izpolnila željo svojega moža.²⁰⁰ Precej vinogradniških parcel si je v Počehovi pridobila opatija Vetrinj, sicer gospodar številnih vinogradov v mariborski okolici. V letu 1321 je Ivan Sachs cistercijanom podaril vinograd "dacz Potskav", ki ga je tedaj užival neki Herman, doma v Ulrikovem predmestju, v letu 1323 pa sta samostanski oskrbnik v mariborskem Vetrinjskem dvoru, brat Wyrich, in samostanski gorski mojster Peter Künig dala tod v zakup vinograd po gorskem pravu padarju Konradu. Parcela je ležala "dacz Potskav", med vinogradi krznarja Hertleina in peka Nikolaja.²⁰¹ V letu 1483. se omenja samostanski vinograd (zw Potschka) poleg opuščene vinograda mariborske gosposčine.²⁰²

Tudi mariborski meščanski špital se je oskrbel z vinogradniškimi parcelami v mariborski okolici in jih skoraj izključno oddajal v zakup po gorskem pravu. Vemo, da je bila ustanova v letu 1542 v Počehovi lastnik kar štirih vinogradov.²⁰³ Pred letom 1380 je špitalski vinograd hasnoval kovač Pankracij, ki mu je špitalski mojster odvzel vinograd in ga izročil krojaču z imenom Jakob, leta 1499 pa je ubožna ustanova dala svoj vinograd v zakup Petru, sinu Erharda Karmela, ki je živel v sosednjem Lajteršperku.²⁰⁴ Omenimo naj še, da se je v letu 1431 izkazala za doborotnico špitala Mariborčanka Katarina, vdova Ludvika iz Hainburga pri

Mariborska meščanka Katarina, vdova Ludvika iz Hainburga, podari meščanskemu špitalu dohodke s svojega vinograda v Počehovi. (1431, november 25.: orig. perg. listina, št. 738, Pokrajinski arhiv Maribor).

¹⁹⁹ 1278: "prope Marchpurgam in tali loco qui dicitur Posegau". (Prepis v Grebinski kopalni knjigi 2/15 (XVI. stol., št. 88, fol. 78, KLA). (GZM II/42).

²⁰⁰ 1279, avgust 31.: ibidem, št. 96, fol. 65^v-66^r, KLA. GZM II/46.

²⁰¹ 1321, februar 27., Maribor: orig. perg. (št. A 219), KLA. GZM III/58. 1323, februar 24., Maribor: orig. perg. (št. A 230), KLA. GZM III/66.

²⁰² 1483, april 24.: orig. perg. (št. 7948 a), StLA. GZM IX/70.

²⁰³ 1542, junij 1., Maribor: imenjska cenitev 24/322, StLA. GZM XXI/35-35 in 5.

²⁰⁴ 1380, februar 6.: orig. perg. (št. 717), PaM. GZM V/32. 1499, januar 2.: orig. perg. (št. 851), PaM. GZM X/94.

Dunaju, ko mu je poklonila vinograd, ki ga je tedaj hasnoval "Symo der Newhawser".²⁰⁵

Razumljivo je, da najdemo v Počehovi med lastniki ali zakupniki vinogradov številne mariborske meščane, a tudi mesto samo je bilo tod gospodar kar nekaj vinogradniških parcel. Tako je v letu 1404 deželnoknežji in šentpavelski vinograd hasnovala Mariborčanka Katarina, Weiglova vdova, in ga z dovoljenjem lastnikov prodala Ulriku s priimkom Chesprue.²⁰⁶ Leta 1451 je z vinogradom "ze Potschkaw" razpolagal mariborski zlatar Lasla kot očim mladoletnih dedičev.²⁰⁷ Leta 1494 je napravil oporoko Peter Wulfinger, mariborski meščan in krojač, ki je polovico svojega vinograda, ležečega ob vinogradniški parceli mariborskega beneficija sv. Tomaža Canterburyjskega, volil bratovščini mariborskih pekov, drugo polovico pa je zapisal ženi in otrokom. Parcela je mejila tudi na vinograd, ki ga je leta 1499 someščanu in mesarju Andreju iz Pilštanja prodal Ivan iz Halbenreina pri Cmureku (Mureck). Andrej je nato leta 1517 ta vinograd izročil someščanu in mesarju Pavlu. V tem času je bila lastnik vinograda v Počehovi tudi Marijina cerkev na Lebarjah.²⁰⁸ Leta 1500 pa je mariborski meščan Tomaž Hafner prodal tod vinograd, sicer last mariborske gosposčine, someščanu Viljemu Täringerju.²⁰⁹ K bogatim mariborskim meščanom, ki so si znali pridobiti veliko zemlje v mariborski okolici in v mestu samem, je sodil Pavel, oskrbnik mariborskega mostu in nekaj časa tudi gorski mojster za vinograde marenberških dominikank v okolici mesta.²¹⁰ Tako je v letu 1461 kupil od meščana Nikolaja Poleka vinograd, ki je mejil na parceli duhovnika Valentina in mesarja Jakoba, vendar ga je že čez štiri leta poklonil beneficiju sv. Florijana in mariborski župnijski cerkvi.²¹¹ Leta 1464 pa je Pavel kupil od krojača Fabijana, bivajočega v Počehovi, vinograd med vinogradniškimi parcelami mesarja Marina in zlatarja Ivana.²¹²

Tudi v Počehovi so si mariborski Judje pridobili nekaj vinogradov, ki so jih zasegli svojim dolžnikom, ko niso mogli poravnati dolžnih obveznosti, vendar parcel niso dolgo obdržali. Pred letom 1466 sta Juda, brata Jakob in Merhel, sinova Weroha, posodila neko vsoto Pavlu Pukelpergerju iz Ulrikovega predmestja. Ker dolžnik dolga ni mogel poravnati, sta Juda zastavljeni vinograd dala naprodaj zgoraj omenjenemu oskrbniku mostu Pavlu in se z listino odpovedala vsakršni pravici nad posestjo.²¹³ V letu 1490 je na gorskopravni zemlji v Počehovi bival Kristan Hawer, dolžnik mariborskega Juda Haygima.²¹⁴

Med Doljno in Gornjo Počehovo je ležal kraj, ki se je do leta 1918 imenoval **Lajtersperk** in je danes del Počehove.²¹⁵ Ob najstarejši znani omembi iz časa

²⁰⁵ 1431, november 25 orig. perg (št. 738), PaM GZM VI/45.

²⁰⁶ 1404, januar 3 orig. perg (št. Aa 11), samostan Admont. GZM V/89.

²⁰⁷ 1451, junij 23. orig. perg. (št. 757), PaM GZM VII/34.

²⁰⁸ 1494, november 3, 1499, marec 27 in 1517, junij 12. orig. perg. št. 836, 853 in 883, PaM. GZM X/52 in 96; XI/40

²⁰⁹ 1500, april 27 orig. perg (št. 857), PaM. GZM XI/3

²¹⁰ 1465, julij 30 orig. perg (št. 7084), StLA. GZM VII/127.

²¹¹ 1461, maj 20 orig. perg (št. 774), PaM. GZM VII/101 1465, november 25., Dunajsko Novo mesto prepis v rok. Blau 533 (XV stol.), fol. 220, OSTA. GZM VII/129.

²¹² 1464, junij 24. orig. perg. (št. 780), PaM. GZM VII/122

²¹³ 1466, december 11 orig. perg (št. 785), PaM. GZM VIII/8.

²¹⁴ 1490, oktober 29. orig. perg (št. 830), PaM GZM X/20. Kristan Hawer je živel v gorci (zu Potschka im pergkrecht).

²¹⁵ Franciscejski kataster 1825, k o Počehova (Potschgau)(PaM): "Obere Leitersberg" in "Innere Leitersberg" Vojaška karta iz okoli 1879 "Leiters B(erg)" (Croquis der Umgebung von Marburg), PaM "Leitersberg", sedež katastralne občine (Spezialortrepertorium der österreichischen Länder. Steiermark IV. Wien 1917, str. 93) Lajtersperk je danes del Počehove. Krajevni leksikon Slovenje IV Ljubljana 1980, str. 215

med leti 1220 in 1230 je imel tod deželni knez kar dvanajst kmetij, ki so sodile k mariborskemu uradu.²¹⁶ Leta 1462 se omenja posebna županija (die supp am Lewtersperg).²¹⁷ Ob prvi omenbi se kraj imenuje "Liutolstorf", se pravi po županu Leopoldu, in enako ime je imel tudi v Otokarjevem urbarju (1265-1267) ter v listinah iz 1331 in 1339.²¹⁸ Od 15. stoletja naprej pa to ime izgine in odslej se navaja le Lajtersperk. Nad naseljem so z izkrčevanjem nastali vinogradniški zemljiški kompleksi. Ker so tod prevladali vinogradi, je to bilo morda vzrok za spremembo krajevnega imena. Skozi Lajtersperk je vodila cesta, ki je tod prečkala most, in za to cestno povezavo so morali skrbeti mariborski meščani. Za vzdrževanje ceste in mostov do Lajtersperka so meščani porabili denar, ki so ga pobirali pri Ulrikovih vratih od tovorov z vinom in drugim blagom za prodajo, ki so ga ljudje pripeljali skozi omenjeni kraj (über den Leytersperg). Od vsakega voza je bilo treba plačati po šest denarjev cestnine (weggelt). Mesto je moralo skrbeti tudi za cesto od Lajtersperka naprej ter za most čez reko Pesnico. Mestni očetje so bili dolžni vzdrževati še mostova v Jelenčah in pri Sv. Marjeti (Pernica), medtem ko sta za kamniti most na cesti proti Radgoni skrbeli skupaj mesti Maribor in Radgona. Za vzdrževanje potreben les, kamenje in drugo so morali poskrbeti okoliški podložniki.²¹⁹ Naj še omenimo, da je pri Lajtersperku nekoč stalo t. i. "staro morišče" (das allt gericht) in da je imelo tod svoje zemljišče tudi mesto.²²⁰

V letu 1331 je med bratoma Ulrikom in Gotfridom, sinovoma tedaj pokojnega Ulrika Mariborskega, prišlo do pogodbe, s katero je Ulrik prodal svojemu bratu med drugim tudi pet kmetij "dacz Leutoltstorf". Ker je zaradi posesti prišlo do spora, so ga v letu 1339 morali razsojati Oton Mariborski, Oton Limbuški ter Henrik in Viljem Viltuška, ki so obravnavali tudi zadeve v zvezi z njivami in gozdom v Lajtersperku.²²¹ Leta 1456 je deželno sodišče priznalo pravico do zgornjemariborske gosposčine Frideriku in Ulriku Grabenskima in čez šest let je Friderik pred deželnim upraviteljen v Gradcu tožil svojega dolžnika Rajnprehta Walseeja, od katerega je terjal med drugim tudi "die supp am Lewtersperg".²²² Omenimo naj še, da je pred letom 1451 mariborski Jud Kestel posodil denar Štefanu Polczu, za kar mu je ta zastavil vinograd "an dem Lewtersperg". Ko sta v letu 1451 Štefanova vdova Katarina in sin Peter Judu poravnala dolg, jima je ta izročil podezdovani vinograd. V letu 1499 se omenja Peter, sin Erharta Karmela, bivajoč "am Lewttersperg".²²³

²¹⁶ Kmetije so ležale "in officio Liutoldi" (A. Dopsch, str. 20/5-53). Prim. Koropec, Jože, Mariborski grajski zemljiški gospostvi, v: Maribor skozi stoletja. Razprave I. Maribor 1991, str. 80.

²¹⁷ Glej str.

²¹⁸ "Liutoltsdorf": 1265-1267 (A. Dopsch, str. 112/8-171). 1331, julij 15., Maribor: orig. perg. v ÖSTA. GZM III/104. 1339, april 24., Maribor: orig. perg. v ÖSTA. GZM IV/8.

²¹⁹ Prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 362", StLA. GZM XIV, str. 76. Prim. J. Curk, Viri 1, str. 31. V letu 1505 se omenja zunaj mestnega obzidja povezava stare Graške ceste (na zahodu) s potjo, ki je šla pod Holmom ter med travniki in njivami zgornjemariborskega gradu in "an die stras, die zum Lewttersperg geet..." (ibidem, fol. 23 in 286, StLA. GZM XIV, str. 1.)

²²⁰ 1524: ibidem, fol. 202". GZM XIV, str. 5. 1671 (objezda mestnega zemljišča): ibidem, fol. 475", StLA. GZM XIX, str. 17.

²²¹ 1331, julij 15., Maribor: orig. perg. v ÖSTA. GZM III/104. 1339, april 24., Maribor: ibidem. GZM IV/8.

²²² 1462, marec 29., Gradec: orig. pap. (št. 106 t), zbirka notranjeavstrijskih listin v StLA. GZM VII/105. 1463, marec 21., Gradec: ibidem (št. 106 u), StLA. GZM VII/113.

²²³ 1451, februar 4.: orig. perg. (št. 756), PaM. GZM VII/30. 1499, januar 2.: orig. perg. (št. 851), PaM. GZM X/94. Okoli 1500: "am Leitersperg, Lewttersperg" (P. Blaznik, Topografija I, str. 366).

V babenberškem urbarju (ok. 1220-1230) se omenja viničar Sifrid, doma iz Počehove, zakupnik dveh deželnoknežjih vinogradov, za katera je rečeno, da ležita v **Krčevini** (in Gereute) pod mariborsko trdnjavo (sub castro). Ker je Krčevina zelo pogosto krajevno in ledinsko ime, je določanje njene lokalitete večkrat zelo tvegano. Posest, ki se omenja pod zgornjim imenom, je nedvomno ležala pod mariborskim gradom. V pošteve pa prihaja območje zahodno od današnje Šentilske ceste in pa območje za Tremi ribniki, saj se je tamkajšnje naselje do druge vojne imenovalo Krčevina.²²⁴ Morda sta bila v Krčevini doma neki "Hirzmannus de Reut", omenjen v Otokarjevem urbarju (1265-1267), in neki "Jacobus de Gereut", omenjen v dokumentu iz okoli 1280-1295.²²⁵

Seznam zakupnikov vinogradov iz pravkar omenjene dobe navaja petindvajset imen. Sogorniki so od vinogradov "in Gereut" dajali skupaj na leto okoli trideset veder vina.²²⁶ V Krčevini je v 14. stoletju stal dvor (hof in dem Gereutt), v letu 1342 last pisarja Martina, ki ga je tedaj prodal Ulriku Snatergansu. K dvoru je sodilo veliko zemlje: njive, gozd, travnik in vinograd, ki je moral biti velikega obsega, saj sta se za hasnovanje dvora dajala le činžno vino in gornina.²²⁷

V Krčevini so bili poleg mariborske gosposčine lastniki ali zakupniki vinogradov svetni in cerkveni gospodje. Nekaj zemlje si je tod pridobil benediktinski samostan Admont, ki mu je v letu 1329 krojač Konrad iz Rottenmanna podaril po en vinograd "in dem Gereut" in pri mestnem ribniku (in dem Weyerbach), 1334 pa je samostan kupil od Gotfrida Mariborskega z zgornjemariborskega gradu vinograd na prvo imenovanem kraju.²²⁸ Marenberški dominikanski samostan je imel vinogradniške parcele zahodno in vzhodno od mesta. Leta 1389 sta mu Jurij in Lazar, sinova tedaj že pokojnega Gilga Slahenocha, prodala več vinogradov v mariborski okolici in med njimi tudi v Krčevini (ym Gerewt).²²⁹ Leta 1444 se omenja kot lastnik vinograda v Krčevini tudi mariborski minoritski samostan.²³⁰ Naj še omenimo, da so pred letom 1425 prišli tod do vinogradniške parcele tudi mariborski Judje. Omenjenega leta pa ga je Judinja Dyna, Davidova vdova, prodala Hermanu Waldnerju.²³¹

²²⁴ A. Dopsch, str. 24, št. 38 V urbarju iz okoli 1280-1295 se omenjajo gorce po naslednjem vrstnem redu: Krivec pri Kamnici, "Kartussen", "Gereut" (Krčevina), Počehova, Cvajnik, Sojča, Meljski hrib in Šlajfa (A. Dopsch, str. 261-265). K občini Krčevina je do 1941 sodilo območje pod Piramido, tako vzhodno kot zahodno (Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana 1937, str. 434). Tudi šentpavelski samostan je imel posest na kraju "Geraeut", ki pa je ležala v Pesniški dolini (južno od potoka Pesnice nekje pri Juriju ob Pesnici), sicer pa se v obravnavani Krčevini ne omenja posest tega samostana. (Šentpavelska urbarja 1289/90 in 1371: Fresacher, Walther, Die mittelalterlichen Urbare des Benediktinerstiftes St. Paul in Kärnten 1289/80 und 1371/72, Wien 1968, str. 58, št. 588-591).

²²⁵ A. Dopsch, str. 118, št. 382 in str. 267, k/11.

²²⁶ "Jus montanum de Gereut". A. Dopsch, str. 262-263, c 1-25.

²²⁷ 1342, september 8.: orig. perg., šk. 2, št. 33, arhiv gosposčine Greinburg - Kreuzer v Gornjeavstrijskem deželnem arhivu v Linzu GZM IV/23

²²⁸ 1329, oktober 27., Admont. orig. perg. (št. N 1), arhiv Admont. GZM III/89. 1334, oktober 16., Maribor orig. perg. v Admontu. GZM III/118

²²⁹ 1389, julij 24. orig. perg. (št. 3675 a), StLA. GZM V/55. Prim. Mlinarič Jože, Marenberški dominikanski samostan 1251-1782 Celje 1997, str. 86.

²³⁰ 1444, september 11.: orig. perg. (št. 5939), StLA. GZM VI/105. Prim. 1445, februar 12.: orig. perg. (št. 5962), StLA. GZM VI/106.

²³¹ 1425, april 18. orig. perg. listina v arhivu gosposčine Greinburg II, št. 305, Gornjeavstrijski deželni arhiv v Linzu GZM VI/18.

Jože Mlinarič

HISTORISCH-TOPOGRAPHISCHER ABRISS DER UNMITTELBAREN GEGEND DER MITTELALTERLICHEN STADT MARBURG/MARIBOR

II

Zusammenfassung

Während sich westlich der Stadt die Kärntner Vorstadt entwickelte, entstand östlich von ihr die Grazervorstadt, zuerst benannt nach der Kirche des Hl. Ulrichs, die auch dem dortigen Burgtor den Namen verlieh (erwähnt 1305). Ähnlich wie im Falle der Kärtnervorstadt wurde auch der Boden in dieser Vorstadt durch ärmere Schichten aus der Bevölkerung besiedelt, wobei es sich um kleinere Handwerker und andere Leute, die sie ihr kleiner Besitz nicht ernähren konnte. Sogenannte Hofstätter lebten auch von der Arbeit auf den Wassermühlen an der Drau, von denen sie den Bürgern und anderen Eigentümern den Pachtzins zu reichen verpflichtet waren. Der meiste Boden in der Grazervorstadt: auf der Ebene östlich vom Burgtor bis Melling (Melje) und von der Drau bis zum Fusse des Schlossberges nördlich der Stadt war Eigentum der Bürger, der Pfarrkirche, einiger Benefizien und Vertretern des Adels, sowie der Klöster. Die Bürger bearbeiten den Boden (Gärten, Baumgärten und kleinere Äcker) in eigener Regie oder übergaben ihn um jährlichen Zins den Hofstättern. In der Vorstadt entstanden in unmittelbarer Nähe der Stadtmauern einige Gassen: die Neugasse (1315), die Lausgasse (1321) und die Mühlgasse (1321), letzte benannt nach den Draumühlen.

Den meisten Besitz in der Ebene von Melling (erstmal 1164 erwähnt) besaßen die Benediktiner des Stiftes St. Paul in Kärnten, von denen er auf die Herrn von Melling, wahrscheinlich die Gründer der Malteser Kommende (erstmal 1217 erwähnt), überging. Die Kommende hatte ihren Sitz auf dem sogenannten Mellingerhof, zu dem auch eine Kirche, geweiht der Hl. Katharina, die beim Orden eine grosse Verehrung fand, gehörte. Um die Kirche befand sich ein Friedhof, wo man die Toten aus der Bevölkerung der unmittelbaren Nähe bestattete. Die Kommende war auch der grösste Besitzer der Weinberge in ihrer Umgebung, hatte aber auch einige Untertanen in Melling. Der Besitz der Mellinger Kommende war bis zum Jahre 1803 in den Händen des Malteser Ordens. Um den Boden auf den Hügeln östlich und nordöstlich der Stadt, die zweifelsohne schon am Anfang des 12. Jahrhunderts mit Weinreben bepflanzt waren und die wegen der vorzüglichen Lage einen guten Wein erzeugten und auch anfangs hauptsächlich landesfürstliches Gut waren, bewarben sich die Marburger Bürger, die Kirche und Benefizien der Stadt, sowie das Bürgerspital und nicht letztlich viele Klöster, die ihren Sitz in Kärnten (St. Paul, Viktring, Ossiach) oder in dem heutigen Bundesland Steiermark (Rein, Admont) hatten. Von den Hügeln sei zu erwähnen: der Mellingerberg (Meljski hrib), die Sulz (Sojča) (um 1300), die Schleife (ein Teil von Mellingerberg) (Šlajfa) (um 1270), der Grätzerberg (1354), der Grosse Zweinig (Veliki Cvajnik) (1335) und Kleine Zweinig (Mali Cvajnik) (1319), der Koschackerberg (Košiški vrh) (1288) und Potschkauerberg (Počehovski vrh) (um 1220), die Kartschowin (Krčevina) (um. 1220) und der Kogel (Kogl) (1378). Die obengenannten Eigentümer bearbeiteten die Weingärten in eigener Regie, besonders die Marburger Bürger, oder sie verpachteten den Besitz nach dem Bergrecht denen, an dem Weinbau interessierten Personen, dem Adel und den Bürgern, sowie weltlichen und kirchlichen Institutionen.

Oto Luthar

O ŽALOSTI NITI BESEDE

UVOD V KULTURNO ZGODOVINO VEĹIKE VOJNE

Grailivo nredila Alenka Kuren

Knjiga z ambleije tvmla v kulturno zgodovino I. svetovne vojne vili v logajanju med letoma 1914 in 1918 ena največjih narasti v človeški zgodovini. Čeprav je pu konen 18. stoletja v evropski politiki kalaj pa kalaj res prevladala stališče, da je vojna nadaljevanje politike z dragačaini sredstvi, avtar vojskovanja za udeleena eno noče nvrstiti med normalne plati človeškega življenja. Prav nasprotno. Vojne sa, pu njegovem mnenju, ne glele na oprelelitve vsakokratnih politik, vse pu vrsti ne-mne. Vojna, u kateri posredno pripoveduje, pu je bila najmlj nespametna oivseli. To mišljenje se kaže tudi v pisanih, dnevnikih in spominih soddnikov iz tega časa, ki vsi pu vrsti težje nad nezmeznostjo ovisa tega, kar preživljajo. Pri tem sevela ni šlo za problem jezika ali retorike, temveč za priznavanje nezumnosti upolnihitve groznt, ki su se nkoli njih logajale.

Edina zatočišče za premišljevanje u smiselnosti oz. nesmiselnosti vojne je taka dokančna ostala intimna dnevnisko premišljevanje in v manjši meri zaradi cenzure ne povsem intimna pisma.

Glede na to je beselili hgiem razilejeno v sila dela, in sicer kulturno-zgodovinska pri mrrjalno študijo historičnih, umetniških in stvarnih (viri) interpretacij groznt prve svetovne vojne in v komentirani prepis dnevnika slovenskega podoficirja Cirila Prestorja, dupolnjenega z ustrznimi pojasnili in drugimi sorodnimi viri. Prestorjevu zapisu heremo kot sprotna u svetovnenazrsko nekontaminirani refleksiju najmlj tragične epizoda v človeški zgodovini preil nastopom fašizma. Kot tak umgoča prikaz razkoraka med nesmiselnostjo politike in neracionalnostju vojaškili strategij na eni strani ter vsakulnevnihi strahuvi malih ljudi na drugi. Predvsem pu umgoča prikaz širjenje prepula med tehnoluška in družlum u mlernizacije pu meščanski revoluciji in narašnjaem narimalne emancipacije. Knjiga je mgatu ilustrirana z larvnimi in emdelimi ilustracijami.

2000, 211 str., 17,5 x 23 cm, trdi vezava, ISBN 961-6358-10-3.

Cena: 3.660 SIT (straški postnine niso vključeni v ceno).

Založba ZRC

P.O. 306, 1001 Ljubljana

tel/fax: 01/425 77 94

e-pošta: zalozha@zrc-sazu.si

TRIJE ODLIČNI NEMŠKI GLEDALIŠČNIKI V MARIBORU

Bruno Hartman*

UDK 792.028(497.4 Maribor=112.2)“18”

Bruno Hartman: Trije odlični nemški gledališčniki v Mariboru. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36(2000)4, str. 547-574, 59 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in nem.

Med številnimi igralci so v mariborskem nemškem gledališču v 2. polovici 19. stoletja vsak po eno sezono delovali trije odlični gledališčniki Ludwig Anzengruber, Josef Kainz in dr. Max Pohl. V njem so začeli svojo kariero.

UDC 792.028(497.4 Maribor=112.2)“18”

Bruno Hartman: Drei eminente Theaterpersönlichkeiten des deutschen Theaters in Maribor. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36(2000)4, str. 547-574, 59 cit.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and German.

Unter den zahlreichen Schauspielern in dem Mariborer deutschen Theater waren in der 2. Hälfte des 19. Jh. Saisn auch drei eminente deutsche Theaterpersönlichkeiten tätig., jede je eine Saison. Es waren dies Ludwig Anzengruber, Josef Kainz und Dr. Max Pohl. Sie haben in Maribor ihre Karriere eingeleitet.

V Mariboru je do maja 1919 delovalo gledališče v nemškem jeziku. Njegova poslednja predstava je bila pravljicna igra Schneewitchen (Sneguljčica) Carla Görnerja 24. maja 1919. Prve gledališke predstave pa so izpričane od 1768. leta dalje.¹ Prirejale so jih potujoče gledališke družine, domači diletanti, največ pa gledališki ravnatelji, principali, ki so za sezono ali več zakupili od lastnikov gledališke prostore in v njih v svoj prid dajali predstave.

O delovanju mariborskega nemškega gledališča ni obširnih raziskav. Najobsežnejša in podatkovno bogata je disertacija Walterja Taufarja *Das deutsch-*

* Dr. Bruno Hartman, redni profesor in ravnatelj Univerzitetne knjižnice v Mariboru v pokoju, Prežihova 15, SI - 2000 Maribor.

¹ Dušan Ludvik: Nemško gledališče v Ljubljani do 1790. Ljubljana 1957, 40.

sprachige Theater in Marburg an der Drau. Wien 1982. Z njo je doktoriral na filozofski fakulteti dunajske univerze 2. julija 1982. V podnaslovu disertacije je zapisano, da gre za tipologijo provincijskega gledališča. Disertator je na primeru mariborskega nemškega gledališča osvetlil tip provincijskega gledališča v cesarski Avstriji tja do zloma monarhije 1918. leta.

Oris mariborskega nemškega gledališča je vključil v svoj pregled Robert Baravalle: Deutsches Theater im steirischen Unterlande (Nemško gledališče v Spodnji Štajerski).² O mariborskem nemškem gledališču sta pisala Vladimir Kralj (Preteklost mariborskega gledališča)³ in Manica Špendalova, ki je objavila dvoje knjig o glasbenih predstavah v Mariboru.⁴ Avtor pričujočega dela je primerjal nemško in slovensko gledališče v Mariboru.⁵

Delovanje mariborskega gledališča je bilo olajšano, ko je bila 20. januarja 1852 s slovesno predstavo opere Friedricha von Flotowa, Martha, predana uporabi nova gledališka stavba. Zanj je skrbela skupnost ustanovnikov, ki so z obilnimi prispevki omogočili, da je bila pozidana. S to skupnostjo so gledališki ravnatelji sklepali zakupne pogodbe.

Eduard Lind: Staro mariborsko gledališče, 1860, Pokrajinski muzej Maribor

² Südsteiermark. Ein Gedenkbuch. (Herausgegeben von Franz Hausmann.) Graz 1925, 121-137.

³ Kronika slovenskih mest 4 (1937) 1, 12-19.

⁴ Manica Špendal: Glasbene predstave na odru mariborskega gledališča 1785-1861. Maribor 1975. Iz mariborske glasbene zgodovine. Maribor 2000.

⁵ Bruno Hartman: Das deutsche und das slowenische Theater in Maribor. — V: Kulturelle Wechselseitigkeit in Mitteleuropa. (Deutsche und slowenische Kultur im slowenischen Raum vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum zweiten Weltkrieg.) Ljubljana 1995, 207-217.

Dobro desetletje kasneje so se mariborski meščani odločili, da si bodo poleg gledališke stavbe pozidali še kazinsko stavbo, v kateri naj bi se odvijalo njihovo družabno življenje. Za novo stavbo se je odločil Lese- und Geselligkeitsverein (Bralno in družabno društvo). Še preden jo je društvo 16. januarja 1865 slovesno odprlo z velikim plesom, se je združilo z gledališkim društvom v enotni Marburger Theater- und Casino-Verein (Mariborsko gledališko in kazinsko društvo).⁶ Njegovi ustanovni člani so bili lastniki obeh stavb. Društvo je imelo osemčlanski upravni odbor, v njem pa gledališkega intendanta, ki je urejal v imenu društva zadeve v zvezi z uporabo gledališke stavbe. Predvsem je imel opraviti z gledališkimi ravnatelji. Teh se je od otvoritve gledališke stavbe 1852. leta do zadnje predstave nemškega gledališča 1919. leta zvrstilo kar trideset.⁷

Gledališki ravnatelj je sklenil z odborom zakupno pogodbo. Ta je veljala sezono, izjemoma tudi več. Gledališka sezona je trajala od Vseh svetih do cvetne nedelje. Tedensko je bilo pet, tudi šest predstav. Odbor je dal gledališkemu ravnatelju v uporabo gledališko stavbo in fundus kulis. Če so za kakšno uprizoritev potrebovali nove, jih je moral poplačati naročnik, večinoma ravnatelj; prav tako je moral priskrbeti vse rekvizite (kostume, lasulje in drugo opravo). Toda igralci so morali nastopati v svojih oblekah, če so igrali v sočasnih igratih; igralke pa so morale za svojo garderobo skrbeti same; običajno so si kostume same šivale. Ravnatelj je moral imeti svojo gledališko knjižnico z besedili in posameznimi vlogami. Z njo so bile povezane pravice do uprizarjanja pridobljenih del. Ravnatelj si je moral zagotoviti ustrezen ansambel in mu izplačevati pogodbeno dogovorjene gaže. Za vse finančne obveznosti je moral jamčiti s svojim imetjem.

Mariborski gledališki ravnatelj je torej moral imeti kapital. Poznati je moral delovanje gledališča, po možnosti imeti izkušnje o vodenju gledališča. Imeti je moral nekaj odrskega fundusa, garderobe in rekvizitov, gledališko knjižnico in primeren ansambel.

Odbor Gledališkega in kazinskega društva pa mu je dajal na razpolago gledališko stavbo in skrbel za njeno ogrevanje. Skrbel je za tehnično opremljenost stavbe (odrske naprave in osvetljava) in mu dajal v uporabo svoj fundus kulis. Poleg tega je odbor vsakokratnemu ravnatelju dajal letno subvencijo 600 goldinarjev (od 1866. leta dalje; subvencija pa se je v petdesetih letih podvojila).

Gledališki ravnatelj je imel od 1866. leta dalje pravico do vstopnine od sedežev v parterju in galerijah. Sebi v prid je lahko razpolagal s štirimi ložami.

S temi prihodki in ugodnostmi, ki jih je gledališkemu ravnatelju naklanjal društveni odbor, je moral voditi svoje podjetje, kakor je vedel in znal. Moral je popuščati okusu malomestnega občinstva, se otepati s slabim obiskom, iskati izhode iz finančnih nevšečnosti in kriz. Bil je razklan med umetnostjo in kruto podjetniško računico. Marsikaterega so zaradi dolgov zarubili, nekateri pa so zaradi finančnih težav podjetje kar čez noč zapustili. O mariborskem nemškem gledališču je Vladimir Kralj sodil, da je "po svojem zakupnem stroju in po umetniški kakovosti štel za pokrajinsko gledališče tretje vrste".⁸

Gledališki ravnatelj si je umetniško osebje izbiral po osebnih poznanstvih in dogovorih, večinoma pa si ga je dobil pri gledaliških agentih, ki so zastopali gledališčenike različnih profilov. Agenti so dobivali od njih posebno provizijo, ki so jim jo morali odvajati od svojih gaž, ko so bili sprejeti v angažma. Gledališki

⁶ E.H.: Das Theater- und Kasino-Verein Marburg. - V: Deutscher Bote für Steiermark und Kärnten. Kalender für das Jahr 1905. Marburg a. d. Drau 1905, 21-25.

⁷ Manica Špendal: Iz mariborske glasbene zgodovine, 13-14.

⁸ Vladimir Kralj: Preteklost mariborskega gledališča. - Kronika slovenskih mest 4 (1937), 1, 19.

agenti so delovali na Dunaju, saj je bilo cesarsko glavno mesto tudi središče avstrijskega gledališkega življenja. Po njem so se vzgledovali tudi po deželi.

Igralce so takrat razporejali po strokah, se pravi, da so bili tipizirani glede na svoj videz in igralske karakteristike. Med strokami so bili med drugimi mladi ljubimec, mladi junak, naivka, ljubimka, spogledljivka, matrona, salonska dama, smešna starka.

Mariborsko nemško gledališče je imelo v sezoni 1909/1910 tele umetniške sodelavce: tri režiserje, dva dirigenta in glasbenega direktorja, 20 igralcev in pevcev, 28 igralk in pevk ter 18 godbenikov.⁹ Glede na dramsko in glasbeno literaturo se struktura umetniškega osebja, ki jo je moralo uresničevati, ni kaj bistveno spreminjala.

Walter Taufar je v svoji disertaciji zbral podatke o vsem umetniškem osebju mariborskega nemškega gledališča od 1840 do 1919 (dodatno še o umetniškem osebju okupacijskega nemškega gledališča 1941-1944). V tem obdobju se ga je zvrstilo na mariborskih gledaliških deskah kar lepo število: bilo je 1823 ravnateljev, dirigentov, režiserjev, pevcev in igralcev.¹⁰

Fluktuacija umetniškega osebja je bila potemtakem velika. Številni so bili mladi ljudje, ki jih je gnalo na odrske deske bodisi iz notranje nuje, še več iz želje po slavi in zaslužku. V 19. stoletju se je število gledališč v avstrijskem cesarstvu po sprejetju zakona o liberalizaciji gledaliških podjetij 1869. leta kar potrojilo. V petnajstih letih se je število gledališč od 200 povišalo na 600 (pri čemer niso upoštevana manjša podjetja, iz katerih so se razvili varieteji in kabareji). Igralcev je bilo tudi trikrat več: od 5000 je njihovo število poraslo na 15000.¹¹ V Avstro-Ogrski je bilo umetniškega osebja (tudi glasbenikov) v gledališčih z nemškim odrskim jezikom leta 1910 kar 5.400.¹²

Vsa ta množica se je mogla potegovati za angažma v gledališčih z nemškim odrskim jezikom v nemškem cesarstvu ali v Avstro-Ogrski pa še ponekod drugod.

Pri silni ponudbi so se igralci poskušali prebiti iz provincijskih ali predmestnih gledališč v velika, umetniško vrednejša in ekonomsko trdna, zato pa zanje donosnejša gledališča v večjih mestih in prestolnicah.

Kariera mladega igralca se je praviloma začela v provincijskem gledališču. V njem so se morali uveljaviti, da so jih opazili ravnatelji večjih in pomembnejših gledališč ali pa gledališki agenti ter jim omogočili vzpon v uglednejše ansamble in s tem boljši gnotni ter družbeni položaj.

V Maribor so med razcvetom nemškega gledališča v drugi polovici 19. stoletja prišli na začetku svoje ustvarjalne poti trije gledališčniki, ki sodijo med vrhunske ustvarjalce v nemški gledališki kulturi. To so Ludwig Anzengruber, dramatik in pripovednik, Josef Kainz, eden največjih nemških igralcev doslej, in dr. Max Pohl, igralec in organizator nemškega gledališkega strokovnega združevanja. Vsi trije so se v Mariboru ustavili kot začetniki, resda zgolj za eno sezono. A Maribor jim je bil odskočna deska, na kateri so se izkazali s svojimi darovi in obeti ter se z nje pognali v veliki gledališki svet.

Prvi med njimi je prišel v Maribor Ludwig Anzengruber, kasnejši proslavljeni dramatik, nagrajenec z najvišjima nemškima priznanjema za dramsko literaturo - Schillerjevim (1878) in Grillparzerjevim (1887), ki je svoje poslanstvo videl v reformi ljudskega gledališča in v njegovi prosvetni vlogi.

⁹ Theaternachricht - Marburger Zeitung 48 (1909)113, 21 IX.

¹⁰ Walter Taufar, n. d..

¹¹ Julius Bab: Das Theater der Gegenwart Leipzig 1928, 4

¹² Walter Taufar, n. d., 75-79.

Leta 1863 je s svojo materjo, vdovo po nižjem cesarskem računovodskem uradniku, pripotoval v obdravsko mesto. Angažiral ga je gledališki ravnatelj Johann von Radler. Ta je leto poprej prevzel vodstvo mariborskega gledališča; hkrati je vodil gledališče v Vöslauu, v zdraviliškem mestecu blizu Dunaja, od koder je vzel s seboj tudi Anzengruberja.

Ludwig Anzengruber se je rodil 29. novembra 1839 na Dunaju. Zgodaj je izgubil očeta, ki se je sam poskušal v dramski literaturi. Mladi Ludwig je na Dunaju po osnovni šoli končal nižjo realko, od višje pa samo prvi razred. Šel je v uk h knjigarnarju, a se je bolj kot s prodajo knjig ukvarjal z njimi tako, da jih je prebiral med službo. Po dveh letih je knjigarnarski posel opustil in se posvetil, brez uspeha, slikanju in jedkanju. Od 1860 se je bedno preživljal kot poklicni igralec v gledališčih blizu Dunaja, nato pa v potujočih komedijantskih družinah nepotoval (vseskozi z materjo) Ogrsko, Banat, Slavonijo, Hrvaško, Štajersko (nastopal je tudi v Rogaški Slatini, na Ptuju in v Radgoni).¹³ Kot igralec se ni izkazal. V glavnem je bil statist. Še najbližje so mu bile vloge ječarjev in kaznilniških paznikov ter takšnih likov, ki svoji okolici hitro in odkrito povedo resnico v brk. Gledališkim ravnateljem je urejal njihove knjižnice. Tako se mu je godilo tudi v Mariboru.

Kmalu po prihodu v Maribor je 8. novembra 1863 pisal zvestemu prijatelju od mladih let in svojemu kasnejšemu svaku Franzu Lipki: "Tukajšnje gledališče je zelo čedno, veliko in prijetno, tudi ansambel ni slab." A slabe tri tedne je že potožil: "Ravnatelja tu strahotno zmerjajo, ansambel pa zaradi tega trpi."¹⁴

O tem, kaj je Anzengruber počel v mariborskem gledališču tisto sezono, 1863/64, je napisal spomine dr. Friedrich Johann von Radler, sin takratnega Anzengruberjevega ravnatelja, visoki uradnik dunajske občine in književnik, predvsem pisec veselih in ljudskih iger.¹⁵ Glavnino svojega zapisa je namenil krstni predstavi prvega Anzengruberjevega uprizorjenega dela *Der Versuchte* (Preizkušanec).¹⁶ L. Anzengruber, ki je takrat imel umetniško ime Ludwig Gruber, je imel po pripovedovanju Friedricha von Radlerja ostro očrtano glavo, odločne poteze, popadljiv humor, s katerim je pospremil svoje včasih zlobne pripombe, skorajda nenehno posmehljiv nasmeh, ki mu je poplesaval po kotičkih ust; zlasti pa so se mu na moč zablesketale oči, kadar je bil v afektu. Vse to je že takrat dalo slutiti, da se v slokem možu ne skriva vsakdanja duša.

Mirno in skromno je živel z materjo, sam z bedno gažo z dna plačilne lestvice. Mati s prav tako bedno pokojnino je skrbela za gospodinjstvo. Sin je igral drobne vloge, sicer pa je vzorno vodil gledališko knjižnico. Ravnatelj Radler je kasneje dostikrat potožil, da takšnega knjižničarja, kakršen je bil Anzengruber, ne bo dobil nikoli več.

Že proti koncu sezone je Anzengruber naprosil ravnatelja Radlerja, naj mu dovoli benefično predstavo, na kateri bi bila krstno uprizorjena njegova igra v dveh dejanjih *Der Versuchte* (Preizkušanec) s predigro *Der Nachlaß des Mörders* (Morilčeva zapuščina). Ravnatelju je bilo nerodno: benefične predstave so bile dodeljene praviloma samo vodilnim igralcem, ne pa statistom. Anzengruber dotlej

¹³ Anton Bettelheim: Einleitung. - V: Ludwig Anzengruber: Gesammelte Werke in zehn Bänden. Erster Band. Stuttgart 1897. XIV-XIX.

¹⁴ Ludwig Anzengruber: Briefe. Band I. Stuttgart, Berlin, Gotta 1902, 60.

¹⁵ Radler Friedrich Johann von. - Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950. VIII. Band. Wien 1983, 378-9.

¹⁶ Dr. F. Radler: Anzengruber in Marburg. "Der Versuchte". Ludwig Anzengrubers erstes Drama. - Marburger Zeitung 23 (1884) 28, 5. III., 1-3. Prevodi vseh nemških besedil v prispevku so avtorjevi.

ni omenjal, da piše dramatik; povrh je ponudil za benefično predstavo sila resno dramo in ne burke z lokalno vsebino. Ravnatelj je Anzengruberju vseeno ustregel.

Benefično predstavo na dan 25. februarja 1864 je napovedal domači mariborski časnik. Javnost je opozoril, da je "nasploh, posebno pa za Maribor, redek primer, da pesnik sam nastopi v delu, ki ga je napisal".¹⁷

Friedrich von Radler v svojem časniškem prispevku navaja, da se Anzengruberjeve igre ne spominja več dobro, ve pa, da gre v njej za moderno socialno snov, za zapleteno zgodbo o pokradeni blagajni. Anzengruber je v igri igral častnika, ki je imel sila malo besedila.

Drug pričevalec, Dominik Lang, ta je nastopil v Anzengruberjevi krstni predstavi Preizkušanca, je igral v predigri kaznjenca, ki umre. Njegov pajdaš ve za denar, ki ga je ukradel rajni. Polasti se ga in se v toplicah izdaja za bogataša. Splet okoliščin ga požene v samomor, vendar vsem oškodovancem poprej povrne ukradeni denar.

Dvorana je bila nabito polna, priča Friedrich von Radler. "Stari poznavalci so dvomeče zmajevali z glavami spričo drznega odrskega poskusa, gledališko prizadevne matrone je dajala radovednost, ki je ni bilo mogoče potešiti, razposajena zlata mladina pa si je obetala sijajno zabavo, saj je bila trdno prepričana, da bo žaloigra gospoda L. Gruberja lepa priložnost za smeh."¹⁸ Po prvem dejanju so se razposajenci, ki so se počutili ogoljufane za zabavo, v nasprotju z gledalci, ki so sprejemali igro zbrano in brez predsodkov in so ji odkrito izražali priznanje, začeli burno ploskati kar v salvah in se tako rogali avtorju, se mu smejali in ga klicali na oder. V naslednjem dejanju se je občinstvo umirilo, zavladata je tihota in vse se je speljalo v ganljiv zaključek. Spreobrnjeno občinstvo je Anzengruberja dvakrat klicalo pred zaveso, a se mu ni prikazal.

V domačem časniku Correspondent für Untersteiermark je takoj po krstni predstavi izšla kritika o njej. Ocenjevalec je zapisal:

"V četrtek, 25. februarja je preizkusil Preizkušanec Ludwiga Gruberja svojo srečo na našem odru. Prijazno je bil sprejet kljub skomiganju tistih, ki se jim zdi nemogoče, da bi bil lahko igralec, povrh še igralec malih vlog, pesnik in da bi pisal drame. Priznati moramo, da je Gruber docela zmožen ustvariti kaj poštenega. Preizkušanec še zdaleč ne sodi med tiste neredke poskuse, ki pridejo na oder zaradi najrazličnejših ugodnih okoliščin. V začetnih prizorih se nam igra plaho bliža, z nežno roko zadržuje pred nami poetično gradivo, da ga potem dramatično zaplete. Šele ko je osnova trdno postavljena, se pesnikova glava pogumno vzdigne: misel je izrečena brez pridržkov, prevzame nas, ki smo jo sprejemali z nezaupanjem in morda s precejevanjem samega sebe."¹⁹

Ludwig Anzengruber je svojemu prijatelju od mladih let in kasnejšemu svaku Franzu Lipki poročal v pismu 4. marca 1864 o krstni predstavi svojega dela: "Gôri, dôli, vsenaokoli sama smola, vsepovsod smola! Prejemek gospoda Ludwiga Gruberja: 'Preizkušanec' - rezultat v denarju - 13 goldinarjev, bog se jih usmili!! Rezultat igre: dobro je bila sprejeta; kljub temu, da so jo precej medlo izvedli, se je na koncu zastor dvakrat vzdignil - igra je bila ljudem všeč!"²⁰

Čeprav je bila predstava Preizkušanca sprejeta s pridržki, v Anzengruberju pa je vzbudila mešane občutke, je avtorju naklonila vendarle vsaj nekaj zadoščenja. Bila je njegovo prvo dramsko delo, uresničeno na odru, čeprav je takrat imel

¹⁷ Benefizvorstellung - Correspondent für Untersteiermark 3 (1864) 25, 26. II., 98.

¹⁸ Friedrich Radler, n. m.

¹⁹ K Theater. - Correspondent für Untersteiermark 3 (1864) 27, 2. III, 109.

²⁰ Ludwig Anzengruber Briefe., 65-6

napisanih že petnajst del, ki jih je ponujal različnim gledališčem, tudi v Gradcu in avtorski posredovalnici na Dunaju. A vsi so ga zavrnili. Zato je morala biti mariborska predstava zanj potrditev samega sebe in upanje na umetniško prijaznejšo prihodnost. Ta se mu je po nekaj letih na široko odprla. Da je njena kal vzbrstela v Mariboru, je zgodovinska in teatrološka zanimivost.

Preizkušanec je doživel samo eno uprizoritev, Ko je Friedrich von Radler pripravljal spominski zapis o Anzengruberjevem mariborskem letu, je dramatik na vprašanje, ali še hrani Preizkušanje besedilo, z značilnim satiričnim nasmehom vzkliknil: "Ljubi moj prijatelj, že zdavnaj sem ga vrgel v ogenj!"

Dramatikovo samokritično mnenje nas odvezuje, da bi se v to teatrološko vprašanje še poglobljali.

Med kratkim bivanjem v Mariboru se je Anzengruber postavil pred občinstvom še s svojo prozo. V lokalnem časniku *Correspondent für Untersteiermark* je pod umetniškim imenom Ludwig Gruber objavil esejistično zasnovani spis *Vor den Lampen - und in der Sonne. Streiflichter über das österreichische Bühnenleben* (Pred lučmi - in na soncu. Prameni po avstrijskem gledališkem življenju).²¹ Spis je v treh nadaljevanjih izhajal v času tik pred krstno predstavo Preizkušanca kot nekakšno dodatno potrdilo o avtorjevem literarnem ustvarjanju. Po tematiki sodi v kar obsežni Anzengruberjev opus, ki zadeva gledališče. (V Anzengruberjevem zbranem delu ni zajet niti bibliografsko.)

Anzengruber v spisu najprej načenna vprašanje, kdo se tiste čase v Avstriji odloča za poklicnega igralca; med njimi so večinoma tisti, ki niso dokončali šolanja. V gledališče jih vleče ljubezen do umetnosti. Anzengruber iz svoje izkušnje zapiše bridke besede: "Tudi najmanjši med igralci stopi na odrske deske iz ljubezni do umetnosti in v tej sveti volji tiči opravičilo za napačno izbrano pot v življenje. Naj zveni še tako smešno, je vendar res: Igralec, čigar volja presega njegove zmožnosti, je mučenec svete ideje umetnosti, ki se mu kaže tolikanj večja, kolikor bolj čuti, da je ne bo dosegel."

Nato Anzengruber slika silno nasprotje med gledališčem v prestolnici ali večjih mestih ter med tistimi v provinci. Igralci so zaznamovani z igralskimi strokami in se s težavo prebijajo v boljša in uglednejša gledališča. Sistem podjetništva in oblastništvo gledaliških ravnateljev se spreminja v cehovstvo. Igralec, oropan idealizma in odrinjen na rob igralskega poklica, zlagoma postaja berač.

Iz svojih bridkih izkušenj nato Anzengruber riše strahoviti položaj igralcev po veliki noči, po koncu gledališke sezone. Začenja se velika selitev igralcev in potegovanje za angažma v poletnih gledališčih. A ta so kmalu zasedena, velik del igralcev pa je čez poletje brez posla. Mnogi med njimi tudi po njem.

Iz takega položaja vodi igralce ena sama pot, tako meni Anzengruber: država mora sprejeti zakon o gledališču - zakon o svobodni umetnosti in svobodnem umetniku. Gledališče se mora reformirati od zunaj, iz družbe in države, in od znotraj (od ljudi, ki v njem ustvarjajo).

Anzengruberjev spis, ki izraža avtorjev smisel za slog, je odsev piščevega osebnega bednega položaja in položaja avstrijskega gledališča v ustanoviteljski dobi po marčni revoluciji. Osvetlil je njegove ključne probleme. V širšem svetu ni odmeval, bralcem podeželskega mesta, kakršen je bil Maribor, pa je vendarle odpiral poglede v širšo kulturno problematiko.

Anzengruber je vsa leta, ko se je potikal po gledališčih in gledaliških gostovanjih, pisal igre, ki mu jih niso sprejeli v uprizarjanje, in pripovedne spise. Te

²¹ *Correspondent für Untersteiermark* 3 (1864) 18, 10. II., 68; 22, 19. II., 84; 24, 24. II, 95-6.

so mu začeli objavljati - roman v nadaljevanjih in črtice. Opustil je igrilstvo, se ustalil na Dunaju in se zaposlil kot uradnik v policijskem ravnateljstvu. Vendar le za kratek čas: 5. novembra 1870 so v Theater an der Wien, v gledališču ob Dunajščici, krstili Anzengruberjevo igro Der Pfarrer von Kirchfeld (Dolski župnik), ki je požela na mah veliko priznanje. V njej je prikazal mladega župnika, praktičnega kristjana, v spopadu z zadrtim fevdalno-klerikalnim grofom. Igra je bila hitro sprejeta v repertoarje uglednih gledališč nemškega jezika. Anzengruber je začutil, da lahko reformira nemško ljudsko gledališče in ljudi z njim vzgaja. Dolskemu župniku so sledile zelo priljubljene igre iz kmečkega okolja v alpskem svetu. Dobro očrtani vaški tipi in njihova dramatično dobro izpeljana navzkrižja socialne in etične proveniencie ter ljudska govornica so se ljudem zelo priljubili, bodisi da je šlo za žaloiigre Der Meinneidbauer (Krivoprisežnik), Der ledige Hof (Samski dvor) ali veseloigri Die Kreuzelschreiber (Podkriževalci), Der Gewissenswurm (Slaba vest). Kot pisec ljudskih iger je bil naslednik Johanna Nestroya in Ferdinanda Raimunda. Zelo uspešna je bila tudi igra iz dunajskega meščanskega okolja, analiza dunajske dobrodušnosti Das vierthe Gebot (Četrta božja zapoved), ki je šele po Anzengruberjevi smrti uvedla različico nemškega gledališkega naturalizma.

L. Anzengruber

Ludwig Anzengruber v zreli moški dobi

Anzengruber se je po prodoru na gledališke odre usmeril v književnost nasploh. Izdajal je dunajski družinski časopis Heimat (Domovina) in ga tudi urejal, nato pa humoristični časopis Figaro. Najbolj si je sloves utrdil z romanoma Der Schandfleck (Žig sramote) in Sternsteinhof (Posestvo Sternstein).

Malo pred smrtjo so ga imenovali za dramaturga dunajskega Nemškega ljudskega gledališča (Das Deutsche Volkstheater), umrl pa je na Dunaju 10. decembra 1889.

Mariborsko nemško gledališče je tja do 1919. leta rado uprizarjalo Anzengruberjevo dramatiko. Zanimivo je, da je komaj dva meseca po dunajski krstni predstavi igre Der Pfarrer von Kirchhof, s katero je Anzengruber kot meteor zasijal na nemškem gledališkem nebu, le-to zaigralo 7. januarja 1871 tudi v Mariboru. Odtlej so bile njegove igre skoraj zdržema na mariborskem repertoarju. Le redke so bile sezone, ko niso zaigrali nobene. Največ uprizoritev - kar sedemnajst - je doživela igra Der Pfarrer von Kirchfeld, od drugih pa Die Kreuzelschreiber, Der Meineidbauer, Der G'wissenswurm in Das vierte Gebot.

Anzengruberjeve igre so igrali tudi v slovenskih gledališčih. V Mariboru ga je prvič uprizorilo Dramatično društvo v zadnji sezoni pred prvo svetovno vojno 1. novembra 1913 - Četrto božjo zapoved (Das vierte Gebot). 1931. leta pa se je Anzengruberjeva dramatika na mariborskem odru izpela s komedijo Slaba vest (Der G'wissenswurm) v režiji Bratka Krefta.

Potemtakem se je Anzengruber s svojim delom dovolj učvrstil v zavesti mariborskega nemškega občinstva, do neke mere pa tudi slovenskega.

Dobro desetletje po Ludwigu Anzengruberju je v Maribor in njegovo gledališče zaneslo še ne osemnajstletnega mladeniča z Dunaja - Josefa Kainza, da je začel kariero poklicnega gledališčnika in se po vrhunskih nemških gledališčih Nemčije in Avstrije izoblikoval v enega največjih nemških dramskih igralcev doslej.

Rodil se je 2. januarja 1858 v mestecu Moson (danes Mosonmagyaróvár) na takratnem Ogrskem, kjer je bil oče železniški uradnik na progi med Dunajem in Budimpešto. A po kratkem postanku v moravskem Brnu se je družina vrnila v očetovo rodno mesto, na Dunaj, kjer si je dobil službo nižjega uradnika v železniškem ravnateljstvu. Po bojih v revolucijskem letu 1848 ga je bilo prevzelo gledališče, vendar se je otresel sanjarij, da bo postal igralec; potegnil se je v uradniški vsakdan. Gledališče pa ga je vseeno čarovno privlačevalo: največ mu je pomenilo dunajsko dvorno gledališče (Burgtheater). Zahajal je na njegove predstave, natanko poznal uprizorjena dela in osvojil mnogo dramskih besedil. Ljubezen do gledališča je prenesel na sina Josefa. Ta je že v brnskih šolskih letih deklamiral, prirejal doma lutkovne predstave in zahajal z očetom v gledališče. Na Dunaju je obiskoval realko, kjer sta ga najbolj pritegovala nemško spisje in dramatika. Nastopal je v viharneško postavljenih vlogah v šolskem gledališču. Za prehod iz nižje v višjo realko bi moral opraviti popravni izpit. Raje je obesil šolo na klin in se do kraja zapisal gledališču, kar je bilo očetu po volji.

Vzgledoval se je po igralcih dvornega gledališča, zlasti po heroini Charlotti Wolter, ki je zagotovo vplivala na njegovo znamenito odrsko dikcijo - "z zavestno neurejenim govorom, krajšanjem besed in zlogov, razstavljanjem besed po tonih".²² Neka druga dvorna igralka ga je poučevala v "gimnastiki dihanja, odrskega govora in recitiranja". Nastopal je v predmestnem gledališču Sulkowski, ki ga je vodil nekdanji inspicient dvornega gledališča Valentin Niklas. Ljubiteljski zanesenjaki so mu morali plačevati, da so smeli nastopati v njegovih predstavah, Kainz pa je zaradi svojega talenta dobival za svoje nastope celo honorar.

Kainzovi starši so želeli, da bi se sin za vzvišeni igralski poklic primerno usposobil. Z velikim odtegotvanjem so mu omogočili študij igre pri igralki dvornega

²² Paul Wiegler: Josef Kainz. Ein Genius in seinen Verwandlungen. Berlin 1941, 17. Arthur Flösser: Der junge Kainz. Berlin 1912, VII-XV.

gledališča Cesarini Kupfer-Gomansky, ki je veljala za spretno pedagoginjo. Posredovala je, da je mladi Kainz opravil avdicijo pred izbrano komisijo dvornega gledališča. Bil je zavrnen. A član komisije igralec in dramaturg, doktor teologije in filozofije Avgust Förster je bil drugačnega mnenja. Ker je bil dogovorjen, da bo v naslednji sezoni 1876/77 prevzel vodstvo mestnega gledališča v Leipzigu (Leipziger Stadttheater), je Josefu Kainzu obljubil, da ga bo takrat sprejel v angažma. Dotlej pa naj se prebije v kakšnem gledališču.

In tako se je Josef Kainz odločil za podeželsko gledališče v Mariboru. Tega je takrat vodil Josef Dietz. Na začetku sezone 1875/76 angažirani igralec za vloge mladih junakov mu ni ustrezal in tako se je pozanimal pri dunajskem gledališkem agentu Augustu Levyju, ali mu lahko priskrbi primerno nadomestilo. Ponudil mu je Josefa Kainza.

Jozef Kainz kot osemnajstletnik

V inštitutu za teatrologijo dunajske univerze hranijo originalno pogodbo med "gledališkim podjetnikom in ravnateljem gospodom Josefom Dietzem in gospodom Josefom Kainzom".²³ Besedilo pogodbe, ki obsega 15 členov in sta jo

²³ Heinz Kindermann: Erster Engagementsvertrag von Josef Kainz. - Maske und Kothurn, Wien 1958, št. 4, 82-5.

podpisala ravnatelj in igralec 10. oktobra 1875 v Mariboru, je zelo zanimiva, saj razkriva takratno podložniško razmerje med gledališkim ravnateljem in angažiranim igralcem. Kainz se je pogodil za angažma v obdobju od 16. oktobra 1875 do 16. maja 1876 z izjemo velikega tedna. Obvezal se je, da bo igral vloge "prvega mladega junaka in ljubimca, igral pa bo tudi vse dodeljene vloge in partije... brez izjeme bo prevzel vse vloge, ki sicer ne sodijo v njegovo poglavitno stroko". Podpisnika sta se pogodila, da bo igralčeva mesečna gaža 50 goldinarjev (kar ni sodilo med najnižje gaže). Ravnatelj mu je potrdil povračilo potnine za vožnjo z vlakom z Dunaja v Maribor in zagotovil, da bo enkrat v sezoni igral v benefični predstavi, od katere bo dobil polovico izkupička, potem ko bodo odbiti dnevni stroški. Zanimiv je 5. člen, v katerem je določeno, kdo je dolžan skrbeti za igralčevo opravo v predstavah: "Gospod Josef Kainz dobi potrebno gledališko garderobo z izjemo moderne francoske obleke, vsakršnega pokrivala, obuvala in rokavic, ovratnih naborkov, okrasja iz ptičjega perja in drugih okraskov, vsakršnih trikojev in drobne garderobe; vse te predmete si mora po navodilih ravnateljstva nabaviti iz svojega žepa." Pogodba v 14. členu določa, da mora Josef Kainz od mesečne gaže oddajati gledališkemu agentu Gustauu Levyju po 5% provizije za njegovo posredovanje.

Za preučevanje Kainzovega polletnega delovanja v Mariboru so izredno dragocena pisma, ki jih je pisal od 13. oktobra 1875 do 23. marca 1876 staršem na Dunaj.²⁴ Iz njih je mogoče razbrati, kakšni so bili delovni procesi v mariborskem gledališču, kakšen je bil igralski zbor, kakšno je bilo občinstvo in mesto. Pisec v njih razkriva svoje odnose do staršev, do igralskega poklica, do svoje igre in do učiteljev.

V pismih navedene vloge, ki naj bi jih Kainz igral v Mariboru, se ne ujemajo docela s popisom repertoarja v sezoni 1875/75, objavljenim v Taufarjevi disertaciji.²⁵ Ravnatelj vseh programiranih del bržčas ni mogel realizirati, zato jih je kar sproti umikal z repertoarja in jih zamenjeval z drugimi. Nedvoumnega popisa vlog, ki jih je Kainz odigral na mariborskem odru, ni mogoče rekonstruirati. Kar nekaj informacij je mogoče dobiti iz gledaliških kritik, ki jih je objavljal takratni mariborski časnik Marburger Zeitung. Kritike so bile kdaj pa kdaj zbirne, zlasti o predstavah nezahtevni burk in veseloiger, nekatere predstave pa sploh niso bile ocenjene. Zatrдно je mogoče evidentirati triindvajset mariborskih uprizoritev, v katerih je nastopal Kainz.

Prvo pismo, ki ga je Kainz poslal staršem iz Maribora, je datirano s 13. oktobrom 1875, potem ko je bil obiskal ravnatelja Dietza:

"Najsrečnejši človek pod soncem sem! Moj ravnatelj je najljubeznivejši mož na svetu! Njegov pes je čudovit! Od samega veselja ne vem, kaj naj rečem. V petek je na sporedu Hans Lange.²⁶ Jaz bom Bugslaff. V soboto Ein Vater, der seine Tochter liebt,²⁷ jaz: ljubimec. V soboto Hinko, der Freiknecht. Hinka igram jaz!²⁸ Kmalu pride na vrsto Maria Stuart.²⁹ Prav tako Delikatier Auftrag³⁰ in Wartesalon".³¹ In nato bolj prozaično sporočilo: "Jutri že dobim sobo. Jem v ka-

²⁴ Wolfgang Noe: Josef Kainz Briefe. Berlin 1967, 15-41.

²⁵ Walter Taufar, n. d., C49-C54.

²⁶ Hans Lange, igra nemškega pisatelja Paula Heyseja, kasnejšega Nobelovega nagrajenca.

²⁷ Hohenmarktova veseloigra Oče, ki ljubi svojo hčer.

²⁸ Viteška igra Charlotte Birch-Pfeiffer Vinko, svobodni hlapec.

²⁹ Zaloigra Friedricha von Schillerja je na program prišla šele na pomlad.

³⁰ Igra neznanega avtorja Delikatno naročilo ni bila uprizorjena.

³¹ Igra neznanega avtorja Sprejemnica tisto sezono ni bila uprizorjena.

zinu³², abonma znese osem goldinarjev na mesec. Maribor je ljubko mesto. Skratka, godi se mi še bolje kot kralju, kaj kralju: cesarju! Oprostite slabi pisavi, ampak roke se mi tresejo od veselja in še mudi se mi: vloge si grem vbijati v glavo.”

O igralskih kolegih je imel lepo mnenje: “Tukajšnji igralci so sila v redu ljudje, naše dame pa - bog se jih usmili! - v povprečju iz 14. in 15. stoletja.” S tem je potolažil mater, ki se je bala, da se bo sin spridil. In nadalje: “Moji kolegi so pretežno mladi ljudje, dvajset do petindvajset let in sami začetniki, vsaj po večini. Zato igramo prizadevno in natančno.”

Izredno je pohvalil gledališče: “Gledališče je najlepša stavba v Mariboru, prav tako veliko kot josefstadtsko,³³ oprema in odrska tehnika pa ga daleč prekašata. “In dodaja podatek o obisku v gledališču (zapisal ga je v pismu 20. oktobra 1875): “Zdaj ga namreč ljudje slabo obiskujejo in to bo trajalo še nekaj dni - zdaj je tu namreč trgatjev.”³⁴

Kainz je bil zadovoljen z vajami za svoj prvi nastop, le režija mu ni bila všeč: “Samo ena reč me moti: režiser, ravnatelj Dietz, mi ne popravi niti besedice. Prepuščen sem samemu sebi. No, še bolj moram paziti, da se ne navzamem kakšnih slabih navad. Zelo se moram paziti, saj me ravnatelj začenja razvajati.” (Pismo 15. oktobra 1875.)

Na večer tistega dne je Josef Kainz prvič nastopil na mariborskih odrskih deskah. Zaigral je Bugslaffa v igri Paula Heyseja Hans Lange - junkerskega sina pomorjanske kneginje, ki jo z mečem brani pred njenim častihlepnim ljubljencem. Dan po premieri je že pisal staršem: “Včeraj sem debitiral kot Bugslaff. Uspeh je bil sijajen.” Kar sedemkrat so ga poklicali pred zastor. Ravnatelj mu je obljubil vloge, ki si jih bo sam zaželel: “Tu sem zdaj jaz glavni, ves Maribor me pozna! Res pa me doslej, kar sem pri gledališču, še ni bilo tako lepo videti kot včeraj.” Kar ni se mogel načuditi sijajnim in dobro sešitim kostumom iz ravnateljjeve garderobe.: “V drugem dejanju sem imel čisto nov, čudovit jopič iz lila žameta, pošit z velikimi jeklenimi zvezdami, čezenj ogrinjalo iz modrega žameta, ovešeno s srebrnimi in jeklenimi verižicami in globoko urezano. Lase sem imel okrog in okrog navite s škarjami, raz čelo pa pripete svedraste kodre. Oblečen sem bil v siv triko, obut pa v svoje borilne čevlje. V zadnjem dejanju sem imel krasen triko, posut z zlatimi bleščicami, čudovit zlat oklep, ki mi je bil kot ulit, pa črn, široko izrezan žametni jopič s srebrnimi dodatki. Poleg tega krasen meč v črni žametni nožnici in lepo medeninasto čelado s kar dvajsetimi velikimi pavovimi peresi. Povrh pa zlate ostroge!” Kainzova vzhičenost spričo bleščeče oprave je znamenje njegove komedijantske narcisoidnosti, mladeniškega postavljaštva, vendar tudi odsev takratnih pogledov na učinkovitost elementov dogajanja na odru. Toda hkrati z vznesenostjo in samoljubjem se je v njem oglasil tudi kritičen odnos do svojega igranja: “Ali sem tako dobro igral, kakor je kazalo na zunaj, dvomim. Tukajšnje občinstvo, kaže, ni vajeno česa boljšega. Kar ne verjamem, da lahko uspeš pri občinstvu, ki se ne razume na umetnost, če se tako velike vloge naučiš v manj kot dveh dneh in jo naštudiraš z eno samo vajo. Zelo se moram paziti, da se ne navzamem kakšnih razvad in postanem preveč ‘aroganten’; popravljaj me tu ne bo nihče več. Ravnatelj mi je celo dejal, naj na vajah samo mar-

³² V kazinski stavbi, ki so jo neposredno priključili gledališki, sta bili restavracija in kavarna. Bili sta gledališčnikom pri roki, zato so se v njiju radi zbirali. Kainz je kazinsko restavracijo označil za vodilni mariborski lokal.

³³ S tem je menil Theater in der Josefstadt v dunajskem okraju, ki še danes velja za eno pomembnih dunajskih gledališč.

³⁴ O odvisnosti obiska v gledališču od trgatvenega časa so tožili v Mariboru že pred Kainzom, pa tudi po njem.

kiram. Ampak tega ne bom počel. Drugače se zlahka navadim, tako da bom enako ravnal tudi na predstavi.”

Ob tolikšnih samokritičnih in kritičnih opazkah glede študija vlog in uprizoritev, ohlapne ali celo nikakršne režije, je staršem napisal, da si na moč želi kritike; lokalni gledališki ocenjevalec da je zelo oster.

Kritika predstave Hansa Langeja je v Marburger Zeitung kmalu prišla na svetlo.³⁵ Bila je nadvse priznavalna: “Gospod Kainz je kot novo angažirani član zaigral Bugslaffa. Če pretehtamo, kako težavna je vloga, je presešel povprečje. Naklonjenost občinstva si je pridobil docela. Njegov dosežek nas je prav presenetil - topla in občutena, pa vendar premišljena igra, lepo zvoneč govor, primerno naraščanje in padanje tonov, umerjena živahnost v izrazu in kretnjah so odlike, ki jih znamo ceniti. Ker imamo pred seboj zelo mladega moža, ki oblikuje svojo vlogo s preudarnostjo izkušnega umetnika (kar premislimo, da dramatik naroča mlademu levu, da mora prelivati solze; kateri igravec, ki se šele oblikuje, zna zaigrati jokajočega junaka tako, da ne postane smešen?!) - se nam dozdeva, je pri nadarjenem učencu igral določeno vlogo njegov izvrstni mojster. A ta domneva nikakor ne zmanjšuje zasluge gospoda Kainza, zakaj pokazal je nedvomno, da v njem tiči velik igralski talent, ki ima pred seboj lepo prihodnost. Niti za hip ne dvomimo, da bi ga njegova zmožnost mišljenja in notranji čut ne usmerila na pravo pot. Z največjo napetostjo čakamo na stvaritev vloge, ki jo bo izdelal iz samega sebe.”

Neznani kritik v podeželskem listu se je pokazal za izredno tankočutnega poznavalca gledališča. V igri mladega debitanta na domačem odru je odkril vse elemente, s katerimi se je v razvojni črti potegnil v vrh nemškega igralstva. Bil je jasnoviden napovedovalec njegove prihodnosti.

Jozef Kainz v naslovni vlogi v igri Charlotte Birch-Pfeiffer
Hinko, der Freiknecht še pred prihodom v Maribor

³⁵ Theater. - Marburger Zeitung 14 (1875) 126, 20. X..

V igri Charlotte Birch-Pfeiffer Mutter und Sohn (Mati in sin) je igral Bruna; kritika je njegovo igro označila, da je "vredna dosti hvale". V veseloigri Pollyja Henriona Schlecht bewachte Mädchen (Slabo varovana dekleta), zaigrani dva dni kasneje, je po kritiki v Marburger Zeitung Kainz kot Edmund Feldern "pokal lep nastavek, v koloritu pa je v mnogočem udaril mimo, čemur je bil vzrok opazna odvisnost od šepetalca".³⁶ To je bilo razumljivo, saj so se predstave različnih iger kar sledile; igralci so si morali vbijati besedila, za kar so imeli malo časa. Merili so jih kar po polah, na katerih so bila popisana za vsako vlogo posebej. V pismu staršem 27. novembra 1875 je Josef Kainz naštel, koliko pol besedil mora pripraviti: "V ponedeljek igram v Liane vlogo s šestimi polami, v sredo Geheimnis (Skrivnost), vloga ima štiri pole, v četrtek Kleiner Dämon (Mali demon); ima štiri pole; v soboto Arria in Messalina, v nedeljo Admiral Tegetthof - naslovna vloga s šestimi polami,³⁷ v torek Medea, šest pol, v sredo Diplomat der alten Schule (Diplomat stare šole), tri pole. In končno v četrtek Faust z enajstimi polami."

Strahotna fizična in psihična obremenjenost je Kainza, ki je bil bolj mršavega telesa (meča si je moral pod trikojem krepiti z vatomom), izčrpavala, tako da sta se s prvo ljubimko potožila pri ravnatelju, tako da je vendarle popustil in zrahljal njune obveznosti.

Zadnji večer v oktobru je bil uprizorjen Shakespearov Hamlet. Naslovno vlogo je igral ravnatelj Dietz sam, Ofelija je bila prva ljubimka Wilhelmi, Kainz pa je igral Laerta. Kritik Marburger Zeitung je v svojem kratkem zapisu omenil, da so se vsi trije poskušali kar se da približati pesnikovemu duhu, za kar da so jim dolžni zahvalo.

V zapisu je sociološko zanimiva kritikova ugotovitev, da je predstavi Hamleta prisostvovalo številno in hvaležno občinstvo, večinoma dijaki in "prebivalci paradiza"³⁸, "razveseljivo znamenje, da se pri mladini in med ljudstvom še kaže vnema za plemenitost in lepoto", je zapisal kritik. Ker ni omenil gledalcev po ložah in parterju, moremo sklepati, da mariborski meščani, ki so bili sicer nameščeni po njih, niso bili preveč vneti obiskovalci predstav klasične dramatike.

Nasploh je mogoče iz Kainzovih pisem staršem razbrati, da so bili mariborski dijaki veliki ljubitelji gledališča. Ko se je Kainz pripravil na svojo benefično predstavo, je menil, da bo morala biti "tragična reč", da bodo prišli nanjo mariborski dijaki. "To je poglobitno!" je zapisal v pismu 26. oktobra 1875 in s tem nakazal, da so bili dijaki tisti, ki so s svojim odzivom ocenili vrednost predstave.

Dijaki (gimnazijci in realci) so tudi zunaj gledališča kazali, kako so mu privrženi. Ko je gledališki ravnatelj Josef Dietz sredi decembra praznoval 30-letnico gledališkega dela, so ga hoteli počastiti z baklado po mestu, a so jo šolske oblasti prepovedale. Toda na slovesni proslavi v gledališču, kjer se je na odprtem odru zbral igralski zbor v frakih in toaletah, so mu predali velik lovorov venec z velikanškimi z zlatom prešitimi žametnimi trakovi.

Josef Kainz je bil pri občinstvu zelo priljubljen. Imeli so ga za "lepega Kainza"; po njegovih besedah so ga nosili po rokah. Zlasti od veseloigre Juliusa Rosena Ein Schutzgeist (Duh varuh) dalje - zaigrali so jo 25. novembra 1875, so ravnali z njim - tako je pisal staršem - kot s "stekleno punčko". Seveda je imel mnogo oboževalk.

³⁶ Theater - Marburger Zeitung 14 (1875) 129, 27. X..

³⁷ V Taufarjevem popisu mariborskega repertoarja v sezoni 1875/76 ni navedena predstava o znamenitem avstrijskem admiralu, v Marburger Zeitung tudi ni kritike o njej.

³⁸ Izraz "prebivalci paradiza" se je nanašal na gledalce na galerijah; ti so bili iz preprostih slojev (Primerjaj francosko besedo le paradis - najvišja vrsta galerije.)

Posebno pohvalo je Josef Kainz dobil skupaj s prvo ljubimko gospodično Wilhelmi, ko sta zaigrala "ognjevitega mladeniča Leandra" in Venerino svečenico Hero v tragediji *Des Meeres und der Liebe Wellen* (Morja in ljubezni valovi) Franza Grillparzerja. Njun posvečeni zanos in ljubezensko hrepenenje sta prevzela občinstvo, da ju je tiho in zbrano poslušalo.

V začetku decembra so se kar druga za drugo vrstile predstave, v katerih se je Kainz igralsko izkazal - najprej v igri o rimskih časih Adolfa Wilbrandta *Arria in Messalina*. Ta je doživela sprejem, kakršnega se kritik v mariborskem gledališču ni spominjal.³⁹ Pripisoval ga je vsebini drame, ki je prikazovala le čutnost in ne nravnosti. V priznavalnem tonu je opisal tudi Kainzovo kreacijo:

"Gospod Kainz je izrabil svoj izvrstni dar, da modulira glas tako, da menjava čustev odzvanja v poslušalcu. Izkazal se je s plemenitim ognjem, ki ga moramo pri njem zmeraj hvaliti." Toda prvič se je pojavil tudi rahel ugovor: "Želeli bi si nekaj več premišljenosti v gibanju."

Sledila je igra Franza Grillparzerja *Medea*, v kateri je naslovno vlogo igrala gostja-članica dunajskega dvornega gledališča Rosa Keller, Kainz pa je ob njej pohvalno igral Jazona. Večer kasneje so zaigrali Shakespearovo *Ukročeno trmoglavko*. Katarino je igrala gostja, Petruccio je bil ravnatelj Dietz, medtem ko je Kainz upodobil Lucentia. Vendar je kritik ugotovil, da "mu za vloge te vrste manjka potrebna zbranstvo in zadržanost, lahko neprisiljena okretnost".

Takoj nato pa je prišel na vrsto Goethejev *Faust*.

27. novembra 1875 je Kainz pisal staršem na Dunaj, kako se je ravnatelj Dietz odločil, da mu zaupa interpretacijo Goethejeve umetnine:⁴⁰ "Sinoči se je pri nas pripetilo nekaj, kar se menda še ni, kar so teatri na svetu! Mlad sedemosemnaestletnik se drzne pred ravnateljem na glas povedati, da si upa igrati Fausta. Ravnatelj domisleku pritegne, fantu obljubi vlogo, in tako bo 9. decembra 1875 igral z gospodično Roso Frauenthal kot Marjetico Fausta v mariborskem gledališču: širokousten mladenič sem bil pa jaz!"

Kainz je bil pripravljen na vlogo, saj jo je znal na izust že od prej. Tudi se je staršem hvalil, da na odru dobro govori, da si je neznansko učvrstil glas: "Naj me poskusi kdo posnemati, če morete, vi, zdajšnje mlade sedemnaestletne zvezde, ne da bi bilo z vami vse narobe! Moj organ bo od vloge do vloge še boljši."

Potem je očetu naročil, naj si pri frizerju na Dunaju zanj izposodi lasuljo po skici, ki jo je priložil. Biti mora plava, a ne presvetla. Lasje morajo biti dolgi in ne popolnoma gladki, marveč zelo valoviti in na vršičkih močno nakodrani. Spet je tankovestno meril na svojo zunanjo podobo na odru.

Fausta je odigral 12. decembra 1875. Gostja gospa Rosa Keller (umetniški priimek je bil Frauenthal) je igrala Marjetico, ravnatelj Dietz pa Mefista. Kritik v *Marburger Zeitung* je pisal "o lirski tragediji ljubezni", ki ji je poseben pečat vtisnila igralka Marjetice Kellerjeva. Kainzovega Fausta pa je odpravil kar na kratko: "Gospod Kainz je igral Fausta. Iz mrkega doktorja je znal ustvariti le malo. Celoten monolog je izdeklamiral, spričo česar je bil ta sicer polikan, zato pa neresničen. Bolje se mu je posrečil pomlajeni Faust, pripravljen za sleherni zemsko naslado in srečen zavoljo Marjetičine ljubezni." Iztržek igralca osrednjega lika je bil torej sila pičel.

V občutje blaženosti so Kainza prizadele očetove skrbi za njegovo zdravje in pomisleki o objavljeni kritiki, ki mu jo je bil o svojem nastopu poslal na Dunaj.

³⁹ Theater. - *Marburger Zeitung* 14 (1875) 147, 8. XII..

⁴⁰ Bruno Hartman: Tvegana odločitev gledališkega ravnatelja. - *Večer* 46 (1990) 133, 9. VI.,

Sin je bil prizadet: "Kaj pa piše oče o kritiki, ali je bila 'dobra' ali 'slaba?' Besede 'slab' v mojem konverzacijskem slovarju ni! Razumeta? Tu sem jaz gospod Bog! Bolj kot pri Niklasu!⁴¹ Torej dajta mir! Mir! Mir! Jaz sem presrečen!"

V tej vzvišenosti ga je razkačilo pisanje njegove dunajske učiteljice Cesarine Kupfer-Gomansky. Svarila ga je pred nevarnostmi provincijskega gledališča. Očitala mu je, da je na najboljši poti, da postane komedijant, ne pa umetnik. Izvedela je, da namerava igrati Fausta, kar se ji je zdelo popolnoma zgrešeno. V pismu staršem je stresel ves srd nanjo in jo grdo omalovaževal: "Ampak takšni so pač ti dvorni komedijanti. Ko ti parveniji kdaj kaj dosežejo, vse preradi pozablajo, da so nekoč sami bili packači in šmiranti, potem pa gledajo na nas zaničljivo zviška, ta zašpehana bratovščina! Rad bi vedel, zakaj ne bi smel igrati Fausta. Če je prav meni in Mariborčanom, mora biti prav vsemu svetu. Razložita že to enkrat tej stari škatli! Pa morda ta stara severnonemška pudernica ne misli, da samo v Leipzigu vedo, kako se igra komedija, vsi drugi pa so osli?" (Pismo 1. decembra 1875.)

V tej zaslepljeni večvrednoti in napuhu je Kainz živel vse do konca angažmaja v Mariboru. Takrat se mu je odprlo, da ga je zaneslo čez rob, ko je pretrgal zveze z učiteljico. Pred vrnitvijo na Dunaj je prosil mater, naj mu spet ugladi pot do nje.

V pismu staršem dan po predstavi je bil redkih besedi: "Včeraj je bil 'Faust'! Po mojem monologu so me pri priči dvakrat priklicali pred zastor. In na koncu so me kljub gostji dvakrat glasno in viharno priklicali po imenu. Lasulja je bila čudovita. Radoveden sem, kakšna bo kritika!" To je bilo vse.

Tistikrat sta se z ravnateljem hudo uštela. Ravnatelj je v svoji veri v mladega igralca izgubil mero. Ni se izkazal za spretnega gledališkega organizatorja, še manj za gledališkega pedagoga, ki naj bi vendarle bil tudi opora mlademu začetniku. Kainz je bil izplačan za mladostni napuh in odsotnost samokritike.

Igrati je moral različne in številne vloge. Zato se je sprl z ravnateljem in zahteval višjo gažo ali več prostega časa. Večjo gažo si je želel tudi zaradi tega, ker je bil po silnih naporih lačen kot volk in je denar izdajal za hrano. Položaj je staršem opisal v pismu 22. januarja 1876 takole: "Danes se bom z ravnateljem pogovoril o povišanju gaže, če ne, se bom naredil bolnega in preprosto ne bom več igral. Saj se tako ne da več živeti, to šele zdaj vidim, ko mi vsega zmanjkuje, kar sem prinesel od doma: rokavice, lakasti škornjci, okraski, trakovi in drug drobiž. Zdaj, ko si moram vse to sam kupovati, mi gre vse bolj na tesno. Je pa tudi nesramnost in brezmejna umazanija, da dajejo prvemu ljubimcu, ki igra vsak dan in je lačen kot volk, kaj volk, deset volkov!!, petdeset goldinarjev gaže!!" Povrh so ga obletavale mariborske oboževalke. Celo ravnateljeva žena je v kazini lezla vanj (tako je pisal staršem), ko moža ni bilo zraven, zaradi česar sta se z ravnateljem sprla. Pa je vendarle šel na ples, ki ga je priredila družina mariborskega trgovca Wundsama in se izgovoril: "Noblesse oblige."

Kar dvakrat je moral nastopiti v igrah Alexandra Dumasa sina. Čez noč se je moral naučiti osem pol besedila v igri Alphons, da je lahko zvečer nastopil "kot kapitan sivih las, ki kar zaudarja od plemenitosti. Žena ga vara, on pa ji odpušča. Na koncu ena sama ganjenost! Prešuštniška drama v foliu! Zanj do bom dvojni honorar!"

Kritik se je postavil uprizoritvi po robu: "Namesto ravnatelja Dietza je moral kapitana Montaiglaina igrati gospod Kainz. Zaradi tega ga ne bomo grajali.

⁴¹ Valentin Niklas je bil vodja dunajskega gledališča Sulkowsky, v katerem je Josef Kainz nastopal pred odhodom v Maribor

Ta odlični mladi ljubimec, ki ga odlikuje plemeniti ogenj njegovega igranja, za zdaj pač ne sodi v vloge, ki terjajo, da se izvedejo z naomajno spokojnostjo. Če ravnateljstvo sili gospoda Kainza v vloge, ki so njegovi resnični usposobljenosti prav nasprotni, potem si mora samo pripisati, če zavoljo njegovega igranja postane vprašljiv uspeh igre."⁴²

Teden dni kasneje je Kainz igral v igri Alexandra Dumasa sina, Dama s kamelijami. V njej je igral slepo zaljubljenega Armanda Duvala.

A že se je pripravljal na glavno vlogo v tragediji Nero Adolfa Wilbrandta, takrat zelo vplivnega nemškega dramatika (nekaj let je bil ravnatelj dunajskega dvornega gledališča). Ob krstni predstavi v jeseni 1875 v dunajskem dvornem gledališču se je vnela ostra razprava o moralni vrednosti Wilbrandtove tragedije. Zavračali so jo, češ da je cesar Nero že kot zgodovinska osebnost sramota človeškega rodu, Wilbrandtov Nero pa da ni v čast nemškemu gledališču. Poglavitni očitke je letel na "grobi erotični cinizem, ki se šopiri po vsej igri". Ta da je vreden obsodbe, "zakaj vse, kar žali moralno rahločutnost in trga tančico, ki jo je občutek za moralo spletel okrog prikazovanja naslade in grobe živalskosti, je ogabno." Temu mnenju se je pridružil tudi mariborski kritik.⁴³ Pristavil pa je, da je bila uprizoritev natančna do podrobnosti. Vodstvo si je za njeno izvrstnost prislužilo priznanje, odlično spričevalo pa za strogo in razumno vodenje gledališča." V posameznih vlogah se je igralo spodobno, "posebno pa se je izkazal gospod Kainz kot Nero. Z vso svojo močjo si je vidno prizadeval dajati razumno podobo nenehno menjajočim se čustvom svoje vloge. Njegovemu ubijajočemu naporu je veljalo viharno priznanje, s katerim ga je občinstvo obdarilo tisti večer."

Kainz je bil sam prekipelavoč zadovoljen s seboj. Staršem je opisal, kako naporno je bilo igranje, ki je terjalo zlasti skrajno izrabo glasu. Sodil je, da je prav z vlogo Nera izmeril svoje glasovne zmožnosti. Plaval je v navdušenju, kako so ga sprejeli gledalci: "Zgodil se je čudež. Nera so igrali v provincijskem gledališču, doživel je strašen uspeh in vse strmi in me gleda kot čudežno prikazen." (Pismo staršem 19. februarja 1876.) Štel si je v posebno priznanje, da je bil dotlej drugi Nero po znamenitem dvornem igralcu Adolfu Sonnenthalu. Obetal si je, da ga bo dr. August Förster po tem uspehu še raje angažiral v Leipzigu.

V mariborskem gledališču so se razmere poslabšale. Kainz je staršem pisal, da so posli proti koncu sezone zanič. Vaje potekajo medlo, učijo se nič več. Pogodbe o angažmaju imajo že vrh glave. Vsi bi že radi proč. Povrh je bilo gledališče vse dni popolnoma prazno. "Kakšno zadovoljstvo je igrati pred praznimi klopmi?" Tudi repertoar se je izpridil; klasičnih del ni bilo več na sporedu, le operete, burke in veseloigre.

Toda Kainz je vendarle še enkrat nastopil v vrhunski tragediji - v Schillerjevi Mariji Stuart. V njej je igral Mortimerja, mladega zaljubljenca in privrženca nesrečne škotske kraljice. Predstava je bila 7. marca 1876. Sam o njej ni poročal staršem, je pa o njej obširno poročal kritik v Marburger Zeitung.⁴⁴ Uprizoritev se mu ni zdela dobra, saj protagonistki Marija in Elizabeta nista znali izmeriti svojima vlogama vsaj poglavitnih globin. Med vsemi je bil na prvem mestu omenjen Kainz, ki je igral Mortimerja. Vse priznanje je veljalo njegovemu govoru - "jasen v mišljenju in čutenju; neopazna ni ostala niti najrahljša senca niti najmanjši pesnikov piklaj barve." Nato pa je kritik nadaljeval s kritičnimi prigovori, ki so veljali Kainzovemu telesnemu oblikovanju lika. Bili so očitno upra-

⁴² Theater - Marburger Zeitung 15 (1876) 6, 16. I.

⁴³ Theater - Marburger Zeitung 15 (1876) 22, 23. II.

⁴⁴ Theater - Marburger Zeitung 15 (1876). 30, 12. III.

vičeni in takšne narave, da se je moral Kainz nad njimi zamisliti. Šlo je za elemente, ki jih je moral Kainz pri ustvarjanju svojega celotnega igralskega instrumenta še kako dognati. Kritik je navajal: "Ta način deklamiranja ga dviguje visoko nad raven vsakdanjosti. Stvaritev Mortimerja bi lahko brez pomisleka imeli za umetniški dosežek, ko bi gospod Kainz nosil težišče svojega telesa tako trdno, kakršno je bilo težišče njegovega duha. Toda često nagibanje zgornjega dela telesa vznak, pogosto vzdigovanje na prste, neprilичno ponavljanje kretenj v obliki osmice z vedno drhtečimi rokami ni bilo lépo. Teh napak se bo moral znebiti, če bo hotel požeti ne le priznanje množice, ki mu ga je to pot obilno namenila, marveč tudi zahtevnejšega, razumnega gledalca."

Kainz je s kolegom Ichheiserjem, kasnejšim znanim operetnim pevcem Josephom Josephijem, odigral še benefično predstavo Victoriena Sardouja Ferreól, dramo o sodnem procesu zoper častnika Ferreóla de Meyrana, ki se po krivem obtoži umora nekega oderuha, da bi rešil čast svoje platonske ljubezni. Benefična predstava mu je vrgla 20 goldinarjev.

Zadnjič je Kainz v Mariboru nastopil v komediji Rudolfa Kneisla Böses Fräulein (Hudobna gospodična); v njej je odigral vlogo učitelja.

Današnji Slomškov trg proti koncu 19. stoletja. Na levi pročelje kazinske stavbe, na desni stolnica in župnišče z njegovim zelenjavnim vrtom

Josef Kainz je bil mariborskega gledališča sit do grla: "Ne moreta si misliti," je pisal staršem v zadnjem pismu iz Maribora 23. marca 1876, "kako se veselim, da bom zaključil tukajšnji angažma." Bivanje v Maribor je čutil kot "kazen s trdnjavsko ječo". Želel si je, da bi spet igral vloge, ki bi ustrezale njegovemu igralskemu naturelu, rad bi jih študiral dlje in želel si je, da bi ga pri delu vodili razgledani režiserji. "Tu se mi zdi, kakor da sploh ne živim med ljudmi; tako se po-

čutim, kakor da bi bil izgnan s sveta v močvirje in bi si moral z vsemi močmi prizadevati, da se ne bom pogreznil vanj in se zadušil.”

In vendar si je spet priklical v spomin vse igralce, ki so gostovali v Mariboru in mu zagotavljali, da mu bo pol leta, ki ga bo prebil v tem gledališču, dosti koristilo. Ni ga namreč velikega igralca, ki ne bi imel tega za seboj.

Iz občutka pomirjenosti s seboj, pa tudi iz uglajenosti, iz bontona, se je poslovil od Mariborčanov s posebno izjavo v *Marburger Zeitung*:

“P. t.⁴⁵ občinstvo!”

Zavest, da se moram posloviti, me globoko preveva in me sili, da Vam izrečem najtoplejšo in najglobljo zahvalo za mnoge dokaze Vaše naklonjenosti. Ohranite me v prijateljskem spominu, kakor bodo ostali meni nepozabni Maribor in njegovi ljubeznivi prebivalci. V upanju, da se bomo veseli spet srečali, se spoštljivo poslavljam podpisani Josef Kainz.”⁴⁶

Dr. August Förster je izpolnil obljubo in že konec junija 1876 je bil Josef Kainz angažiran v leipziškem *Neues Stadttheater* (Novem mestnem gledališču). Že naslednje leto se je preselil v Meiningen, kjer je v znamenitem dvornem gledališču igralsko rastel v odmerjeni ansambelski igri brez zvezdnitva. Od tam so ga 1880 zvabili v München, v Hof- und Nationaltheater (Dvorno in narodno gledališče). Ko so 1883 odprli v Berlinu mnogo obetajoči *Deutsches Theater* (Nemško gledališče), se mu je Josef Kainz priključil. Po meteorsko se je vzpel kot vzor mlade generacije in ustvaril vrsto vrhunskih dramskih likov. Nasprotoval je novim in starim tokovom realistično-idealističnega monumentalnega sloga in naturalizmu ter patetični konvencionalnosti. Postal je veliki revolucionar igralske umetnosti. Za nekaj let so ga zvabili v novi *Berliner Theater* (Berlinsko gledališče), kjer so ga izrabljali kot zvezdnika. Razdril je pogodbo in gostoval v Petrogradu in po Združenih državah Amerike. 1892 so ga vnovič sprejeli v berlinsko Nemško gledališče; ustvarjalno se je povzpел še više. 1899 se mu je izpolnila največja želja: angažiran je bil v dunajski *Burgtheater*, v dvorno gledališče, in postal njegov proslavljeni prvak. Bil je eden najznamenitejših igralcev svojega časa. Z živčnim in občutenim načinom igranja, ki je bil značilen za obdobje Jugendstila, je zrasel med prvimi v moderni tip junaka drobnih živčnih vzgibov in gracilnosti. Bil je igralec brez vzornika in brez naslednika. Umrl je na Dunaju 20. septembra 1910.

Tretji med izbranimi ugledniki je bil dr. Max Pohl, zagotovo osebnost, na kakršno v gledališkem svetu le poredkoma naletimo. Gre za človeka, ki se je kot visoko izobraženi pravnik, kateremu se je ponujala imenitna odvetniška kariera, tako rekoč čez noč odločil za tvegano pot na odrske deske. Pogodil se je za prvi angažma v provincijskem mariborskem gledališču. Iz njega se je stopnjema povzdignil med vrhunske nemške igralce in pristal v sočasnem središču nemškega dramskega gledališča - v Berlinu. O tej svoji življenjski poti je napisal 1919. leta knjigo *Vierzig Jahre Rampenlicht* (Štirideset let v svetlobi odrskega robnika), ki je izšla v zbirki *Kako sem se uresničil: Avtobiografije osebnosti po ljudski meri*.⁴⁷

Max Pohl se je rodil 10. decembra 1855 v Mikulovu na Moravskem v družini judovskega kramarja Josefa Pollaka (takšen je bil tudi Maxov priimek; šele po

⁴⁵ P. t. = praemisso titulo - s pripadajočim nazivom.

⁴⁶ *Marburger Zeitung* 15 (1876), 9. IV.

⁴⁷ Dr. Max Pohl: *Vierzig Jahre Rampenlicht*. Berlin 1919.

promociji je v gledališču privzel priimek Pohl).⁴⁸ Preselila se je na Dunaj, kjer je oče 1862 umrl. Ovdovela mati je ostala z osmimi otroki, med katerimi je bil Max najmlajši. Po ljudski šoli je od 1864 uspešno obiskoval c. kr. akademsko gimnazijo na Dunaju in na njej maturiral 1872.⁴⁹ Med sošolci na tej odlični gimnaziji so bili nekateri kasnejši ugledni univerzitetni profesorji, ministri, ministrska predsednika in med njimi najjemenitnejši- kasnejši predsednik Češkoslovaške republike Tomáš Garrigue Masaryk.

Ceprav je mladega Maxa kot gimnazijca privlačila dramatika, gledališče pa še posebej, mu je mati svetovala, naj se najprej posveti študiju in univerzi, potem pa naj se odloči, kakšno poklicno pot si bo izbral. Ubogal jo je, pridno je študiral pravo, opravil tri državne izpite in tri rigorozne ter bil 8. junija 1878 na pravni fakulteti dunajske univerze promoviran za doktorja.⁵⁰ Med študijem se je preživiljal s stenografiranjem po sodiščih; praktical je na trgovskem, deželnem sodišču, na sodišču za civilne in kazenske zadeve, nato pa je postal koncipient pri nekem odvetniku. Obetala se mu je donosna kariera.

Vmes ga je še kdaj povleklo h gledališču. 1876 so dunajski akademiku ob odkritju spomenika pesniku in dramatik Friedrichu von Schillerju pripravili uprizoritev njegove drame *Die Räuber* (Razbojniki). Moške vloge naj bi zaigrali samo akademiki. (Ženskih vlog niso mogle sprejeti akademičarke, ker jih takrat na univerzi še ni bilo.) Profesor Alexander Strakosch, ki je bil takrat lektor dunajskega mestnega gledališča (Wiener Stadttheater), je povabil Maxa Pollaka k sodelovanju in mu dodelil vlogo Spiegelberga. Uprizoritev je bila uspešna, zato so akademiki naslednje leto uprizorili še Schillerjevega Wilhelma Tella. V uprizoritvi je Max Pollak igral državnega namestnika Hermanna Geßlerja.

Gledališke izkušnje si je Pollak pridobival tako, da je zahajal v Burgtheater, v dunajsko dvorno gledališče, ki je bilo tedaj vodilno gledališče nemškega jezika. Skrbno je analiziral igranje vrhunskih igralcev in si nabiral znanje o dramski igri. Preizkušal ga je kdaj pa kdaj na odrskih vadnicah, posebnostih dunajskega gledališča. Bile so majhni odrčki s skromnimi avditoriji. V njih so igralci za svoje nastope plačevali. V takšnem gledališču se je na odru pojavil tudi s kasnejšim velikim igralcem Josefom Kainzom.

Dr. Max Pollak je po promociji svojega šefa odvetnika obvestil, da zapušča odvetniški poklic in da se je odločil za gledališče. Privzel je umetniški priimek Pohl.

O tem, kako je prišel v Maribor v svoj prvi angažma in kako ga je po koncu sezone sklenil, naj - v prevodu avtorja tega prispevka- spregovori sam:

“Prave igralske šole nisem nikoli imel, pa me tudi nikoli ni mikala, in to toliko bolj, ker takrat na Dunaju ni bilo, če izvzamemo igralsko šolo na konzervatoriju, ki jo je priklicala v življenje Družba ljubiteljev glasbe, skoraj nobene omembe vredne izobraževalne ustanove za bodoče odrske umetnike. Danes je povsem drugače, in to je sprožilo manj razveseljivo hiperprodukcijo na tem področju, saj mnoge od teh šol, ki delujejo brez kontrole o sposobnostih njihovih vodij in zgolj za njihov dobiček, dosti pripomorejo, da dobivajo gledališča povsem neprimerne ljudi. Zelo bi bilo želeli, da bi bil nad njimi uveden državni nadzor; z njim bi lahko zatrli iz takšnih razmer nastale nepravilike, za kar so si za to poklicani že večkrat prizadevali. Gledališča bi se osvobodila množice škodljivcev, drugi meščanski poklici pa bi pridobili lepo število uporabnih delavcev.

⁴⁸ Osterreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950. VII. Band. Wien 1983, 155-6.

⁴⁹ Dopis ravnatelja Akademске gimnazije na Dunaju dr. Karla Blumla z dne 7. decembra 1992 meni, priložene so kopije spričeval Maxa Pollaka za posamezne razrede in maturo.

⁵⁰ Dopis arhiva dunajske univerze (Archiv der Universität Wien) meni 20. novembra 1992.

Edine napotke, ki sem jih bil deležen, omejeni pa so bili le na nekaj ur, mi je kdaj pa kdaj dal igralec Julius Meixner, takratni član Dunajskega mestnega gledališča (Wiener Stadttheater). In tako sem se vedrega duha pognal v temine negotove prihodnosti, poln zaupanja vase in s talentom, ki od uka vsaj še ni bil skvarjen. Angažma sem kmalu našel. Član Dunajskega mestnega gledališča Theodor Vollmann (Pohl se je zmotil; pravilni priimek je Bollmann, gl. Walter Taufar, n. d., 110), ki je pravkar prevzel vodstvo mestnega gledališča v štajerskem Mariboru (Marburg a. D.), je postal name pozoren ob študentovskih gledaliških predstavah. Predlagal mi je, naj pridem k njemu. Povabilo sem sprejel in proti koncu septembra 1878 sem Dunaju obrnil hrbet.

Ko sem prispel v Maribor, me je mladi kolega, ki je prišel že pred menoj, sin dr. Augusta Försterja, tedanjega ravnatelja mestnega gledaliča v Leipzigu, pozdravil z besedami: 'Le glej, da si boš kmalu našel streho nad glavo, tukaj ljudje ne jemljejo igralcev na stanovanje!' Sila obetaven pozdrav, s katerim sem bil, še dan poprej lepo vpeljani odvetniški kandidat, potisnjen med družbene parije! Vendar sem vseeno dobil stanovanje, in kakor se je kasneje izkazalo, prav spodobno. Tudi razmere v gledališču niso bile videti posebno slabe. Osebe je bilo zbrano večinoma iz še mladih, a uporabnih, pa tudi družabno kar sprejemljivih ljudi. Repertoar je vzvišenim pričakovanjem še kar nekam ustrezal. Kajpada je bil nekoliko preobilno začinjen s starimi, plitvimi burkami, kar pa okusu našega občinstva ni slabo délo. Večinoma, ali vsaj v odločilni meri, je bilo sestavljeno iz malih vinogradnikov, katerih veselje do sprejemanja gledališča je bilo v obratnem sorazmerju z literarno vrednostjo naših uprizoritev. In končno, kakor časnika ne vodi samo uredništvo, pač pa naročniki, vodi gledališče njegovo občinstvo. Njegove zahteve je treba upoštevati. Spregledati pa tudi ne smemo, da predpostavlja uprizarjanje klasičnih ali sicer literarno vrednejših del umetnostno šolane in harmonično ubrane moči. Takšne pa na podeželskem gledališču naše stopnje ni bilo mogoče najti in tudi ne zahtevati. Dramska dela so bila neke vrste Pepelka ob prednostni opereti, ki so ji naklanjali več opreme in tudi skrbnejši študij. Vendar so bila uprizorjena tudi takšna dela, kot je Faust, Egmont, Don Carlos, Maria Stuart, Uriel Acosta in podobno. Končno sem prišel na svoj račun tudi tako, da so me uporabili v burkah, saj je za mladega igralca posebno pomembno, da je čim pogosteje na odru in se znajde v vsaki zvrsti. Igral sem torej različne vloge različnih vrst, danes klasično karakterno vlogo, jutri častitljivega ali komično nevrednega strica, potem spet ljubimca v moderni konverzacijski igri, in navsezadnje celo v opereti; v tej še s posebnim veseljem, in sicer iz dvojnega razloga: prvič sem z muzikaličnim posluhom in hitrim dojemanjem skupaj z zadostnim glasom za tako imenovane buffo partije zmožel tudi večje vloge, in kaj bi lagal, saj vemo, kje je zajec pokopan!, v drami sem dobival goldinar za nastop, v opereti pa reci in piši dva goldinarja!.

Dela potemtakem ni primanjkovalo. Zato smo poleg drugega kdaj pa kdaj gostovali v mestecu Ptujju, ki smo se vanj pripeljali po kratki vožnji z železnico. Njegovo gledališče (Sit venia verbo!), pritlična lesena zgradba, se ni dala ogrevati, zato smo bili ob hudem mrazu pred izbiro, ali naj se pošteno prehladimo ali pa se húdege rešimo nekako tako, da si navlečemo nase zimska oblačila. Posebno dame v lahnih večernih toaletah so si morale hočeš nočeš tako pomagati. Povrh se je ta pojata, posvečena dramski muzi, še posebej odlikovala s tem, da je bila pot iz naše garderobe do odra brez strehe, kar pod milim nebom, tako da smo morali nekoč, ko smo igrali opereto, gaziti sneg v najlažjih oblačilih in obuvalih. Toda te male nevšečnosti smo s smehom premagali in jih tudi brž pozabili, ko smo se po predstavi zbrali v jedilnici gostišča, v katerem smo prenočili, k večerji in kadeči se čaši zroga, ki ji je po stari nemški navadi zmeraj sledila še druga. Kar pa je bi-

lo nujno, saj smo z notranjo kurjavo nadomestili pomanjkanje toplote na našem skupnem ležišču na podstrešju, seveda ločenem po spolu. No, sprememba mora biti, in ko smo se s takšnega izleta vrnili domov, so se nam zdeli velemestni čari Maribora toliko bogatejši.

Staro ptujsko gledališče (na desni strani fotografije) še pred prenovitvijo 1892. leta
 Iz fototeke Pokrajinskega muzeja Ptuj

Božja previdnost pa je vendar poskrbela, da nismo postali preveč razposajeni; za izvajalca svoje volje je izbrala našega ravnatelja. Vollmann je bil, kakor smo povedali, član dunajskega mestnega gledališča; bil je igralec srednjih let, čednega videza in tudi sicer prijetnih lastnosti za na oder. Toda mimo tega ni imel za svoje prvo ravnateljstvo nikakršnih garancij, še posebej ne tistih, ki se izkazujejo z gotovim denarjem. Odziv občinstva že iz osnove ni bil posebno velik, on pa ni bil človek, ki bi ga oživil. Čez četrť leta je že pošteno škripalo z gažami; zadovoljiti smo se morali z obroki. Zaradi tega so bili člani gledališča kajpada slabe volje;

nekateri med njimi so se raje odpovedali svojih storitev in so odpotovali. Tako se je pogodbeni sezona klavrno končala. Meni je vendarle v umetniškem smislu koristila, zato ker sem si prisvojil nekaj pomembnih vlog, pa tudi zato, ker sem se srečal z gostujočimi igralci, med katerimi moram zlasti omeniti najuglednejša - genialno dunajsko subreto v burkah Josefino Gallmayer in Karla Thallerja, ki še zdaj deluje kot odličen karakterni komik v dunajskem ljudskem gledališču (Wiener Volkstheater), pa tudi Friederiko Bognar, takrat visoko cenjeno članico dunajskega dvornega gledališča (Wiener Burgtheater).

Velikonočni zvonovi, ki spremljajo prihod pomladi in prebujenje narave, zvenijo v ušesu igralca v provincijskem gledališču često prav neubrano. Nema-lokrat mu naznanjajo čas brezposelnosti. Morebitni prihranki od že tako pičlo odmerjenih zimskih prihodkov mu še zdaleč ne zadoščajo in kaj kmalu je njegova stalna gostja Mati Skrb. Kako se prebiti čez hudo obdobje poletja je uganka, pred katero se žal še danes znajdejo igralci iz majhnih provincijskih gledališč po izteku šest ali sedemmesečne sezone. Poletnih angažmajev je malo, pa še ti ponujajo le skromno plačilo, kar je posledica velike ponudbe igralcev brez pogodbene zaveze. Tisti, ki se mu posreči, da pokrije dnevno porabo in se prebije brez dolgov do naslednje sezone, lahko govori o sreči. Torej ni bilo nič čudnega, da smo tudi mi takrat sprejeli ravnateljevo ponudbo, da sodelujemo z njim v tako imenovani posezoni v Varaždinu in Pulju, pa čeprav smo si že nabrali nekaj manj obetavnih izkušenj s finančno osnovo našega gospoda principala. Kaj drugega nam tako ni kazalo.

Nam slovo od Maribora ni bilo tako hudo, kakor je bilo upnikom našega ravnatelja. Da bi mu izkazali svoje sočutje, so poslali zjutraj pred našim odhodom svojega zastopnika na železniško postajo, namreč sodnega izvrševalca. Zasegel je fundus dekoracij in kostumov, ki je bil določen, da ga bomo vzeli s seboj, in tako je postalo naše potovanje vprašljivo. Kakšnim diplomatskim umetnijam se je slednjič posrečilo, da je bila ovira odstranjena, ne vem. Bodi dovolj, kar urno smo se odpravili in še isti dan smo mogli začeti naše gostovanje s predstavami v Varaždinu, glavnem mestu istoimenske hrvaško-slavonske županije.⁵¹

Po poletni turneji v Varaždinu in v Pulju, sedežu avstro-ogrske vojne mornarice, se je Max Pohl vrnil na Dunaj. Denar za vožnjo po železnici si je moral izposoditi od dunajskih sorodnikov.

Tako se je končalo Pohlovo prvo gledališko leto in hkrati poslednje, ki ga je prebil v provincijskem gledališču (vanj je kasneje zašel samo ob gostovanjih). Ko je napravil bilanco svojega dela, je ugotovil, da je v 236 dnevih nastopil 200-krat v 106 različnih vlogah!⁵², ki se jih je moral kot skoraj popolni začetnik šele naučiti. Za temi številkami se skriva beda takratnega gledališča in skorajda nečloveški napori. Gledališče je moralo dajati kar naprej nove predstave - ponovitve so bile sila redke. Na teden so se zvrstile tudi po štiri premiere. Igralci, predvsem vodilni, so se morali naučiti obsežne vloge, in to ob skopih vajah in v času, ko bi bili potrebni počitka. Maxu Pohlu se je posrečilo, da se je s svojim talentom in vztrajnostjo pretolkel do večjih in pomembnejših vlog. Prebil se je iz anonimnosti provincijskega gledališkega začetnika.

⁵¹ Dr. Max Pohl, n. d., 13-18.

⁵² Dr. Max Pohl, n. d., 22.

Dr. Max Pohl na začetku kariere

Prva sezona Maxa Pohla v poklicnem gledališču se je začela že konec septembra 1878, ko so potihnili boji med avstro-ogrsko zasedbo Bosne, kar je posredno vplivalo tudi na življenje v Mariboru. Nastopil je že v drugi predstavi v sezoni - v nedeljo, 29. septembra. Na programu je bila burka s petjem L. Krena in C. Wolfa Die Vorstadtprinzesse (Predmestna princesa). Začetnik Pohl se je po mnenju domačega kritika kar dobro izkazal.⁵³ Z dobrim občutkom mu je napovedal igralski vzpon: "Gospod dr. Pohl se je prav dobro odrezal. Pokazal je, da zna vlogo doumeti in jo zasnovati. Čeprav gospod še ni dolgo na odrskih deskah, ga čaka pomembna prihodnost." Slaba dva tedna kasneje je kritik ugotovil, da "se Pohl vsakič odlikuje z masko in mimiko, značaj, katerega oblikuje, pa s samo-umevno resničnostjo in razumljivostjo". Kmalu za tem je bila uprizorjena "večno lepa tragedija "Uriel Acosta predstavnika Mlade Nemčije Karla Gutzkova. V njej je nastopil Pohl v vlogi De Silve. Kritik P. M. G. je zapisal, da je tudi o De Silvi treba reči, da je bila "njegova premišljena in dostojanstvena igra deležna vsega priznanja".⁵⁴

Ko so 15. novembra 1878 priredili v mariborskem gledališču slovesno predstavo na čast cesarsko-kraljevim četam, ki so se vrnile iz Bosne, so za uvod zaigrali Wallensteinovo taborišče, uvod v dramatično pesnitev Wallenstein Friedricha von Schillerja. Med nastopajočimi jih je bilo nekaj posebej omenjenih, med

⁵³ P. M. G.: Theater. - Marburger Zeitung 17 (1878) 118, 2. X., 3.

⁵⁴ P. G. M.: Theater. - Marburger Zeitung 17 (1878) 134, 8. XI., 3.

njimi tudi Pohl. V nadaljnjih predstavah - v burkah, spevoigrah in operetah je Pohl vseskozi omenjan zgolj s priznanjem. Za božič je nastopil v Goethejevem Faustu, ki so ga zaigrali v prid mestnim revežem. Pohl je igral Mefista. Kritik D. je o njem zapisal: "Mefisto dr. Maxa Pohla je dosegel zaslužen priznanje, ki se je dostikrat izkazalo s krepkim ploskanjem. Gospodu Pohlu ga za resnično karakterno igro od srca privoščim."⁵⁵ Sredi sezone so prišli na spored Schillerjevi Die Räuber (Razbojniki). Pohl je v njih nastopil kot Spiegelberg, torej v vlogi, s katero je zablestel v dunajski "visokošolski" uprizoritvi. Kritik ni skoparil s hvalo: "Gospod dr. Pohl kot Spiegelberg je bil odličen. Ne spominjam se, da bi ga našem odru doslej videli boljšega ali vsaj enako dobrega."

Sredi januarja si je Pohl pri ravnatelju Bollmannu izprosil benefično predstavo. Odločil se je za ljudsko igro Ludwiga Anzengruberja Der Pfarrer von Kirchhof (Dolski župnik). V njej je zaigral kmečkega gospodarja Wurzelseppa, "najzanimivejši lik" v igri. Nepodpisani kritik je Pohlovo stvaritev na moč pohvalil: "Gospod dr. Pohl, ki se nam je večkrat izkazal z odličnim in razumljivim igranjem, nam je to pot postregel z Wurzelseppom, z dosežkom, ki mu docela pritiče oznaka "popoln". To je do kraja potrdil tudi bogato odmerjeni aplavz."⁵⁶ A Pohl se je izkazal tudi v igri Johanna Nestroya Das Mädl aus der Vorstadt (Dekle iz predmestja). V kritiki predstave se bere: "Gospod dr. Pohl je podal bogatega špekulanta kot tipa, ki je doma samo na dunajskih tleh.". Takoj nato pa je utelesil Jaga v Shakespearovem Othellu. Ocenjen je bil takole: "Presenetljivo stvaritev smo gledali v Jagu. Gospod dr. Pohl je Shakesperove namene docela dojel, namreč da je intrigant v igri tudi moralist. Mačja hudobija in zloba je v njem našla mojstrskega interpreta. Sicer pa smo gospoda Pohla med kratkim bivanjem med nami tako sprejeli medse in mu tolikokrat izrekli priznanje, da se zlahka odrečemo nadaljnega hvaljenja." Nato je nastopil v komični operi Franza von Suppéja Fatinitza v vlogi generala Kančukova. Po kritikovi sodbi je vlogo povzdignil na prijeten, priznanje zagotavljajoč način, "katerega smo pri njem že dolgo vajeni, dasiravno je na odru raznovrstno zaposlen, često v prav ekstremnih igralskih strokah". Ob gostovanju Friederike Bognar, igralko dunajskega dvornega gledališča, se je kot njen soigralec izkazal v Eugena Scriba drami Adrienne Lecouvreur in Alexandra Dumasa sina igri Dama s kamelijami.

Za slovo od Maribora in za konec gledališke sezone si je dr. Max Pohl izbral za benefično predstavo Shakespearovega Hamleta. Na sporedu je bila 2. aprila 1879. A kako se je v njej izkazal, ni znano. V lokalnem časniku o tem ni poročil.

Druga postaja na igralski poti dr. Maxa Pohla je bil Leipzig, kjer je bil ravnatelj Mestnega gledališča (Leipziger Stadttheater) že omenjeni dr. August Förster, ki je tja prišel iz dunajskega dvornega gledališča. Dr. Förster je bil režiser, ki je posebno veljavo odmerjal dramski besedi. Pohl se je pri njem bogato izšolal kot karakterni igralec. Nato je bil leto dni v hamburškem gledališču, v sezoni 1883/84 pa je igral in režiral v nemškem gledališču v Moskvi. 1884 je postal član Deutsches Theater (Nemško gledališče) v Berlinu; v njem se je izoblikoval v karakternega igralca. V na novo ustanovljenem Berliner Theatru (Berlinskem gledališču) je deloval od 1895 - 1897, nato pa je bil vse do upokojitve 1932. leta ugleden član berlinskega kraljevega dramskega gledališča - Königliches Schauspielhaus, ki se je po padcu monarhije 1918. leta preimenovalo v Državno dramsko gledališče. Dr. Max Pohl je življenje sklenil 10. aprila 1935 v Berlinu.

⁵⁵ D.: Theater. - Marburger Zeitung 17 (1878), 155, 29. XII., 2-3.

⁵⁶ Theater. - Marburger Zeitung 18 (1879) 8, 17. I., 3.

Dr. Max Pohl v vlogi Natana v igri G. E. Lessinga Modri Natan

Dr. Max Pohl je bil primer razumskega igralca. Označevali so ga za "izobraženega igralca". Njegovo področje so bile predvsem karakterne vloge v klasičnih dramah. Odlično je interpretiral like iz ljudskih iger Ludwiga Anzengruberja in like Judov (znan je jidiš, jezik Judov-Aškenazov, ki se je razvil iz srednjeveške nemščine). Imel je izbran občutek za slog. Natančno je zmožal okarakterizirati lik, katerega je nato ustvaril. Njegova govorna interpretacija je bila naturalistična.

Pohlove najbolj dognane igralske stvaritve so bile Shylock (W. Shakespeare, Beneški trgovec), Rihard III. (v istoimenski Shakespearovi tragediji), Natan (G. E. Lessing, Modri Natan), Franz Moor (F. von Schiller, Razbojniki), Wurm (F. von Schiller, Kovarstvo in ljubezen), Mefisto (Johann W. von Goethe, Faust), dr. Stockmann (Henrik Ibsen, Sovražnik ljudstva), Wurzelsepp (L. Anzengruber, Dolski župnik), Steinklopferhans (L. Anzengruber, Podkriževalci).

Izredno pomembno in spoštovanja vredno vlogo je dr. Max Pohl odigral v strokovnem gibanju nemških gledališčnikov. 1861. leta je bil ustanovljen Deutscher Bühnenverein (Nemško gledališko združenje). Združevalo je vse nemške gledališke ravnatelje. Iz opozicije do njihove organizacije so se nemški gledališčniki 1871 zbrali v Weimarju na kongresu, ki naj bi pripravil predlog nemškega gledališkega zakona. Ta naj bi natančno določil pravice in dolžnosti pogodbenih partnerjev v gledališkem podjetju. Na kongresu so ustanovili Genossenschaft

Deutscher Bühnengehörigen (Zadruga nemških gledališčnikov).⁵⁷ Njen prvi namen je bil uvedba enotnega pogodbenega prava in ureditev socialnega zavarovanja združnikov. Zadruga naj bi bila razsodišče med gledališkimi ravnatelji in igralci. Osnovala naj bi igralsko akademijo, uredila problem gledališke sezone in odpravila monarhistični hišni red po gledališčih.

Od 1901 do 1908 je bil predsednik zadruga nemških gledališčnikov dr. Max Pohl, "moder in uglajen mož, ki je spričo svoje blage zgovornosti in znanstvene izobrazbe užival veliko spoštovanje".⁵⁸ V svojem mandatnem obdobju je v skupni komisiji gledališkega združenja (gledaliških ravnateljev) in zadruga gledališčnikov pripravil osnutek nove pogodbe med njima. Bil je srečen, da je postopek pripeljal do spravljivega konca. Toda na občnem zboru zadruga v decembru 1908 je revolucionarno krilo gledališčnikov osnutek pogodbe viharno zavrnilo, tako da je dr. Max Pohl občni zbor zapustil in ni bil več izvoljen za predsednika.

Ko so dr. Maxa Pohla ob petdesetletnici gledališkega ustvarjanja 1929. leta počastili s proslavo v berlinskem Državnem dramskem gledališču, je takratni predsednik zadruga nemških gledališčnikov slavljencu priznal med drugim tudi tole: "Vsi nemški gledališki umetniki se bodo hvaležno spominjali, da ste več let v razburkanih časih bili na vrhu nemške organizacije gledališčnikov. Z ostrino svojega uma in prizadevnim zavzemanjem za potrebe svojih tovarišev v umetnosti ste jim izkazovali neprecenljive zasluže."⁵⁹

Nastopanje Ludwiga Anzengruberja, Josefa Kainza in dr. Maxa Pohla v mariborskem nemškem gledališču v drugi polovici 19. stoletja je bilo prekratko, da bi pustilo globlje sledove v njem in v mestu. Zanje pa je morala biti ena sezona, ki so jo preživeli na mariborskih deskah, vendarle pomembna, saj je bila prvi korak na poti k umetniškim uspehom, ki so jih v življenju dosegli. Kakor je dragoceno raziskovanje njihovih izkušenj, ko so spoznavali raznoterost gledališkega podjetja, je vendarle še zanimivejše široko ozadje njegovega delovanja - zapleteni sistem organiziranja gledališkega organizma, njegova umetniška in ekonomska substanca, zlasti znotraj podeželskega mesta, kakršno je bil Maribor v tistih časih. Nakazuje nam podobo strukturiranega prebivalstva in v njem gledališkega občinstva znotraj dominantnega nemškega kulturnega kroga, širi pa nam znanje o duhovnih razmerah takratnega Maribora.

Bruno Hartman

DREI EMINENTE THEATERPERSÖNLICHKEITEN DES DEUTSCHEN THEATERS IN MARIBOR

Zusammenfassung

In der 2. Hälfte des 19. Jh., in der Zeit, in welcher das Theater seine künstlerische und institutionelle Fragen zu lösen versuchte, waren im deutschen Theater in Maribor drei Schauspieler tätig, die sich später zu den eminentesten deutschen Theaterpersönlichkeiten emporschnellten.

⁵⁷ Dr. Max Hochdorf: Die Deutsche Bühnengenossenschaft. Fünfzig Jahre Geschichte. Potsdam 1921, 77.

⁵⁸ Dr. Max Hochdorf, n. d., 190.

⁵⁹ Deutsches Bühnen-Jahrbuch 41. Jahrgang. 1930. Berlin 1930, 86-7. Bibliografski podatek sem dobil 1991. leta iz gledališkega muzeja univerze v Kölnu (Theatermuseum der Universität zu Köln), ki mi je poslal še vrsto kopij dokumentov o delovanju dr. Maxa Pohla.

Der erste war Ludwig Anzengruber, nachher gefeierter Dichter volkstümlicher Dramatik. In der Saison 1863/54 wurde er als Interpret winziger Rollen angagiert, mit denen er kaum Erfolge hatte. Er hat sich aber als hervorragender Bibliotheksverwalter des Theaterbetriebes hervorgetan. Er verfasste bis zur jener Zeit schon etliche dramatische Werke, die von den Theaterdirektionen jedoch nicht angenommen wurden. Dagegen bewilligte der Mariborer Direktor Johann von Radler Anzengruber die Benefizvorstellung, für die sein Spiel *Der Versuchte* über die Bühne ging. Obwohl es keinen Erfolg einbrachte, war die Aufführung für den Autor die erste Begegnung seines Textes mit der Bühne.

Noch nicht achtzehnjähriger Josef Kainz debütierte im deutschen Theater in Maribor in der Saison 1875/76. Er war hochbegabt, jedoch jugendlich voreilig und narzißoid. Der Theaterdirektor Josef Dietz trug ihm unbedacht Spitzenrollen an, unter denen auch Goethes *Faust*, die der Junge nicht bewältigen konnte. Kainz wurde durch unbarmherziges und auf Einkommen eingestelltes Betrieb ausgenutzt. Er hatte zahlreiche Rollen darzustellen, die für den jungen Schauspieler nicht geeignet waren. Das Übermaß des Arbeitspensums notigte ihn zur Kontrolle der Arbeitsprozesse. Darüber hinaus stellte er während der ersten Saison sein Verhältnis zum Publikum und zur Theaterkritik zurecht, was es sich als ein guter Wegweiser für seine exzellente Karriere erwies.

Der dritte war Dr. Max Pohl, der sich anstatt für die Advokatur für den Beruf eines Schauspielers entschloß. In der Saison 1878/79 debütierte er in Maribor. Er spielte viel, auch in der Operette, so daß er sich eine feste Grundlage für das spätere Wirken erschuf. Er hat sich als ein vorzüglicher Charakterschauspieler entwickelt. Die Reife seiner Spielkunst erlangte er im Königlichen Schauspielhaus zu Berlin. Als langjähriger Präsident der Genossenschaft Deutscher Bühnenschaffenden bemühte er sich für eine bessere Position des Schauspielers in der Gesellschaft. Ludwig Anzengruber, Josef Kainz und Dr. Max Pohl waren Wiener. Sie waren ein eigenartiger Beweis, daß Wien der Kernpunkt des österreichischen deutschen Theaters war und daß er auf verschiedene Weisen auf die Theater im Staatsinnern Einfluß ausübte.

ISKANJE TRETJE POTI. DUNAJSKA SOCIALISTIČNA INTERNACIONALA (1921-1923) MED SOCIALNODEMOKRATSKIM REFORMIZMOM IN BOLJŠEVIŠKO REVOLUCIJO

August Lešnik*

UDK 327.323(436 Dunaj)“1921/1923”

August Lešnik: Iskanje tretje poti. Dunajska socialistična internacionala (1921-1923) med socialnodemokratskim reformizmom in boljševiško revolucijo. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36(2000)4, str. 575-590, 48 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v angl., izvleček v slov. in angl.

Sklic socialistične centristične konference na Dunaju (februarja 1921) je bil odgovor oziroma odraz nestrinjanja centristov s politično usmeritvijo tako II. kot III. internacionale. Prvi so dali vedeti, da se s svojo politiko podreja interesom buržoazije, kar je nesprejemljivo v času revolucionarnih nastopov proletariata in prebujanja kolonialnih ljudstev, drugi pa odgovorili, da ne sprejemajo diktiranih “21 pogojev” in zato ustanavljajo svojo Internacionalo. Stranke, ki so pripadale mednarodnemu “centru”, torej niso sprejele niti idejnih konceptov reformistične II. internacionale niti revolucionarnih III. internacionale. Opredeljevale so se za srednjo – tretjo – pot med socialnodemokratskim reformizmom in boljševiško revolucijo. Njihovo idejno usmeritev so utemeljili predstavniki avstromarksizma, ki so – v spremenjenih (mirnih) družbenih okoliščinah – videli pot v socialistično družbo znotraj reformiranega kapitalizma. Cilj ustanovitve Dunajske internacionale je bil, po besedah F. Adlerja, povezati celotni svetovni proletariat v skupno mednarodno organizacijo, saj sta tako “kongres II. internacionale v Ženevi (1920) kot kongres III. v Moskvi (1920) zastopala samo tretjino svetovnega proletariata”. Neuspeh Dunajske internacionale, da bi združila razcepljeno delavsko gibanje v enotno fronto, jo je približal k idejno bližji II. (Bernski) internacionali.

UDC 327.323(436 Dunaj)“1921/1923”

August Lešnik: Searching for a Third Way. The Vienna Socialist International (1921-1923) between the Social Democratic Reformism and the Bolshevik Revolution. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36(2000)4, str. 575-590, 48 cit.

* Dr. August Lešnik, univerzitetni docent, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI - 1000 Ljubljana.

Orig. in Slovene, summary in English, synopsis in Slovene and Engl.

The Socialist Centrists convoked a conference in Vienna, in February 1921, as an answer and a sign of disagreement with the policy of both the Second and the Third International. They accused the Second (Bern) International of submitting itself to the interests of bourgeoisie, which was intolerable at the time of proletarian revolutionary manifestations and the awakening of colonised peoples. To the Third (Moscow) International, however, the Centrists replied that they could not accept "the twenty-one conditions" and would, therefore, found their own International. The parties pertaining to the international Centre rejected both the ideology of the reformistic Second International and that of the revolutionary Third. Instead, they opted for a middle - third way between the Social Democratic reformism and the Bolshevik revolution. Their ideological orientation was defined by the representatives of Austro-Marxism, who, in a different situation of peace, saw a possibility of reaching socialist society in the context of reformed Capitalism. The Vienna International was, in the words of F. Adler, founded with the aim of uniting the whole world proletariat in one international organisation, given that "the Congress of the Second International in Geneva (1920) and the Congress of the Third International in Moscow (1920) only represented one third of the world proletariat". The failure to reunite the dispersed movement in the united front, brought the Vienna International ideologically closer to the Second (Bern) International.

Vsebinska in pomen izraza *socialna demokracija*¹ sta se konec prve svetovne vojne do kraja spremenila. Do takrat so ta izraz uporabljali kot splošno ime za revolucionarne delavske stranke, zlasti za tiste, ki so sprejele marksizem kot osnovo svojega pogleda na svet. Po veliki razcepitvi v mednarodnem socializmu - ob koncu prve svetovne vojne - je revolucionarno usmerjena levica zavrgla ime socialna demokracija in kot splošno oznako za svojo politiko sprejela izraz komunizem oziroma komunistično gibanje; staro ime so prevzele oziroma ohranile desničarske in sredinske skupine ter usmeritve v okviru nekdanje organizacijsko enotne socialne demokracije. K močnemu poglobljanju že od prej obstoječih razlik (v okviru II. internacionale /1889-1914/) sta vsekakor največ pripomogla dva dejavnika - svetovna vojna in oktobrska revolucija. Ta proces idejne diferenciacije se je v končni fazi zaključil s politično polarizacijo znotraj delavskega razreda - na levo, desno in center - ki se je po vojni manifestirala v organizacijski delitvi na komuniste in socialiste, tako v nacionalnem kot internacionalnem pogledu.

I.

Internacionalo so - vse do poraza in poloma v letu 1914 - njene notranje struje (desnica, center pa tudi levica) razumele kot mednarodni forum, primeren za reševanje občin problemov evropskega delavskega gibanja. Četudi so obstajala načelna nesoglasja in spori glede taktike, posebno med radikalnimi marksisti in revizionisti, niti Lenin niti drugi predstavniki marksistične leve v evropski socialdemokraciji niso nikdar postavljali zahteve, naj se Internacionala zamenja s kako boljšo in primernejšo organizacijo. Šele z izbruhom svetovne vojne, potem ko je dokazala življenjsko nesposobnost, da bi uresničila enega izmed svojih najvišjih ciljev, t. j. *ohraniti mir*, je Internacionala v svojem vsebinskem in oblikovnem

¹ Leta 1864 je pričel izhajati list *Sozial Demokrat*, glasilo lassallovske (Ferdinand Lassalle/1825-1864) Splošne nemške delavske zveze (urednik Johann Baptist von Schweitzer). Nemško politično delavsko gibanje se od tedaj dalje označuje za "socialdemokratsko", čeprav je to oznako uradno sprejela druga nemška delavska stranka: Socialdemokratska delavska stranka Nemčije (ustanovljena v Eisenachu, leta 1869).

pomenu prišla v središče kritike levice.² Tedaj se je odprl proces globlje socialno-politične diferenciacije v evropskih socialdemokratskih strankah, posebno med reformistično večino in manjšinsko marksistično levico. *Leve sile*, ogorčene nad kapitulacijo vodstev svojih strank in opustitvijo internacionalne solidarnosti v korist vojne politike nacionalnih vlad, so organizirale opozicijsko dejavnost, ki je s februarско in oktobrско revolucijo v Rusiji dobivala vse močnejšo spodbudo. *Desne sile*, večina uradnih vodstev socialdemokratskih strank (t. i. socialpatrioti), so se postavile na stran vojne politike "svojih" buržoazij in izgubile vsako zvezo s principi samostojne politike delavskega razreda. *Srednja, centristična struja* (t. i. socialpacifisti), ki je zastopala pretežen del socialističnih strank, je obsojala politiko vodstev in se ponekod tudi organizacijsko ločevala, vendar se ni odločila za pot samostojne revolucionarne akcije. V okviru razprav na mednarodnih konferencah socialistov med vojno so se izoblikovali različni pogledi na značaj svetovne vojne in možnosti njene preobrazbe v svetovno proletarsko revolucijo kot tudi različna stališča do perspektiv prihodnje organiziranosti proletariata na mednarodni ravni.³

Primerjalno gledano, sta si bila leвица in center dokaj enotna v oceni, da je svetovna vojna posledica imperialističnih nasprotij. Različnost njunih pogledov se je kazala v oceni perspektive Internacionale (prenovitev stare ali ustanovitve nove Internacionale) kot tudi v oceni možnosti preobrazbe imperialistične vojne v državljansko; center se je zavzemal za mir in v nasprotju z levico kategorično zavračal delovanje v smeri revolucionarnih družbenih pretresov. V nasprotju z levico in centrom je desnica podprla imperialistično vojno in vojne interese svojih - nacionalnih buržoazij; internacionalistična načela je podredila interesom vladajočih razredov. Vojno je ocenjevala in prikazovala kot "obrambo domovine" ter pozivala na "državljski mir" in na oblikovanje "enotne nacionalne fronte". *Diferenciacija med socialisti*, ki je z izbruhom vojne v praksi potekala na dveh ravneh: idejni (grupiranje na desnico, center, levico) in politični (grupiranje socialistov antantnih, centralnih in nevtralnih držav), je kazala na to, da je bila realna moč pa tudi enotnost socialističnega gibanja pred vojno daleč precejšena.

Nedvomno je bilo *zimmerwaldsko gibanje*⁴ tisto, ki je v letih 1915-1917 odločilno pospešilo proces diferenciacije v mednarodnem delavskem gibanju, ki jo je karakterizirala postopna slabitev pozicij desnih ter krepitev vpliva zimmerwaldovcev (centra in levice). Socialnopicifistično gibanje, ki je v začetku dajalo ton zimmerwaldskemu gibanju, je z nadaljevanjem vojne dobivalo vedno močnejše socialnorevolucionarne lastnosti. Toda Leninova politika združevanja raznovrstnih levih sil, heterogenega porekla in sestave, kakršna je bila socialnodemokratska opozicija, je bila samo delno uspešna. Po eni plati je boljše vizem presegal

² A. Lešnik, *Leninovi pogledi na vojno, Internacionalo in revolucijo v letih 1914-1917*, v: Križna socialnih idej. Britovškov zbornik. Mednarodna izdaja zgodovinskih in socioloških razprav / The Crisis of Social Ideas. A Festschrift for Marjan Britovšek. An International Edition of Historical and Sociological Studies, Ljubljana 1996, str. 161-169.

³ M. Britovšek, *Revolucionarni idejni preobrat med prvo svetovno vojno*, Ljubljana 1969. A. Blänsdorf, *Die Zweite Internationale und der Krieg. Die Diskussion über die internationale Zusammenarbeit der sozialistischen Parteien 1914-1917*, Stuttgart 1979; D. Kirby, *War, Peace and Revolution. International Socialism at the crossroads 1914-1918*, Aldershot 1986; A. Lešnik, *Razcep v mednarodnem socializmu (1914-1923)*, Koper 1994, str. 97-186.

⁴ *Die Zimmerwalder Bewegung. Protokolle und Korrespondenz*, I-II (Hg. Horst Lademacher), The Hague-Paris 1967; Angelica Balabanoff, *Die Zimmerwalder Bewegung 1914-1919*, v: Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung, 12. und 13. Jg., Leipzig 1926, 1928 / Reprint: Graz 1966/; J. Humbert-Droz, *Der Krieg und die Internationale. Die Konferenzen von Zimmerwald und Kienthal*, Wien 1964.

meje Rusije, ustvarjal si je nove mednarodne povezave, izčiščeval svoje lastno internacionalistično pojmovanje ter ustvarjal možnosti, da bi se lahko okoli tega pojmovanja združile tiste sile svetovnega socializma, ki so odločno nasprotovale vojni; po drugi plati pa je še nadalje ostajal v hudi osamitvi. Položaja Rusije in razvitih zahodnih držav sta se močno razlikovala in sprožala različne odzive. Boljševizem je nadalje nosil etiketo ekstremizma in sektaštva, toliko bolj, ker so bili boljševiki dokaj oddaljeni od poglavitne struje evropske levice - ki so jo tedaj predstavljali predvsem nemški spartakovci - zaradi idejnih in političnih nesoglasij. V tedanjem trenutku prav gotovo ni bilo moč razmišljati o vodilni vlogi boljševikov v okviru revolucionarnega socializma. Za to, da bi se ta položaj lahko spremenil v radikalnem smislu, so bile potrebne dolgoročne revolucionarne akcije, ki bi bile zmožne boljševiški politiki dati verodostojnost; to se je zgodilo z ruskim "oktobrom". Oktobrska revolucija je samo še pospešila in poglobila ta proces: opredeljevanje za njene ideje in izkušnje je postalo osrednje vprašanje - "za" ali "proti" revoluciji - okoli katerega so se pregrupirale sile v evropskem oziroma svetovnem delavskem gibanju.

II.

Relativno dolgotrajen proces prestrukturiranja znotraj evropske socialne demokracije (v okviru stare - II. internacionale) na tri temeljne struje: *desnico*, *center* in *levico*, se je po koncu svetovne vojne manifestiral v organizacijskem preoblikovanju nekdanj formalno enotnega socialnodemokratskega gibanja v tri nove idejnopolične usmeritve in gibanja: v *Drugo* (Bernsko),⁵ *Tretjo* (Moskovsko)⁶ in nekoliko kasneje v centristično *Drugo in pol'* (Dunajsko)⁸ *internacionalo*. In kakšni so bili programski cilji treh internacional?

Naloga *Komunistične internacionalne* /KI/ naj bi bila združiti vse "zdrave" pa tudi heterogene prvine mednarodnega delavskega gibanja v revolucionarna marksistična jedra, ki bi v posameznih deželah prevzela vlogo revolucionarnih vodstev - štabov revolucije; v njih naj bi se vzajemno dopolnjevali, krepili in podpirali ruska in mednarodna revolucija. V tem kontekstu je potrebno razumeti tudi stališče nove internacionalne do socialnodemokratskih strank. Spričo dejstva, da je Kominternna pravzaprav vzniknila iz razcepa v mednarodnem socializmu, je seveda razumljivo, da uradni dokumenti KI odsevajo izrazito odklonilen odnos tako do socialnodemokratskih strank kot tudi do konference v Bernu (februarja 1919), ki je obnovila okrnjeno *Drugo internacionalo*. Že na 1. kongresu (1919) se je KI v *Resoluciji o odnosu do 'socialističnih' struj in bernske konference*⁹ popolnoma ogradila od vseh tistih socialističnih struj, ki niso kazale navdušenja do razcepa v mednarodnem socializmu. Sprejeta resolucija ni zavrgla samo kakršnekoli možnosti sodelovanja z *Bernsko internacionalo*, ki je združevala desno refor-

⁵ *Die II. Internationale 1918/1919. Protokolle, Memoranden, Berichte, Korrespondenzen*, I-II (Hrsg. Gerhard A. Ritter, Konrad von Zuehl), Berlin-Bonn 1980; R. Sigel, *Die Geschichte der Zweiten Internationale 1918-1923*, I-II (Darstellung, Dokumentation), Frankfurt/New York 1986.

⁶ *Komunistična internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa*, I-XII, Beograd-Gornji Milanovac 1981-1983; A. Lešnik, *Tretja internacionala - Kominternna*, Ljubljana 1988.

⁷ Tako jo je kristil Karl Radek v svojem spisu *Theorie und Praxis der 2 1/2 Internationale* (Hamburg 1921)

⁸ *Protokoll der Internationalen Sozialistischen Konferenz in Wien vom 22. bis 27. Februar 1921*, Wien 1921 /Reprint Berlin-Bonn 1978/, H. Steiner, *Die Internationale Arbeitsgemeinschaft Sozialistischer Parteien (2 1/2 Internationale) 1921-1923*, v: *Annali della Fondazione Giangiacomo Feltrinelli*, Milano, 23 (1983-1984), str. 45-64; isti, *Mednarodna delovna skupnost socialističnih strank (2 in pol internacionala) 1921-1923*, v: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana, 1-2/1984, str. 123-139

⁹ *Komunistična internacionala*, I *Stenogrami i dokumenti 1 kongresa*, str. 144-148.

mistično krilo socialnodemokratskih strank, temveč je zavračala tudi sodelovanje s sredinsko, centristično strujo, ki se je formirala v razmerah svetovne vojne kot umirjena pacifistična opozicija nasproti uradni politiki (desne) socialne demokracije. Vzrok ostremu levemu kurzu KI je bilo prepričanje o bližnji (evropski) proletarski revoluciji, ki bo razbila vse družbene in politične strukture zatiranja: poudarjena je bila potreba po "lomljenju" meščanskih institucij ter pomenu "neposredne akcije" in "odkritega boja" zoper državo (odklanjanje slehernega "kompromisa", bojkotiranje sleherne oblike parlamentarnega delovanja, zavračanje aktivističnega dela v reformističnih sindikatih), prav tako pa tudi zahteva, da je treba opirati upravljanje v okviru proletarskega reda na takšne množične organizacije, kot so bili npr. sovjeti.¹⁰

Hkrati s prizadevanji boljševikov in evropske levice za ustanovitev nove internacionale je potekala akcija *reformističnih socialnodemokratskih strank* - obremenjenih s politiko "nacionalne obrambe" v svetovni vojni ter močno oslabljenih z odcepitvijo levih in centrističnih grup iz njenih vrst - da v povojnih razmerah obnovijo *Drugo internacionalo*. Idejni razkol v mednarodnem socialističnem gibanju je bil namreč - spričo teoretično-taktičnih razlik glede temeljnih vprašanj tedanjega časa: vojne, miru, revolucije, socializma - premočan, da bi lahko prišlo do "sprave", do ponovne združitve mnogoterih socialističnih struj v enotno organizacijo. Osrednja pozornost socialistične konference, ki so jo sklicali na pobudo desnih socialistov v Bernu (3. do 10. februar 1919), je bila osredotočena na dva ključna, "usodna" problema za morebitno združitev socialističnega gibanja: 1. vprašanje vojne odgovornosti in 2. vprašanje "demokracije in diktature". Glede prvega vprašanja je, spričo razcepa v mednarodnem socializmu, prevladal skupni interes velikih socialističnih strank iz obeh vojnih taborov in nevtralnih dežel, da se znova "združijo" in - na podlagi "obojestranske splošne odveze za njeno kapitulacijo" ob izbruhu svetovnega spopada - obnovijo II. internacionalo.

Večja razhajanja so se pokazala pri obravnavanju drugega problemskega sklopa - v stališčih do *boljševiške revolucije* in do levih sil bivše II. internacionale. Medtem ko je *desnica* vztrajala, da je pogoj za uveljavitev in ohranitev socialistične družbe "demokracija", ter zavračala za socializem nesprejemljive "metode diktature, ki bodo pripeljale do državljanske vojne in v končni fazi do diktature reakcije", so se *centristi* ogradili od vsakršne obsodbe boljševiških stališč, ker bi to samo "oteževalo združevanje proletariata vseh dežel v prihodnosti". Tudi na konferenci v Luzernu (avgusta 1919) so si centristi še naprej prizadevali za normalizacijo odnosov z ruskimi boljševiki in - kljub odklonilnemu stališču do socialne demokracije, ki ga je zavzel 1. kongres KI - še naprej verjeli v možnost oblikovanja "enotne fronte" delavskega razreda znotraj kake internacionale, ki bi temeljila na načelih "razrednega boja in brez kompromisarstva z meščanskimi strankami". Desničarska večina se je pri zavračanju pobud in stališč centristične manjšine sklicevala na principe parlamentarne demokracije, ki ji je tuja vsakršna oblika diktature in s tem seveda tudi boljševiški sistem. In prav na nasprotujočih si stališčih do boljševiške Rusije je spodletel poskus obnovitve "stare" II. internacionale, saj so se tudi centristične socialdemokratske stranke pričele idejno vse bolj oddaljevati od Bernske internacionale.¹¹

¹⁰ KI je okvalificirala meščansko demokracijo kot diktaturo buržoazije in v uvedbi sistema sovjetov (svetov) videla tisti temelj proletarske demokracije, ki bo presegal meščanski parlamentarizem oziroma razdvojenost med zakonodajno in izvršno oblastjo ter povezal volilno bazo z organi upravljanja.

¹¹ A. Lešnik, *Napori socialdemokratskega tabora za ponovno ožvitev Druge internacionale v letih 1918-1923*, v: *Prispevki za novejšo zgodovino*, Ljubljana, 1-2/1993, str. 41-60.

Okrnjena Bernska internacionala, ki se je (brez sodelovanja centristov) sestala na kongresu v Ženevi (od 31. julija do 5. avgusta 1920),¹² je imela na dnevnem redu med drugim tudi razpravo o programskih nasprotjih med boljševiki in socialnimi demokrati; torej o tistem pomembnem vprašanju in nanj izrečenem odgovoru, ki bo idejno in programsko ne samo ločil II. in III. internacionalo, pač pa bo tudi nenehni vir medsebojnih nesoglasij. Podlaga za kongresno razpravo je bila Resolucija o političnem sistemu socializma, ki jo je pripravila komisija pod predsedstvom S. Webba. Resolucija je v uvodu pojasnila, da je postala odprava kapitalističnega sistema in prevzem politične oblasti s strani delavskega razreda - kot se je to pokazalo v vojni in na mirovnih pogajanjih - zgodovinska nujnost. Glede vprašanja metod in oblik boja delavskega razreda za prevzem politične oblasti resolucija kategorično zavrača uporabo sile in terorja (in tu se loči od boljševiške ideologije): "Glavna naloga delavske vlade je zagotovitev demokracije v socializmu [...] Svojo politično organizacijo socializem ne bo gradil na diktaturi [...] Svoje naloge ne more iskati v tlačanju demokracije, temveč je njegoa zgodovinska naloga veliko večja - prispevati k popolnemu razvoju demokracije. Pod demokracijo naj se razume parlamentarna demokracija, kajti parlament zastopa vso oblast ljudstva."¹³ V diskusiji sta É. Vandervelde in P. Scheidemann pozdravila jasno ločitev med moskovskim komunističnim sistemom in demokratičnim sistemom obnovljene II. internacionale. J. H. Thomas je povedal, da angleški delavci nasprotujejo uvedbi Leninove diktature v Angliji in v tem primeru grozijo s stavko. T. Shaw (član laburistične stranke in angleške delegacije - študijske komisije - ki je aprila 1920 raziskovala razmere v Sovjetski Rusiji) je obsodil komunistični sistem kot sistem tiranije, "izvrševan od prgišča ljudi". Proti kongresni resoluciji in obsodbi boljševizma je glasoval in nastopil edino N. MacLean (delegat ILP¹⁴), ki je izjavil, da je v deželah z močno delavsko organizacijo možna revolucija po mirni poti; toda v Rusiji pred revolucijo ni obstajala nobena množična organizacija delavskega razreda. Napaka II. internacionale je bila, je trdil MacLean, da je obsodila boljševizem, namesto da bi mu ponudila roko; na ta način bi se Tretja vrnila k stari, Drugi internacionali.

Pod vplivom splošnega evropskega revolucionarnega vrenja in nestrinjanja s politiko Bernske internacionale do boljševiške Rusije so centristične socialdemokratske stranke pobudile posamične pogovore z Moskovsko internacionalo. Vendar čas centrističnim pobudam ni bil naklonjen, saj je bila KI na vrhuncu svojega revolucionarnega vzpona. Po takratnem splošnem prepričanju "Moskve" so dozoreli objektivni zgodovinski pogoji za razvoj evropske revolucije; razmah komunističnega gibanja ovirata samo "levo sektaštvo", za katero pozicija KI ni dovolj revolucionarna, ter "centristične struje", ki igrajo dvojno politiko: na eni strani nikakor ne želijo pretrgati stikov z Bernsko internacionalo, na drugi pa se priglašajo v KI. V tem kontekstu je potrebno razumeti tudi sprejetje *21 pogojev za sprejem v KI*, dokumenta, ki je zahteval od posameznih socialističnih in delavskih strank, predvsem centrističnih, nedvoumno stališče do ruskega oktobra in KI. Izzvana diferenciacija, katere cilj je bila dokončna idejna homogenizacija mednarodnega delavskega gibanja pod vodstvom Moskve, je dosegla le delni uspeh. Zato so "pogoji", ki so bili izrazito aktualnopolitično naravnani, v politiki KI (od leta 1921 naprej) postopoma izgubljali svoj prvotni značaj.

¹² *Bericht des Internationalen Sekretariats an den Genfer Internationalen Kongress am 31. Juli 1920* (o. O., o. J.)

¹³ *Ibidem*, str 36-38

¹⁴ Independent Labour Party (Neodvisna delavska stranka).

III.

Tako na bernski konferenci II. internacionale (februarja 1919) kot tudi na srečanju njene stalne komisije v Luzernu (avgusta 1919) so propadli poskusi centristične manjšine, da bi se obnovljena II. internacionala "ogradila od vsakršne obsodbe boljševiških stališč, ker bi to lahko postala ovira za morebitno združevanje proletariata vseh dežel v prihodnje". Centristične socialdemokratske stranke (Švice, Avstrije, Nemčije, Italije, Francije, Španije, Norveške, Amerike), ki so še naprej verovale v možnost oblikovanja "enotne fronte" delavskega razreda znotraj neke skupne internacionale, so se odločile - tudi pod vplivom splošnega revolucionarnega gibanja in porasta zanimanja za KI - da prekinejo organizacijske stike z Bernsko internacionalo.

Posledica takšne odločitve je bila neudeležba omenjenih strank na ženevskem kongresu Bernske internacionale, ki je zasedal skoraj istočasno kot 2. kongres KI (avgusta 1920). V takšni situaciji, ko je vpliv Bernske internacionale na mednarodni socializem upadal, je okrnjeni ženevski kongres zavezal *angleško laburistično stranko* /LP/ za prevzem vloge posrednika med Internacionalo in socialističnimi strankami, ki na kongresu niso sodelovale. Po objavi *21 pogojev KI* in napovedi centristov, da se bodo združili v povsem novo internacionalo, je LP skladno s sklepom ženevske konference naslovila "odprto pismo" socialističnim in komunističnim strankam sveta¹⁵ in v njem dala pobudo, da bi ponovno vzpostavili medsebojne organizacijske stike ter dosegli enotnost Internacionala. V "pismu" je LP po eni strani obrazložila poglede in stališča Bernske internacionale do tistih ključnih problemov socialističnega gibanja, ki so bili izvor nesoglasij med posameznimi strujami znotraj gibanja, po drugi pa izrazila nujnost, da se - v korist socializma - čimprej presežejo medsebojna nesoglasja in doseže organizacijska enotnost gibanja. V točki "Vojna in Internacionala" pismo ugotavlja, da ob izbruhu vojnega spopada Internacionala na konferenci v Bruslju (29. do 30. julij 1914) ni bila dovolj močna, da bi preprečila militaristično naravnost kapitalizma in imperializma. Po mnenju LP so objektivne okoliščine (transportne težave, vizumi ...) kot tudi različni pogledi znotraj socialističnega gibanja na zlom Internacionala onemogočili sklic mednarodne socialistične konference v prvih letih vojne. Tistih nekaj konferenc socialistov pa je bilo tako nereprezentativnih, vključno s tisto v Stockholmu 1917. leta, ki jo je sklicala II. internacionala, da niso mogle rešiti problemov, postavljenih pred celotno socialistično gibanje. Šele po podpisu premirja so okoliščine omogočale, da je bila lahko, tokrat na pobudo Britancev, sklicana konferenca v Bernu, ki naj bi ponovno združila socialistično gibanje v enotno mednarodno organizacijo. Ti poskusi so se nadaljevali v Amsterdamu (aprila 1919), Luzernu (avgusta 1919) in Ženevi (avgusta 1920). "Britanci smo bili mnenja, da naj nacionalno socialistično gibanje ohrani svojo avtonomijo ter se na mednarodni ravni poveže v skupno organizacijo; na ta način bi se preprečila mednarodna delitev gibanja, ki je posledica različnosti politike nacionalnih sekcij. V svojih prizadevanjih nismo bili uspešni," ugotavlja LP v pismu, saj je "antipropagandi uspelo ločiti nacionalne sekcije od II. internacionale", češ da je ta izdala mednarodni socializem. LP v tem kontekstu ugotavlja, da je večina socialističnih strank med vojno podprla nacionalne obrambne bloke z njihovimi vladami vred; tu je bilo samo nekaj izjem, ki so lahko obtoževale druge. Zato Internacionala ne gre ocenjevati po njeni politiki v vojnih letih. V nadaljevanju pismo ugotavlja, da je II. internacionala izpolnila svojo internacionalistično dolžnost do sovjetske oblasti, saj si je z vsemi sredstvi, tako gospodar-

¹⁵ R. Sigel, *Die Geschichte der Zweiten Internationale 1918-1923*, str. 136-140: Letter from British Labour to the Socialist and Communist Parties of the World /December 1920/.

skimi kot političnimi, prizadevala preprečiti in ovirati antantno politiko in njeno reakcionarno vojaško intervencijo v Sovjetsko Rusijo in na Madžarsko. Pismo namenja posebno pozornost stališču do "ruske revolucije", saj ugotavlja, da je njen rezultat konfrontacija mednarodnega socializma ter delitev gibanja na dva tabora. "Boljševizem je uvedel metodo merjenja politične moči z oboroženo silo in sedaj poskuša ohraniti svojo moč z istimi metodami [...] II. internacionala zato zavrača boljševizem na takšnih osnovah [...] Vsak socialist, ki ima vsaj nekaj mednarodnega instinkta, bo uvidel, da Internacionala, zasnovana na moskovskih principih, ne more nikoli predstavljati kaj več kot samo najmanjšo in najmanj vplivajočo frakcijo socialističnega gibanja v različnih državah [...] Mi zahtevamo združeno internacionalo, ki bo temeljila na bolj liberalnih osnovah, kot pa to zahteva Moskva [...] Mi želimo ohraniti stike z našimi kolegi v vsaki državi ter želimo biti prisotni na njihovih konferencah, se z njimi konzultirati, jim pomagati in prositi za pomoč, toda odločno moramo odkloniti moskovske pogoje in moskovske metode kot ceno za nadaljnje sodelovanje." Pismo LP v zaključku apelira na socialistične in komunistične partije, da aktivno podprejo pobudo za ponovno vzpostavitev delovanja enotne Internationale. Svojo pobudo utemeljuje LP z ugotovitvijo, da sta se "imperializem in njegov dvojček kapitalizem zaznamovala s sramoto in zaničevanjem; njun poraz je bil v svetu proglašen za odgovornega za masake in revščino človeštva". Ob tem se socialističnemu gibanju zastavlja vprašanje, kako izkoristiti ranljivost kapitalizma. "Te priložnosti so bile predstavljene socialistom različnih držav na različne načine. V eni skupini držav je bila revolucija možna, v drugih - edino zavzetje političnih institucij. Toda vse so bile pozvane k sodelovanju in podpori v zavzemanju najbolj ustreznih metod. Namesto enotnosti se je pojavila neenotnost; militantne sile so se razdelile in več pozornosti je dano napadanju eden drugega kot pa napadanju skupnega sovražnika [...] Socialistično gibanje, ki bi se moralo združevati, se sedaj izgublja v brezpomembnih notranjih fevdih. Vsem socialističnim sekcijam naslavljamo prošnjo, da posvetite tej zadevi vso pozornost, še posebej, da bi zavrnilo podporo sektorskemu gibanju, in nam posredujete svoje poglede, da bomo lahko poiskali najboljše rešitve in obveznosti, ki nam jih je naložila ženevska konferenca. Ne sme biti nikakršnih dvomov, na kakšnih osnovah bo zgrajene socialistična internacionala; vsaki socialistični skupini mora zagotoviti svobodo dela (avtonomijo), skladno z njenimi možnostmi, da bo ta lahko dosegla svoj in skupni cilj. Odklanjam sodelovanje v sektorskih gibanjih, ker smo prepričani, da se bodo socialistična telesa sveta strinjala z nami, da delati z inspiracijo majhnega ekskluzivizma ne bo nikoli dalo socializmu internacionalne organizacije, ki jo ta potrebuje [...]"¹⁶

Poskus britanskih laburistov oziroma desnih socialistov, da bi na osnovah Bernske internationale združili mednarodno socialistično gibanje, ni bil uspešen, saj so bili preveč kompromitirani tako s socialšovinizmom kot tudi z napadi na "ruski oktober"; na drugi strani pa je politika Kominterne, ki je dobivala vse večji vpliv, z "21 pogoji" zahtevala brezpogojen razcep in ne združitev gibanja. V ostrem razcepju med desnim in levim krilom mednarodnega delavskega gibanja, ki ga je sedaj (v letu 1920) še dodatno potenciral zahtevani odcep levega od centra, je pobuda za združitev gibanja prešla v roke centristov; posredniško vlogo so optimistično gradili na svoji medvojni socialpacifistični politiki,¹⁷ pa tudi na

¹⁶ Ibidem

¹⁷ "Svetovna vojna cepi socialiste na različne tabore, in to pretežno na različne nacionalne tabore. Internacionala ni sposobna, da bi to preprečila. To pomeni, da v vojni ni učinkovito orožje, v svojem bistvu je mirovni instrument. Njena velika historična naloga je boj za mir, razredni boj v miru" (K. Kautsky, *Die Internationalität und der Krieg*, Berlin 1915, str. 38-39).

povojnih srečanjih socialistov, kjer so se modro ogradili od vnaprejšnje obsodbe boljševiske revolucije. Odpoved nadaljnjemu organizacijskemu povezovanju z Bernsko internacionalo kot tudi nerazumevanje Moskovske internacionale oziroma njeno nepriznavanje različnosti pogojev, v katerih delujejo nacionalna delavska gibanja, je centriste napotilo k snovanju lastne internacionale, ki naj bi v prihodnje le združila gibanje na mednarodni ravni. Konkretni koraki v tej smeri so bili storjeni na preliminarni konferenci od 5. do 7. decembra 1920 v Bernu, na kateri so sodelovali predstavniki najpomembnejših centrističnih strank: Neodvisne socialdemokratske stranke Nemčije, Socialdemokratske delavske stranke nemške Avstrije, Socialistične stranke Francije, Neodvisne delavske stranke Velike Britanije, Socialdemokratske delavske stranke Rusije (menjševiki), Socialdemokratske stranke Švice in Nemške socialdemokratske delavske stranke v Češkoslovaški republiki.¹⁸

Prvenstvena naloga konference je bila, da oblikuje takšne programske temelje, ki bodo sprejemljivi za večino socialističnih strank, kar naj bi seveda omogočilo združitev le-teh v novo internacionalo; udeleženci so svoja stališča predstavili v "Pozivu socialističnim partijam vseh dežel". V uvodu je "poziv" skiciral svetovno politično situacijo, za katero ugotavlja vzpon in prevlado kapitalističnega gospostva (ameriškega, britanskega, francoskega in japonskega) v svetu, ki je povrh vsega še militaristično naravnani proti proletarskim revolucijam v srednji in vzhodni Evropi kot tudi proti kolonialnim ljudstvom, ki hrepenijo po svobodi. In prav zato se mora proletariat upreti gospostvu kapitalizma s svojo lastno politiko in z močno internacionalno organizacijo, je rečeno v apelu. Svojo zahtevo po novi internacionali so udeleženci utemeljili z ugotovitvijo, da niti sedanja II. niti III. internacionala nista kos nalogam, ki stojijo pred celotnim mednarodnim delavskim gibanjem: II. internacionala pravzaprav ne obstaja več, kajti stranke, ki so združene v njej, zastopajo samo reformistično krilo mednarodnega delavskega gibanja, medtem ko je v III. internacionali združeno samo komunistično krilo, ki po sklepu svojega II. kongresa deluje prej za cepitev kot za združitev celotnega proletarskega gibanja. III. internacionali poziv očita, da je prisilila svoje članice k sprejemanju boljševiskih metod, da je uničila njihovo avtonomijo z diktatorsko premočjo svoje centrale in da deluje zavestno za razbitje tistih socialističnih partij, ki se niso popolnoma podredile temu diktatu. Na koncu je "apel" pozval socialistične partije, naj pošljejo delegate na mednarodno socialistično konferenco, ki bo na Dunaju 22. februarja 1921. Pred dunajskim zasedanjem se je sestala v Innsbrucku (8. do 10. januar 1921) še petčlanska komisija (F. Adler, R. Grimm, G. Ledebour, J. Longuet, E. Wallhead), imenovana na bernski preliminarni konferenci, da pripravi potrebne dokumente; komisija je izdelala osnutek statuta in določila poročevalce k posameznim točkam predvidenega dnevnega reda: 1. konstituiranje (nove internacionale), 2. imperializem in socialna revolucija (Wallhead), 3. metode in organizacija razrednega boja (F. Adler), 4. internacionalni boj proti kontrarevoluciji (Ledebour).¹⁹ Sklic dunajske konference je bil pravzaprav odgovor oziroma odsev nestrinjanja centristov s politično usmeritvijo tako II. kot III. internacionale: prvi so dali vedeti, da se s svojo politiko podreja interesom buržoazije, kar je nesprejemljivo v času revolucionarnih nastopov proletariata in prebujanja kolonialnih ljudstev, drugi pa odgovorili, da ne sprejemajo diktiranih "21 pogojev" in zato ustanavljajo svojo internacionalo.

¹⁸ *Protokoll der Internationalen Sozialistischen Konferenz in Wien*, str. 7 (Aufruf der Berner Vorkonferenz).

¹⁹ *Ibidem*, str. 8-9.

Poskus tako Moskovske kot Bernske internacionale, "prisiliti" centriste, naj se vendarle odločijo in prededijo eni ali drugi strani, v letih 1920-1921 še ni uspel.

IV.

Na socialistični konferenci centristov, ki je potekala na Dunaju od 22. do 27. februarja 1921, se je zbralo 80 delegatov, ki so zastopali 20 socialističnih strank iz 13 držav.²⁰ Sodelujoče stranke so se združile v novo internacionalo, imenovano Mednarodna delovna skupnost socialističnih strank (Internationale Arbeitsgemeinschaft sozialistischen Parteien /IASP/).²¹ Potrebo po novi internacionali kot tudi njen cilj je na konferenci predočil F. Adler; dejal je, da sta tako ženevski kongres II. internacionale kot moskovski kongres KI zastopala samo tretjino svetovnega proletariata. Naloga dunajskega združenja je poskus organiziranja internacionale prihodnosti, ki naj bi povezala celotni svetovni proletariati v mednarodno organizacijo. Izvršitve te ključne naloge ni možno pričakovati, je dejal F. Adler, niti od okrnjene II. internacionale, v kateri ni večinskega dela ruskega proletariata, niti od enostranske KI, v kateri ni angleškega proletariata. Cilj, h kateremu teži "združenje", je zgraditev takšne internacionale, ki bo združevala vse gibanje. V nadaljevanju si je F. Adler zastavil vprašanje, kako priti do tega cilja, in ugotovil, da niti II. niti III. internacionala z medsebojno kontradiktorno politiko ne ponujata nikakršne rešitve tega zapletenega vprašanja: medtem ko je II. internacionala v defenzivi, je III. v ofenzivi. F. Adler je videl rešitev v skupnem zasedanju z Moskovsko internacionalo,²² na katerem naj bi rešili temeljno vprašanje nadaljnega razvoja mednarodnega delavskega gibanja - vprašanje zgodovinske perspektive, vprašanje presoje zgodovinske situacije, ali sploh lahko še pričakujemo socialistično svetovno revolucijo v doglednem času, potem ko se je po usihanju revolucionarnega vala kapitalistični družbeni red obdržal. Pri tem se je skliceval na Leninovo stališče iz leta 1914, da svetovna vojna odpira epoko svetovne revolucije; objektivni pogoji so bili torej dani in samo od iniciative revolucionarnih delavskih strank je bilo odvisno, ali bodo sposobne izpeljati revolucijo [...]. Toda ob zasedanju dunajske konference, je ugotavljal F. Adler, ni bilo več nikakršnih simptomov za revolucijo, kot je bilo to v času Zimmerwalda. Stranke ustanoviteljice, ki so pripadale mednarodnemu "centru",²³ torej niso sprejele niti idejnih konceptov reformistične II. internacionale niti revolucionarnih III. internacionala. Opredeleževale so se za srednjo pot med socialdemokratskim reformizmom in boljševiškim komunizmom,²⁴ kar je bilo

²⁰ Ibidem, str. 133-135 (Verzeichnis der Delegierten). Nemčije (10), Velike Britanije (5), Francije (5), Jugoslavije (SDS Slovenije /Z Bernot, E. Kristan/, SDS Hrvatske - Slavonije /Bornemisa/, SDS Srbije /Topalović, Lapčević, Djurić, Jakšić/), Latvije (3), Litve (2), Avstrije (12), Romunije (7), Rusije (7), Švice (6), Češkoslovaške (8), Madžarske (4) in židovske organizacije Poalei Zion (4).

²¹ Združenje je bilo znano tudi pod nazivom *Dunajska internacionala* (Dunajski urad) oziroma, kot so jo posmehljivo imenovali njeni nasprotniki, *Druga in pol internacionala*.

²² Do srečanja je res prišlo na skupni konferenci IK vseh treh internacional v Berlinu, od 2 do 5. aprila 1922.

²³ "Imamo takšne tovariše, ki jih beseda 'center' spravlja v zadrego. Jaz pa celo priznavam krivdo, da sem bil prvi, ki je uporabil ta izraz. Že pred svetovno vojno sem bil prepričan, da je pogoj za enotnost in strnjeno naše stranke v tem, da stopa po poti centra," je izjavil O. Bauer (*Protokoll des Parteitages SDAP 1920*, Wien 1920, str. 240).

²⁴ "Prepričan sem, da je moč navzkrižje, o katerem je govor, kratko formulirati z naslednjimi besedami: Druga internacionala . . . si je vedno bolj nadevala obliko internacionale družbene reforme in se vedno bolj omejuje na družbeno reformo, medtem ko se hoče tretja internacionala, kar jasno izhaja iz vseh njenih resolucij in tez, zavestno omejiti na to, da bo internacionala družbene revolucije," je opredelil F. Adler odmik od dveh nasprotujočih si front, ki sta ju predstavljala reformizem in komunizem (*Protokoll des Parteitages SDAP 1921*, Wien 1921, str. 198).

zaznati tudi v zaključkih oziroma v statutu, tezah in resolucijah o Imperializmu in socialni revoluciji ter o Metodah in organizaciji razrednega boja, ki jih je sprejela dunajska konferenca.²⁵ Po statutu so lahko v Delovno skupnost pristopile samo tiste socialistične stranke, ki niso pripadale niti II. niti III. internacionali in ki so se obvezale, da se ne bodo pogajale za morebitno priključitev k drugim mednarodnim organizacijam. Statut je opredelil pravico vključenih strank, da skupno oblikujejo svojo mednarodno politiko; sklepi Delovne skupnosti pa so obvezni za vse njene članice. Za izvajanje sklepov Delovne skupnosti so izvolili poseben izvršni komite, v katerem so bile zastopane priključene stranke. Ta je imenoval biro petih članov (F. Adler, Grimm, Ledebour, Longuet in Wallhead) in za sekretarja izvolil F. Adlerja.²⁶

V.

Idejno usmeritev tako centristične struje kot *Dunajske internacionale* so utemeljili predstavniki avstromarksizma.²⁷ Njihovo²⁸ konkretno videnje "preobrazbe kapitalistične družbe v socialistično" je bilo predstavljeno v stališčih, da naj se znotraj kapitalizma uveljavljajo bolj ali manj radikalni prijemi in reforme socialističnega značaja, da naj se izvaja koalicija z nesocialističnimi strankami, zavrne naj se ideja diktature proletariata oziroma da se mora ta ideja bistveno modificirati. Kako?

Poglejmo stališča Maxa Adlerja in Otta Bauerja. Prvi je v spisu *Marksistično pojmovanje države* (1922)²⁹ vztrajal pri tem, da je potrebno razlikovati socialno demokracijo od politične. Socialna demokracija je zanj mogoča šele v brezrazredni družbi, medtem ko "vse druge dosedanje oblike, ki jih sicer tudi pojmuje kot demokracijo, imenujemo politična demokracija".³⁰ Ker je politična demokracija vedno določena oblika razredne vladavine, brez diktature sploh ni mogoča. Zato tudi "diktatura proletariata ni več nekaj nezaslišanega, temveč je, čeprav v obliki politične demokracije, zamenjava buržoazne s proletarsko diktaturo".³¹ Predvsem je hotel na ta način poudariti, da diktatura in demokracija nista nobeni protislovji, saj je vsaka oblast neke vrste diktatura. Enaka stališča je zastopal na kongresu stranke v Linzu (1926): "Vsaka politična demokracija je v bistvu diktatura, zato mora stranka usposabljati delavski razred ne le za obrambo republike, temveč tudi za vzpostavitvev proletarske razredne oblasti, demokratičnega socializma, ki je sicer prav tako diktatura, saj ima odločitev večine prisilni značaj." M. Adler je menil, da je v vsaki "nesolidarni družbi", ki je zanj identična z razredno družbo, vsak parlamentarni sklep večine tudi uporaba sile.³² Strinjal se je, da kapitalizem lahko izboljša življenjske razmere, toda cilj proletarskega socializma zanj ni le gibanje za materialne interese, temveč tudi za osvoboditev delavskega razreda. S tem mu je postala ideja svobode temeljna misel, vodnica boja delavskega razreda,

²⁵ *Protokoll der Internationalen Sozialistischen Konferenz in Wien*, str. 109-116.

²⁶ *Ibidem*, str. 132.

²⁷ O. Bauer ga je poimenoval "internacionalna struja marksističnega centra".

²⁸ "Kaj je pravzaprav bil in je avstromarksizem? To besedo smo prvič slišali nekaj let pred vojno iz ust ameriškega socialista L. Boudina; ta se je zatem hitro ukoreninila. 'Avstromarksiste' so tedaj imenovali skupino mladih, znanstveno dejavnih avstrijskih tovarišev; Max Adler, Karl Renner, Rudolf Hilferding, Gustav Eckstein, Otto Bauer, Friedrich Adler so bili najbolj znani med njimi" (O. Bauer, "Austromarxismus", *Arbeiter-Zeitung*, 3. november 1927).

²⁹ M. Adler, *Die Staatsauffassung der Marxismus*, Darmstadt 1964.

³⁰ *Ibidem*, str. 126.

³¹ *Ibidem*, str. 191.

³² M. Adler, *Politische oder Soziale Demokratie*, Berlin 1926. Adlerjeva izvajanja so bolj ali manj podobna Leninovim pogledom na "demokracijo in diktaturo".

kljub možnostim izboljšanja materialnih pogojev v kapitalizmu. Izhajajoč iz "svo-bode", je seveda tako kot drugi avstromarksisti zavračal boljševiško nedemokratično oblast, čeprav se zdi, da jo je a priori ocenjeval po neki teoretični abstraktni shemi in ne po konkretni zgodovinski analizi. Nazori M. Adlerja v mnogočem dopolnjujejo O. Bauerja, politično vodilno osebnost avstrijske socialdemokracije po prvi svetovni vojni. V razpravo o problemu revolucije in diktature proletariata je Bauer posegel z zastavljenim vprašanjem "Diktatura sovjetov ali demokracija?", ki ga je obravnaval v istoimenski brošuri.³³ Izhajajoč iz zahteve po priznavanju tako specifičnih ekonomskih pogojev kot tudi različnih okoliščin, političnih in družbenih dogajanj v posameznih državah, Bauer odgovarja, da ne smemo vpraševati, "ali sta diktatura sovjetov ali demokracija sploh in po sebi pravo sredstvo za osvoboditev proletariata, ali je potrebno za vsako državo za vse čase vzpostaviti demokracijo ali diktaturo. Vprašati se moramo, ali je za našo državo in za naš čas primernejša demokracija ali diktatura."³⁴ Bauer za Avstrijo predpostavlja, da bi proglasitev diktature proletariata sicer povezala Avstrijo in Rusijo, kar pa bi povzročilo novo vojno z antanto, in to spet na škodo že izčrpanega (avstrijskega) naroda; zato revolucija za Avstrijo ni sprejemljiva. Načelno diktature sovjetov ni zavrnil, poudaril pa je, da je za položaj v Avstriji demokracija najprimernejše sredstvo za prevlado delavskega razreda in končno ustvaritev socialistične preobrazbe družbe.

Teoretična nasprotja med boljševiki in nemškimi socialdemokrati so Bauerja spodbudila, da je napisal brošuro o *boljševizmu in socialdemokraciji*,³⁵ v kateri je zavzel sredinsko stališče. Na podlagi analize razvoja ruske družbe je menil, da mora razvoj v Rusiji privedi do politične prevlade kmečkega prebivalstva, saj so tu kmetje v večini! Toda diktatura proletariata v Rusiji je diktatura manjšine, ki bi jo nujno morali zamenjati z demokracijo, ko bodo širše ljudske (kmečke) množice pridobile več politične zavesti. "Ta razvoj se lahko najprej odvija tako, da se ruski kmet počasi nauči izkoristiti vse pravice, ki mu jih daje sovjetska ureditev [...] Nadaljnji vzpon kmečkega prebivalstva bi moral naposled sovjetski ureditvi odtegniti njeno socialno osnovo. Kajti sovjetska ureditev je le pravna oblika, v kateri se izraža diktatura proletarske manjšine, ki jo omogoča in pospešuje fevdalno barbarstvo kmečkih ljudskih množic. Ko kmetje sami, to je skoraj večina naroda, prevzamejo oblast, morajo razbiti tudi pravno obliko diktature manjšine [...] Trajna pravna oblika vladavine večine, množic in naroda je demokracija. Diktatura proletariata v Rusiji ni premagovanje demokracije, temveč je faza v razvoju k demokraciji. Despotizem proletariata ima zgodovinsko nalogo, da kmečke množice ruskega ljudstva dvigne iz nekulturnosti, v kateri jo je zadrževal carski despotizem, in da šele tako ustvari predpostavke demokracije v Rusiji. Diktatura proletariata v Rusiji torej ni, kakor to proglašata teorija boljševizma, zadnja končna oblika ruske države, ki se bo obdržala toliko časa, dokler ne bo 'odmrta' sama država; nasprotno, je le prehodna faza v ruskem razvoju, ki bo, v najboljšem primeru, trajala toliko časa, da bodo množice ruskega ljudstva kulturno dozorele za demokratično državo."³⁶ Bauer tako vzroke za nujnost diktature proletariata v Rusiji pripisuje nekulturnosti ruskega kmečkega prebivalstva in delavskega razreda ter jo s tem tudi upravičuje: "Samo kulturna zaostalost ruskega delavca nam lahko pojasni, zakaj se je morala diktatura proletariata

³³ O Bauer, *Ratediktatur oder Demokratie?*, Wien 1919

³⁴ Ibidem, str. 4

³⁵ O Bauer, *Bolschewismus oder Sozialdemokratie*, Wien 1920.

³⁶ Ibidem, str. 69.

spremeniti iz vladavine samih proletarskih množic v despotizem majhne, napredne manjšine proletariata. Despotski socializem je nujni proizvod razvoja, ki je izzval revolucijo na tisti stopnji razvoja, na kateri ruski kmet še ni bil zrel za politično in ruski delavec ne za industrijsko demokracijo. Despotski socializem je produkt ruske nekulturnosti.”³⁷ Določena specifičnost Bauerjeve koncepcije je v tem, da je v nasprotju z desnimi socialisti teoretično dopuščal možnost in nujnost diktature proletariata v tistih primerih, ko se razporeditev moči med temeljnimi družbenimi razredi ruši kot posledica zaostrenih razrednih nasprotij. “Če demokratični aparat ne more več funkcionirati, morata ali buržoazija ali proletarijat z nasilnimi sredstvi vzpostaviti svojo razredno oblast. V tem primeru postane diktatura proletariata edino sredstvo, da bi preprečili brutalno, kontra-revolucionarno diktaturo buržoazije.” Bauer priznava, da bi se v primeru, če bi proletarijat na demokratični način osvojil oblast, buržoazija upirala njegovi vladavini. Tedaj bi se moral parlament, da bi zlomil aktivni odpor buržoazije, poslužiti nasilnih sredstev. “Tudi to lahko imenujemo diktaturo proletariata; toda to je povsem drugačna diktatura kakor diktatura boljševizma. To ni diktatura proti demokraciji, temveč diktatura demokracije.”³⁸ Bauerjeva stališča bi lahko strnili v naslednjo zahtevo: demokratična pot boja za oblast, ob odporu buržoazije pa pripravljenost na diktaturo proletariata. Še konkretnější je bil na kongresu v Linzu (1926) pri pojasnjevanju svojih tez, ki jih je kongres uvrstil v strankni program: “Buržoazija ne bo lahko spustila oblasti iz rok, tudi kadar bo izgubila večino ljudstva. Tista, ki sedaj vlada demokratično, bo tedaj postala antidemokratična, monarhistična ali fašistična. Uporabila bo vsa sredstva, da bi se obdržala na oblasti [...] Ko bo prišel trenutek, da bi lahko mi po demokratični poti osvojili oblast, bo buržoazija poskušala zlomiti demokracijo in vzpostaviti fašistično diktaturo. Kaj lahko storimo, da do tega ne bo prišlo? Moramo se vzgajati in pripravljati na samoobrambo.”³⁹ Naš novi partijski program narekuje: samo če si buržoazija ne bo upala napasti demokracije, samo tako bi lahko mi zmagali na demokratični način. Če pa si bo upala zrušiti demokracijo, potem proletarijat nima druge možnosti, kot da oblast osvoji s silo.”⁴⁰ Vloga sile je postala v stališčih Bauerja in v programu avstrijske socialdemokracije popolnoma defenzivna, kar je pomenilo, da so taktiko in boj proletariata in stranke usmerjali predvsem v parlamentarizem in vero v volilne zmage.

Omenjena stališča O. Bauerja in M. Adlerja o *diktaturi* in *demokraciji* so v teoriji in praksi zastopali tudi drugi voditelji Dunajske internacionale (F. Adler, R. Hilferding, J. Martov, A. Crispian, P. E. Faure), kar potrjuje, da je avstromarksizem dal idejno usmeritev “sredinski” internacionali. V praksi je *združenje* nastopalo kot pobudnik enotnosti delavskega gibanja, ne glede na razcep, ki je nastal za časa vojne 1914-1918 in še posebno z ustanovitvijo Bernske in Moskovske internacionale. Čeprav so v teoriji priznavali možnost vzpostavitve diktature proletariata z revolucionarnimi metodami, so v praksi dajali prednost osvojitvi oblasti po mirni poti, s parlamentarno večino. Njihova ideja o kombiniranju oblasti delavskih sovjetov s sistemom meščanske demokracije je doživela neuspeh v praksi - z likvidacijo delavskih svetov in utrditvijo meščanske oblasti, kot se je zgodilo v Nemčiji in Avstriji.

³⁷ Ibidem, str. 63-64.

³⁸ Ibidem, str. 113-114.

³⁹ Z zmago fašizma najprej v Italiji, potem v Nemčiji in Avstriji se je uresničila možna opcija ohranitve buržoazne oblasti s fašistično diktaturo, ni pa se uresničilo stališče avstromarksistov, da bo proletarijat s samoobrambo sposoben preprečiti odpravo demokracije, še manj pa osvojiti oblast.

⁴⁰ *Protokoll des Parteitag*es (Linz 1926), Wien 1926.

VI.

Taktika "enotne fronte", ki jo je spodbudila Dunajska internacionala ob svoji ustanovitvi, da bi ponovno vzpostavila mednarodno delavsko enotnost, je bila zamišljena kot obrambna politika, s katero naj bi se proletariat zoperstavil vse močnejši ofenzivi lastnikov kapitala in meščanske države. Temeljila je na spoznanju, da je v večini kapitalističnih dežel revolucionarno gibanje v upadanju, medtem ko je kapitalistični protinapad, ki s pridom izkorišča razcep v mednarodnem delavskem gibanju in je usmerjen na življenjske pogoje delavcev ter na pridobitve njihovega sindikalnega in političnega boja, v porastu. Kominternina oziroma njen izvršni komite sta se bila slej ko prej "prisiljena" soočiti z realnim stanjem revolucionarne oseke kot tudi z dejstvom, da je ostala večina proletariata še naprej zvesta reformističnim strankam in sindikatom. Na plenumu IK KI decembra 1921 so prvič konkretnije razpravljali o morebitnem praktičnem sodelovanju delavskih organizacij vseh usmeritev - s ciljem skupnega boja proti kapitalistični fronti. V živahni diskusiji je večina udeležencev podprla taktično usmeritev KI v realizacijo "enotne delavske fronte".⁴¹ V okrožnici IK KI in IK Rdeče sindikalne internacionale (Moskva, 1. januar 1922)⁴² je Kominternina predlagala svojim članicam sklenitev sporazumov s političnimi in sindikalnimi organizacijami vseh usmeritev, vključujoč tudi mednarodne sporazume.

Na zasedanju biroja Druge in pol internacionale v Berlinu (14. in 15. januar 1922) so po razpravi o perspektivi "enotne fronte" sprejeli konkreten predlog za sklic svetovnega kongresa.⁴³ Kominternina se je na pobudo Dunajske internacionale takoj pozitivno odzvala in namenila problematiki "enotne fronte" osrednjo pozornost na prvem razširjenem plenumu IK KI.⁴⁴ Iz referata predsednika IK KI G. Zinovjeva je moč zaznati pragmatizem v politiki KI: "Za Kominternino politika enotne fronte ni samo najbolj učinkovito sredstvo odpora proti kapitalistični ofenzivi, temveč bo ta politika omogočila komunističnim partijam, da se povežejo z množicami, v njih širijo revolucionarni vpliv, jih iztrgajo iz krempljev reformizma in jih pripravijo za bodoče bitke."⁴⁵

Po usklajevanju tehnične in vsebinske narave so se v Berlinu od 2. do 5. aprila 1922 prvič (in zadnjič) po letu 1914 srečali najvišji predstavniki IK treh internacional⁴⁶ - treh velikih idejnih frakcij in gibanj, nastalih z razcepom nekdanj enotnega socialnodemokratskega delavskega gibanja. Na srečanju, ki je dobilo ime *Konferenca treh internacional*, naj bi proučili možnosti o vzpostavitvi enotne akcijske fronte delavskih partij, kar lahko ocenjujemo kot poskus preseganja medsebojnega razcepa oziroma iskanja nekakšnega modusa vivendi. Vendar so diskusije na konferenci, ki so potekale v medsebojnem sumničenju in ostrem obtoževanju, potrdile sum, da je vsak tabor prišel na konferenco s svojo računico, ki naj bi jo unovčil v skupni politiki: taktika "enotne fronte" naj bi na eni strani

⁴¹ "Novi" usmeritvi, vključno z udeležbo KI na konferenci delavskih organizacij sveta (Konferenci treh internacional), so nasprotovali italijanski, francoski in španski predstavniki.

⁴² *Internationale Presse-Korrespondenz*, 2/1922, str. 16.

⁴³ *Nachrichten der Internationalen Arbeitsgemeinschaft Sozialistischer Parteien*, št. 2, Wien 1922.

⁴⁴ *Die Taktik der Kommunistischen Internationale gegen die Offensive des Kapitals. Bericht über die Konferenz der Erweiterten Exekutive der Kommunistischen Internationale, Moskau, vom 24. Februar bis 4. März 1922*, Hamburg 1922.

⁴⁵ G. Sinowjew, *Die Kommunistische Internationale und die proletar Einheitsfront. Rede, gehalten in der Konferenz der Erweiterten Executive der Kommunistischen Internationale am 24. und 28. Februar 1922 in Moskau*, Hamburg 1922.

⁴⁶ *Protokoll der Internationalen Konferenz Der drei Internationalen Exekutivkomitees in Berlin vom 2. bis 5. April 1922*, Wien 1922.

resnično okrepila moč delavskega razreda nasproti buržoazni fronti, na drugi pa "služila" poskusom uveljavljanja primata in "svoje" ideologije nad celotnim delavskim gibanjem - česar nobenemu izmed treh taborov, navkljub nenehnemu prizadevanju, ni uspelo doseči v okviru samostojne politike.

Neuspeh Dunajske internacionale na skupni konferenci treh internacional v Berlinu, da bi uresničila politiko *enotne fronte*⁴⁷ (ta bo postala ponovno aktualna čez dobro desetletje, po legalnem prihodu Hitlerja oziroma nemškega nacizma na oblast) ter s tem preseгла organizacijski razcep, ki ga je vnesla svetovna vojna v organizirano socialistično delavsko gibanje, jo je približal k idejno bližji Bernski internacionali. Z njuno združitvijo na kongresu v Hamburgu (21. maja 1923) v *Socialistično delavsko internacionalo*⁴⁸ je bil tudi formalno zaključen proces grupiranja socialističnih sil na dve temeljni formaciji - komunistično in socialdemokratsko. Polarizacija je bila med obema vojnama tako vseobsegajoča, da zunaj nje oziroma poleg teh dveh taborov ni bilo pomembnejših delavskih organizacij in gibanj.

Avgust Lešnik

SEARCHING FOR A THIRD WAY. THE VIENNA SOCIALIST INTERNATIONAL (1921-1923) BETWEEN THE SOCIAL DEMOCRATIC REFORMISM AND THE BOLSHEVIK REVOLUTION

Abstract

The Socialist Centrists convoked a conference in Vienna, in February 1921, as an answer and a sign of disagreement with the policy of both the Second and the Third International. They accused the Second (Bern) International of submitting itself to the interests of bourgeoisie, which was intolerable at the time of proletarian revolutionary manifestations and the awakening of colonised peoples. To the Third (Moscow) International, however, the Centrists replied that they could not accept "the twenty-one conditions" and would, therefore, found their own International. In 1920 and 1921, both the Moscow and Bern Internationals attempted to force the Centrists into opting for one or the other side and submitting to it, yet failed. The Vienna International was, in the words of F. Adler, founded with the aim of uniting the whole world proletariat in one international organisation, given that "the Congress of the Second International in Geneva and the CI Congress in Moscow only represented one third of the world proletariat". When the question as to how to achieve this goal arose, he established that neither the Second nor the Third International, with their conflicting policies, offered solution to this complex question. When the Second International was on the defensive, the Third was on the offensive. F. Adler saw the solution in a joint conference with the Moscow International where one question, vital for the further development of the International Labour Movement, should have been answered. This was the question of the historical perspective and discernment: whether a worldwide socialist revolution was at all to be expected in a foreseeable future, especially since capitalism had remained in power after a revolutionary wave. Here, Adler quoted Lenin from 1914, "that the world war would open an era of world revolution [...] the objective conditions were provided and it only depended on the initiative by revolutionary Labour parties, whether they would be able to carry out the revolution [...]" But, concluded Adler, the revolution symptoms which had existed at the time of Zimmerwald were no longer present at the Vienna Conference. And so the parties pertaining to the international Centre rejected both the ideology of the reformistic Second International and that of the revolutionary Third. Instead, they opted for a

⁴⁷ A. Lešnik, *Berlinska konferenca treh internacional. Poskus oblikovanja politike "enotne fronte"*, v: *Zgodovinski časopis*, Ljubljana, 4/1994, str. 537-546.

⁴⁸ *Protokoll des Internationalen Sozialistischen Arbeiterkongress in Hamburg 21. bis 25. Mai 1923*, Berlin 1923.

middle road between the Social Democratic reformism and the Bolshevik revolution. Their ideological orientation was defined by the representatives of Austro-Marxism, who, in a different situation of peace, saw a possibility of reaching socialist society in the context of reformed Capitalism. Unlike the Right, Austro-Marxists accepted the use of revolutionary methods for the establishment of proletarian dictatorship, although, in practice, they preferred to take power by parliamentary majority: "We accept the use of democratic means in the struggle for power, however, we are ready for the dictatorship of the proletariat, in the event of resistance by the bourgeoisie [...]" (O. Bauer). The failure to reunite the dispersed movement ("the united front"), brought the Vienna International ideologically closer to the Second (Bern) International.

ZALOŽBA
ZRC

Jurij Fikfak

LJUDSTVO MORA SPOZNATI SEBE

PODOBE NARODOPISJA V DRUGI POLOVICI 19. STOLETJA

Z izhajanjem *Kmetijskih in rokodelskih novic* leta 1843 je lahko slovenski hralec začel odkrivati bogastvo svoje ljudske kulture. To podobo so mu »risali« v jutopisili, v domoznanskih spisih in v strokovnih člankih Matija Majar, Davorin Trstenjak, Fran Cegnar, Fran Levstik, Janez Trdina, Matija Valjavec, na koncu stoletja pa Karel Štrekelj, Gregor Krek, Ivan Navratil in Matija Murko.

Upodobitve različnega značaja odpirajo vprašanja o ambivalentnih občutjih in razmerjih raziskovalcev do ljudskega izročila, o (ne)razumevanju informatorjev in o jeziku zapisov. Čas druge polovice 19. stoletja pa je tudi doba dinamičnega oblikovanja ne le samopodobe slovenstva in kulture, temveč tudi posebnega pogleda, ki si podeli ime *narodopisje*. Knjiga tako prikazuje nastajanje in oblikovanje narodopisja kot samosvoje in samostojne vede na Slovenskem in odpira vprašanja o tem, kako naj sodobni bralec razume dela, ki so v iskanju slovenstva in pomena kulture za narodovo samoopredelitev, marsikdaj zamolčala informatorjevo izvirno govorico, in njegov jezik in občutja zapisala tako, da bi bila sprejemljiva mestno izobraženemu naslovniku.

1999, 242 str., 17 x 23 cm, trila vezava, ISBN 961-6182-71-4

(sozaložnik: Založba Forum 7, Ljubljana).

Cena: 4.610 SIT (stroški poštnine niso vključeni v ceno).

Založba ZRC

P.P. 306, 1001 Ljubljana

tel/fax: 01/425 77 94

E-pošta: zalozba@zrc-sazu.si

JUDJE V MURSKI SOBOTI V LETIH 1934-1954

Darja Kerec*

UDK 94(497.4 M. Sobota=924)“1934/1954”

Darja Kerec: Judje v Murski Soboti v letih 1934-1954. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36(2000)4, str. 591-613, 134 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v angl., izvleček v slov. in angl.

Avtorica v prispevku obravnava zgodovino prekmurskih Judov od srede 19. stoletja do njihove množične internacije v letu 1944. Soboški in lendavski Judje so skozi stoletja korenito posegli v družbeno in socialno sfero svojih mest. Z rušenjem soboške sinagoge leta 1954 pa se je skoraj izničil obstoj njihove kulture na slovenskih tleh.

UDC 94(497.4 M. Sobota=924)“1934/1954”

Darja Kerec: Jews in Murska Sobota between 1934 and 1954. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36(2000)4, str. 591-613, 134 cit.

Orig. in Slovene, summary in English, synopsis in Slovene and Engl.

The authoress, in her contribution, deals with the history of the Trans-Mura Jews between the middle of the XIX century and their mass confinement in 1944. Murska Sobota and Lendava Jews had, through centuries, radically intervened in the social structure of their townships. By the knocking down of the Murska Sobota synagogue in 1954 the existence of their culture on Slovenian soil has been almost brought to an end.

Murska Sóbota¹ ~ gospostvo Judov

“Jaz sem Žid, ampak apostola Pavla cenim in ga rad berem.”² Takole je nekoliko v šali, nekoliko zares svojemu prijatelju - duhovniku na Gornjem Seniku - Ivanu Camplinu pred okupacijo leta 1941 rekel tedanji soboški nadrabbin dr.

* Darja Kerec, univ. dipl. zgodovinarica, Bevkova 5, 9000 Murska Sobota.

¹ Domačini Mursko Soboto že od nekdaj imenujejo Sóbota.

² Po besedah Ivana Camplina, danes upokojenega župnika na Gornjem Seniku (Stopinje 1996, str. 45, Pomursko pastoralno društvo, Murska Sobota 1996).

Lazar Roth. Le-ta in Camplin (kot se slednji tudi spominja) sta bila na enem izmed skupnih prijateljskih izletov v času, ko je bila vera javno priznana vrednota.

Na začetku dvajsetega stoletja sta bila plemič in Jud dva osrednja "temelja" Ogrske; oba je družil (kot se je rado poudarjalo) - denar, čeprav je treba že takoj na začetku izpostaviti dejstvo, da je antisemitizem za razliko od tistega, ki se je pojavljal v drugih delih Evrope, na Ogrskem oz. Madžarskem vzniknil predvsem iz verskih konfliktov in družbene represije, ki so jo najbolj občutili revni sloji (le-te pa so v Murski Soboti predstavljali zvečine Slovenci, to je rimokatoliki).

Murska Sobota ni bila še eno izmed bivših ogrskih mestec, bila je *židovsko gnezdo* in je Slovincem z obeh strani Mure predstavljala vse tisto, kar je že bila Budimpešta "evropskim nacijam" v drugi polovici 19. stoletja; tudi dr. Franc Ivanocy (1857-1913) je glavno mesto Ogrske imenoval *Judapešta* ali *ostudna Sodoma*.³

Anton Trstenjak⁴ je že leta 1885 ob svojem prvem obisku v Murski Soboti zapisal: "*V Soboti se začenja in od tod dalje sega gospostvo Židov. Židi so tu jedini vladarji. V samem trgu jih je 313,⁵ a v bližnji Dolnji Lendavi pa še več, namreč čez 400 duš. V Soboti je le jeden katoličan trgovec, katerega Židi še niso mogli uničiti. Tako ima trg res židovsko lice...*"⁶

Trstenjakove opazke o Murski Soboti z verskega stališča, to je judovskega profila, odražajo duh časa, v katerem je živel - to je v duhu "evropskega mesijanstva" in nenazadnje prebujanja slovenskega naroda - versko in jezikovno opredeljenega po volji narodne (beri: protimadžarske ali protinemške) večine. Marsikaj iz tistega obdobja bi lahko prenesli v današnji čas... Trstenjak že omenja judovsko molilnico v Murski Soboti, prav tako nedaleč vstran, v Beltincih.⁷ Vendar je Murska Sobota postala "monumentalno" judovska uradno šele 31. avgusta 1908, ko so svečano blagoslovili novo sinagogo. To je bil verski, kulturni (in politični) dogodek, o katerem so poročali širom Ogrske. *Muraszombat és vidéke*⁸ o otvoritvi piše: "*Na mestu stare razpadajoče sinagoge v Lendavski ulici je mogočna palača [...]. Ni še dve leti, odkar so se odločili, da na mestu stare molilnice sezidajo novo.*

³ Franc Kuzmič, Podjetnost prekmurskih Židov [dalje: Podjetnost], Znamenje 1989, 2/178, op. 9

⁴ Anton Trstenjak, Slovenci na Ogrskem [dalje: Trstenjak], Ljubljana 1909 (rokopis, NUK - Rokopisni oddelek, stari fond 193). Trstenjak (1853-1917) se je rodil v župniji Miklavž pri Ormožu. Na Dunaju, pri Miklošču, je študiral klasične jezike in slavistiko, kasneje je Josipu Stritarju pomagal pri urejanju Zvona. Kot domači učitelj je služboval pri poznejšem madžarskem ministru grofu Csákiyu, zatem na ljubljanski trgovski šoli ter pri trgovski in obrtni zbornici. Kot urednik je sodeloval pri več slovenskih listih. Prve dni avgusta 1883 se je napotil v Prekmurje in tako dodobra spoznal življenje in navade ljudi čez Muro. Omenjeni rokopis je označil kot *Narodopisno in knjižno črtico, spisano v 9. poglavjih Zaradi pestrnih in dokaj avtentičnih opisov, ki ponujajo iskreno sliko o soboških prebivalcih (judih), pri obravnavi teme ta vir kljub "časovni distanci" deloma navajam. Več o Trstenjaku glej Stopinje 1984, str. 38-39 in SBL, 12. zvezek, Ljubljana 1980, str. 192-194.*

⁵ V Murski Soboti se za leto 1921 navaja 2181 rimokatoličanov, 536 evangeličanov, 179 izraelitov, 29 pravoslavnikov, 4 grški katoličani, eden "druge vere" in štirje ateisti, za Lendavo pa 2223 rimokatoličanov, 121 evangeličanov, 259 izraelitov, 292 pravoslavnikov, 99 muslimanov in 15 ateistov (Matija Slavič, Prekmurje 1921, Ljubljana 1921, str. 91-92). Število judov ni kaj dosti napredovalo, kvečjemu stagniralo, na primer leta 1831 je bilo v Murski Soboti 98, leta 1853 180, leta 1889 311 in 1910. leta 234 judov (Franc Kuzmič, Oris konfesionalne podobe Murske Sobote skozi stoletja, [dalje: Oris], str. 605-606; v Znamenje 1989, št. 6).

⁶ Trstenjak, II / 127-131.

⁷ "*Židi že imajo v Belatincih svojo shodnico in rabina, a imajo še to predpravico, da jim rabin razlaga Mojzesovo postavo v nemškem jeziku. Ne prepovedo se jim nemški jezik, ker so dobri in zanesljivi madžarski "patrioti."* (Trstenjak, II/137)

⁸ *Muraszombat és vidéke* Mév (dalje: Mév) je izhajal od leta 1884 do 1919 in v času madžarske okupacije (do 1944), 6. september 1908

/.../ *Moramo se razumeti. Dandanes se, v primerjavi s srednjim vekom, versko življenje odvija le v cerkvah. In ta izrazitost je občutljiva stvar, posebno pri Židih, ki negujejo večtisočletno tradicijo v "cerkvi", kjer živijo...*"⁹

In tako je Murska Sobota dobila svoj prvi pravi "tempelj", katerega zunanja podoba je potrjevala že tako opevano raznolikost "prekmurske metropole" in predstave o Murski Soboti kot enem izmed multikonfesionalnih ter multinacionalnih krajev v stari Jugoslaviji. Vendar Murska Sobota po številu vseh prebivalcev v Sloveniji ni bila v vrhu¹⁰ in leta 1944 je bilo skupno iz lendavske in soboške občine interniranih 394 Judov¹¹ in leta 1941 naj bi v Murski Soboti bilo največ 48 t. i. judovskih družin¹²

V vojnem in povojnem obdobju bi bilo težko spregovoriti o kakem antisemitizmu, bil pa je - se razume - izrazito prisoten v drugi polovici 19. stoletja, še bolj pa v tridesetih letih in tik pred izbruhom druge svetovne vojne. Prišleki iz Kranjske ali Štajerske, ki so bili vajeni gospodarskega napredka in obče komoditete, ne pa madžaronov ali bolj izrazitih madžarskih judov, ob vsej revščini ter skromnost "obmurskih" prebivalcev niso mogli ostati ravnodušni, kvečjemu razočarani, saj so pogrešali vse tisto, kar se jim je v mestih, kot so Ljubljana, Celje ali Maribor zdelo pogoj za "lahkotnost bivanja", če samo omenimo pomanjkanje prodajaln, telefonskih priključkov, prevoznih sredstev in slabe prometne zveze... Tako je bil marsikateri od domačinov razočaran nad pomanjkanjem razumevanja in taktosti prišlekov (še posebej, če je šlo za prosvetarje, in sicer razgledane "osebnosti"), ki niso mogli dojeti, kako je mogoče ostati Slovenec (in kristjan!) pod tisočletnim ogrskim jarmom.

Kdo je bil torej v Murski Soboti *pajtás izraeli*? Prav gotovo ne večina Slovencev (razen nekaj izjem, to je mestne "gospode"), saj je nenaklonjenost do judov povzročal slab gmotni položaj in verski zadržki.

Ob moriji prve svetovne vojne ter nacionalnih razhajanjih širom Evrope se je tudi na Slovenskem dvignil val ogorčenja in očitkov na račun dunajskih in budimpeštanskih Judov. Slednje so krivili eksistenčne smrti večine Prekmurcev: *"Gospodarsko so naši Medžimurci in ogrski Slovenci - obmejni rojaki med vojsko silno obubožali, ker imajo najlepša posestva madžarski grofi, kateri s svojimi pridelki pitajo prav mastno budimpeštanske Žide in Židinje in puste stradati ljudi, ki obdelujejo za skromen zaslužek njih obširna polja."*¹³

Socialna in poklicna struktura se za razliko od nacionalne nista bistveno spreminjali, saj sta se izoblikovali šele po drugi svetovni vojni. Zato je Mursko Soboto kot regionalno središče vseskozi, še najbolj pa v tridesetih in štiridesetih letih 20. stoletja ostali slovenski prostor obravnaval kot: a) pomadžarjeno, to je nekoč slovensko mesto oz. trg, b) madžarsko mesto, c) mesto madžarskih Judov, d) pomadžarjeno mesto s štirimi verskimi profili (1. katoliki: Slovenci in Madžari, 2. evangeličani: Madžari in Slovenci, 3. kalvinci: Madžari, 4. izraeliti: Madžari in Nemci).

⁹ Prav tam.

¹⁰ Leta 1921 je mesto štelo 2943 prebivalcev (1931: 3571, 1953: 5399), Svetozar Ilesič, Geografski zbornik, Murska Sobota 1959, str. 76.

¹¹ KL - AUSCHWITZ - BIRKENAU, Zbornik (dalje: Auschwitz), Maribor 1982, str. 57.

¹² Ivo Orešnik - Jože Janež, Trnova pot židovskega ljudstva (Pomurski vestnik, 7. junij 1984, str. 5). Število prebivalcev judovske veroizpovedi je v Murski Soboti naraščalo vse do preloma stoletja, v 30. letih pa začne upadati: leta 1883 je v Murski Soboti 9, 2 % Judov, leta 1931 pa le 4, 17 % (Borut Brumen, Na robu zgodovine in spomina - Urbana kultura Murske Sobote med letoma 1919 in 1941, Murska Sobota 1995, str. 48).

¹³ Slovenec, 1. december 1917, str. 3.

S strani Madžarov ali tistih, ki so se tudi deklarirali za državljane Madžarske, pa je Murska Sobota bila le še eno izmed ogrskih oz. madžarskih mestec ali mesto *vendsko* govorečih Madžarov.

Nekakšna "mitska razdalja" je botrovala tudi svojevrstnemu gospodarskemu in urbanemu razvoju Murske Sobote, ki začenja dobivati mestno podobo šele po letu 1950; to pa je tudi obdobje, ko nasilni ter neutemeljeni posegi v soboško urbano strukturo povzročijo ravno nasproten učinek od zelenega, saj se zaradi rušenja ter neprimerne dograjevanja določenih stavb Murska Sobota ne razlikuje bistveno od okoliških vasi in daje edinole vtis "rustikalne province". Tako se Murska Sobota smatra kot: a) mesto ali trg, mnogokrat pa tudi kot "zatočišče" madžarskih in nemških trgovcev in obrtnikov, ki so se tukaj laže uveljavili, b) panonska prestolnica ali prekmurska metropola, c) "kazenska kolonija" ali "slovenska Sibirija" ali "nacionalni Babilon" (vse tri interpretacije so negativne, saj se pojavijo šele z letom 1919, v času, ko se je Prekmurje kulturno in gospodarsko komaj začelo vključevati v slovensko okolje).

Glede na gornjo kategorično shemo pa se zdi dokončna sinteza varljiva in pomanjkljiva, res pa je Murska Sobota bila nekakšen konglomerat, temelječ na izraziti nacionalni, religiozni ter provincialni identiteti.

Antisemitski naboj je bil po letu 1919 s strani domačinov, to je soboških kristjanov, prvič "izstreljen" sredi 30-ih let, v času skupščinskih volitev (1925), ki so zanetile dolga leta tlečo iskro nezadovoljstva in nezaupanja do nove domovine ter njenih političnih predstavnikov. Tako so se Prekmurci ob judovsko poreklo spotaknili ob kandidaturi dr. Armina Strasserja - lendavskega odvetnika, ter njegovega namestnika Jožefa Alszeghija, lendavskega mehanika. Glavni očitki so šli v pisni obliki na dr. R. Ravnika, predstavnika *Narodno radikalne stranke*, toliko bolj, ker sta omenjena kandidata lobirala ne le v lendavski, ampak tudi v soboški okraj: "*Gospodu Ravniku nikdo ne brani vložiti lastne liste, a zahtevati se mora, da pridejo nanjo ljudje, vredni zaupanja velike narodne stranke v državi [...]. Zdaj pa glejmo! Gospod dr. Strasser je budimpeštanski Žid, ki je prišel kot jurist okoli leta 1905 v Prekmurje. Dvomljivo je celo, ali ima naše državljanstvo in bo treba v tem oziru še temeljnih poizvedb.*"¹⁴ O njem nadalje še piše, da je g. Strasser "*najhujši nasprotnik naše*" (jugoslovanske, op. D.K.) "*države, ki da je še dve leti po jugoslovanski zasedbi Prekmurja imel izzivalno razobešeno veliko stensko sliko Hindenburga - tega smrtnega sovražnika Slovanov*", in jo je odstranil šele, ko je bilo Prekmurje dokončno priznано h Kraljevini. Šele takrat naj bi se tudi začel učiti slovenščine, češ "*popreje se je z njo le igračkal.*" Nadalje piše: "*Delajte, kar hočete, toda to povemo da Vam 90.000 čistokrvnih Prekmurskih Slovencev nikdar ne odpusti, da jim vsiljujete za kandidata budimpeštanskega židovskega Madžara in pa sicer spoštovanega obrtnika, toda človeka, ki ne razume niti besedice slovensko [...]. Vsled ponosrečene kandidature trpi neposredna stvar v Prekmurju [...]. Vplivni možje iz beltinskega okrožja se z gnusom izražajo o zločinski politiki naprednih ljudi, ki jim vsiljujejo Žide za kandidate. In tudi to je Vaš velik, neodpustljiv greh, g. dr. Ravnik, ki Vam ga nikdar odpustiti ne moremo.*"¹⁵

Strasserju in lendavskim Judom so Sobočani zagrozili že leto poprej: "*Pod prejšnjo vlado so se počutili posebno dobro Židi madžarske narodnosti v D. Lendavi. V času, ko se jih otrsajo vse sosednje države in osobito Madžarska, o postali*

¹⁴ Jutro, 30. januar 1925, str. 2, prim. Miroslav Kokolj, *Prekmurski Slovenci 1919-1945* [dalje: Kokolj, *Prekmurski Slovenci*, Murska Sobota 1984, str. 186-187.

¹⁵ Jutro, 30. januarj 1925, str. 2.

pri nas celo predrzni. V D. Lendavi prirede svojo veselico. Da bi pa vse lepše izgledalo, pravijo, da je namenjen dobiček za nakup cerkvenih orgel. Hotelo se jim je našega narodnega odra, na katerem so uprizorili naši vrli igralci že dokaj lepih iger. Ker pa igralci ne puste, da bi se onečaščale naše svetinje, je zagrozil židovski advokat dr. Strasser, da bodo vrgli slovenski oder iz dvorane. Čakali, da pokažejo sesalci našega naroda svoj pogum, toda zaman, pač pa pripravljajo sedaj na drugem koncu dvorane poseben oder. Korajžnemu Strasserju pa svetujemo, naj se nikdar več ne spozabi, sicer bo njegove bojevitosti kmalu konec."¹⁶

Množična antipatija do Judov se je največkrat izjavljala v dnevnikih in časopisih. Vpogled vanje je zanimiv že zato, ker nam novinarji postrežejo z barvitimi opisi in brez dlake na jeziku poudarjajo patriotizem posameznikov (vplivni in premožnejši) z nepogrešljivim atributom, kot je *Žid/Jud* ali *židovski/judovski*...¹⁷

Nestrpnosti do Judov je tudi v Prekmurju pospesil Hitler z NSDAP, s katero se je 31. januarja 1933 polastil vlade. Ob številčno zastopanost Judov, "pomanjkanje" arijanstva ter narodnostne zavesti v Prekmurju so se s članki in raznimi dopisi v časopisih spotaknili tudi Slovenci čez Muro (in predvsem oni!): "Specielno poglavje bi bilo treba posvetiti židovskemu problemu v Prekmurju. Naravno bi bilo, da se Židje za probleme narodov, med katerimi živijo, ne zanimajo v tem smislu, da nastopijo proti tem narodom sovražne, in v resnici se židovstvo pri drugih narodih večinoma prilagodi težnjam gospodujočega naroda. Samo pri nas v Prekmurju je to pravilo docela odpovedalo. Če bo popotnik v Prekmurju slišal kje glasno madžarsko govorjenje in kričanje, bo morebiti domneval, da je zašel med ljudi mongulske krvi, če si bo pa fiziognomijo dotičnih natančneje ogledal, bo opazil, da je večina izmed navzočih semitske krvi. Tako si drznejšo nastopati Židje, ki na videz poudarjajo svojo lojalnost vsepovsod. In kdor pozna njihov značaj, pride do prepričanja, da ne priznavajo Slovencev in Jugoslovanov kot gospodujočega naroda pod nobenim pogojem in da so oni tista mreža v Prekmurju, ki skuša vzdržati idejo vrnitve iz arijske v nearijsko državo."¹⁸

Edini cilj takih in podobnih očitkov, ki so se pojavljali včasih v milejši, včasih v bolj radikalni obliki, je bil "očistiti" slovensko zemljo j/Judov¹⁹ kot "kričavih agitatorjev", ki bi jih bilo v dobro politične (in s tem tudi domovinske) stabilnosti nujno predvsem "utišati" ali vsaj odriniti na rob vsakdanjosti.²⁰

V Murški Soboti je v oči bilo dejstvo, da je bil vsakdan malomeščanov, pa če so to hoteli ali ne, vedno znova ogrožen zaradi srečanj z madžarskimi Judi (in madžarskim jezikom!), ki so že pred priključitvijo h Kraljevini SHS zasedali vsa pomembnejša javna delovna mesta, od uradniškega do advokatskega stolčka: "V M. Soboti posluje že od preobrata sem nemoteno in se bogati odvetnik židovske narodnosti, ki še danes ne obvlada državnega, niti slovenskega, niti srbohrvaškega jezika in niti domačega prekmurskega dialekta. Ta odvetnik (dr. Aleksander Vály, op. D. K.) vsled tega dejansko ni sposoben zastopati stranke pred sodiščem ali drugo oblastjo. /.../ In vendar je pri nas to mogoče! Zakaj? Ker je naša širokogrudnost in dobrota nedosežena, ker imamo premalo stanovske zavednosti,

¹⁶ Jutro, 18. november 1924, str. 3.

¹⁷ Samo za primer: "V Dolnji Lendavi je kupil veliko hotelsko poslopje "Krona" madžarski državljan **Žid** [podč. D. K.] Epinger." (Jutro, Ljubljana 1925, 16. april, str. 4).

¹⁸ Mariborski večernik Jutra, 6. september 1933, str. 3.

¹⁹ Seveda je odpor do j/Judov v javnosti dosegel nekaj "osnovnih ciljev" tudi na sosednjem Hrvaškem; v Bojevniku (1. december 1935, str. 4) na primer lahko preberemo: "Iz Hrvaške prihajajo glasovi, da je nastal v javnosti precejšen odpor proti Židom..."

²⁰ "Opaža se tudi med našimi (slovenskimi, op. D. K.) Židi neka večja molččnost. Upamo in bo treba poskrbeti, da bo ta molččnost še večja in trajna." (Bojevnik, 1. avgust 1935, str. 4).

narodne hrbtenice in napačne pojme o narodni časti. Kje v ostali Evropi je kaj takega mogoče? Misli bi kdo, da je ta odvetnik z imenom dr. Valy Aleksander najbrže jako lojalen državlján, delaven na političnem, kulturnem ali drugem splošno koristnem polju, ki daje državi in narodu svoje dolžne attribute, pa je zato vreden posebnega obzira. [...] On briskira vse državne in narodne prireditve in bojkotira sploh vse narodno življenje. [...] Tembolj pa z vnemo obiskuje sosedno madžarsko državo ter troši tam naš dober jugoslovanski denar. [...] Na podlagi gornjih razmatranj in činjenic pač pridemo do zaključka, da mora biti takim razmeram konec. [...] Čas je že, da se tudi tega državljaná prisili do spoštovanja našega jezika in naroda in ne samo našega denarja."²¹

"Mali ljudje" so se počutili naravnost ogrožene, ne le na notariatu ali sodišču, pač pa v vsaki kavarni, slaščičarni ali gostilni (in teh v Murski Soboti ni bilo malo!), saj jih je povsod pospremila madžarska govornica. Svoj strah je novinarju ljubljanskega *Pohoda* zaupal tudi eden izmed (slovenskih) Sobočancev: "*Do srca se mi je zasmilila neka oseba, ko sem videl, s kakim prikritim strahom z menoj govori o Židih in me je naenkrat prekinila: Bodite vendar tiho, ravno tam stojita dva! Na domači zemlji imajo strah pred tujci, pred paraziti!*"²²

Svoj žolč je po lastni izkušnji na papir izlil tudi sam novinar: "*Če vprašáš deklíco, kakšnega rodu je, ti bo ponosno odvrnila, da je Madžarka, čeprav je v resnici Slovenka. Seveda, če bi bila le uboga Slovenka, bi to tujcu ne imponiralo. Cerkovnik židovske sinagoge me je ves začuden gledal, ko sem ga nagovoril slovenski. Očividno si je mislil: kaj mu pride v glavo, da hoče govoriti z menoj slovenski! Z največjim trudom sem se z njim sporazumel, in to v Jugoslaviji!*"²³

Ker je evropskim narodom kmalu postalo jasno, da Hitlerjevi emocionalni izbruhi na račun judov niso le del predvolilne politične retorike za nabiranje političnih točk, je kot množična reakcija sledilo njihovo prekrščevanje. O podobnih razmerah se je pisalo konec leta 1938: "*Veliko senzacija v Murski Soboti je vzbudila vest, da se je judovska družina Nady, veletrgovina z vinom, prekrstila in prestopila v pravoslavje. Tudi iz D. Lendave prihajajo glasovi, da se tamošnji Judje krstijo na veliko. V M. Soboti se že dalj časa zbirajo Judje iz zamejstva in izgleda, da mora imeti nekdo interes na tem, da se ti Judje naseljujejo v našem mestu, ker bi drugače ti ljudje ne imeli obstanke pri nas.*"²⁴

Toda, kot je zapisano v nadaljevanju, je bilo seme sovraštva znova zasejano na socialni divergentnosti, toliko bolj, ker je bilo Prekmurje v tem času povsem v znamenju sezonskega izseljevanja: "*Mi vemo samo to in nas to tudi učijo dose-danje izkušnje, da so vsi tukajšnji Judje izkoriščevalci našega delavstva. Našemu delavstvu, ki mora že leta in leta hoditi v tujino za kruhom, so tukajšnji Judje naklonjeni v toliko, da hlastajo po njegovih zaslužkih in ves svoj kapital nalagajo v trgovine in banke, kjer odirajo našega delavca z 10 % obrestmi. V M. Soboti, kjer je veliko pomanjkanje delavskih stanovanj, noben Jud noče zidati hiše, pač pa imajo velike palače v Zagrebu, Švici, na Madžarskem itd. Mislimo, da je prišel čas, da se bomo morali tudi pri nas podrobneje baviti s tem vprašanjem.*"²⁵

²¹ Pohod, 13 januar 1934, str. 3 Dr. Aleksander Vály se je že leta 1921 v času delovanja mednarodne razmejitvene komisije za mejo med Jugoslavijo in Madžarsko pridružil madžarskim iredentističnim agitatorjem, družbo sta mu delala še dva soboška odvetnika, dr. János Czifrák ter dr. Pinter in nekateri domači kmetje ter gostilničarji z grofom Ladislavom Szápáryjem na čelu (Kokolj, Prekmurski Slovenci, str. 121)

²² Pohod, 24. julij 1937, str. 3

²³ Prav tam.

²⁴ Slovenski delavec, 3. december 1938, str. 3

²⁵ Prav tam

Strah za obstoj soboških judov se je povečal le mesec dni pred enotedensko filmsko predstavo v domačem kinu, ki se je začela 4. septembra ravno z zvočnim filmom *Proslava Hitlerovog rodjendana*.²⁶ Da bi judovska problematika v Prekmurju dobila jasnejšo (in korektno!) predstavo s strani širših slovenskih plasti, se je avgusta 1938 o njej razpisal Rudi Čačinovič: "...v soboški občini je organiziranih 230 moških in 220 žena (judovske veroizpovedi, op. D. K.). Večji del teh prebiva v soboškem okraju, večinoma pa v Soboti in na Goričkem. Drugi žive v majhnem številu in kot poedinci v mestih Ljubljana, Kranj, Celje, Maribor, Ptuj. V Lendavi in okolici je okrog 130 Židov. Med prekmurkim ljudstvom žive Židje po ustnem izročilu že okrog osem generacij [...]. Židje, ki so že od naselitve v Srednji Evropi vsled posebnih razmer postali trgovci, so se naseljevali tudi po prekmurških trgih, križiščih in ob prometnih cestah (ozemlje današnjega Prekmurja je imelo pod ogrsko oblastjo dokaj ugodno lego za razvoj srednjega trgovskega stanu; tu je potekala meja med agrarno Ogrsko ter industrijsko razvitejšo Avstrijo, op. D. K.). Bili so trgovci, mesarji, gostilničarji in podobno. Židovstvo je obenem z meščanstvom tvorilo v madžarski družbi liberalen element. Glavni nasprotnik liberalizma je bil madžarski katolicizem. Tak je bil tudi katolicizem narodnih manjšin, ki so ga predstavljali narodno zavedni duhovniki. Tako je bilo tudi v Prekmurju. [...] Kljub temu pa v Prekmurju ni igralo tako nečedne vloge, kot na primer na Slovaškem ali v Podkarpatski Rusiji, kjer je bilo izžemanje židovskih krčmarjev upreženo v raznarodovalni načrt madžarske vlade. Antisemitizem prekmurskega katolicizma seveda ni mogel nastati iz narodnih razlogov. Iz verskih razlogov se tudi z evangeličanstvom ni razumel. [...] Prevatne razmere so židovstvo v Prekmurju močno razredčile. Leta 1910 je bilo med 90.000 prebivalci 1000 Židov, 31. januarja 1921 pa med 92.416 prebivalci 642. Od teh je živelo takrat v Soboti med 2934 prebivalci 179, v Lendavi med 2994 259 izraelitov. [...] O nekem židovskem nacionalizmu (v medvojnem obdobju, op. D. K.) govorimo šele z zmago rasizma in pod vplivom svetovnega sionizma. Pod temi vplivi je nastal tudi bojkot vsega, kar je nemško. Slovenščina in srbohrvaščina sta postali jezik trgovskega dopisovanja. Židje v Prekmurju obvladajo poleg madžarščine in nemščine, razen nekaj izjem, starejši vsi prekmurščino, drugi pa, zlasti mladina, knjižno slovenščino in srbohrvaščino. [...] Od 365. trgovcev je bilo v soboškem okraju 1. januarja 1935 50 Židov. Večjo gospodarsko moč imajo trije, med bogatejše trgovce se šteje še 9 družin. Hiše ima še nadalje 14 družin, brez hiš (najemniških stanovanj, op. D. K.) je 25 družin."²⁷

Avtor zaključuje sestavek takole: "Židovski problem je za narodnoobrambno delo v Prekmurju posebno važen od takrat, kar je postal sredstvo za pridobivanje pristašev tuji propagandi. Najnovejše izjave poslanca Hubaya, ki vodi namesto zaprtega majorja Salassija "hunganizem" niso samo ostro antisemitske, temveč tudi revizionistične. Odnos do Židov ni torej samo vprašanje humanitete in demokracije, temveč tudi problem, ki posega globoko v vprašanje zaščite državnih in narodnih interesov. Mnogo pa je seveda odvisno od Židov samih, kako se bo to vprašanje rešilo."²⁸

V večletnem obdobju pred okupacijo, ko so Madžari ponovno prišli na svoj račun in znova opevali "svetoštefanski milenij", je življenje v Murški Soboti potekalo skoraj v idiličnem duhu malega in vase zaprtega mesta. Ljudje so hodili na kozarec vina k *Dobraču* (kasnejša *Krona*, to je današnja *Zvezda*), posedali ob

²⁶ Mariborski večernik *Jutra*, 5. september 1938, str. 5.

²⁷ Mariborski večernik *Jutra*, 29. avgust 1938, str. 3.

²⁸ Prav tam.

kavi v Sočičevi *Veliki* ali Faflekovi *Central* kavarni, šli obedovat v hotel *Slon* lastnika Baca ali k *Banfiju* na ribe ter dalmatinsko vino. Raznovrstno špicerijsko blago pa se je, hočeš-nočeš, vendarle in predvsem kupovalo pri judovskih trgovcih, kot so Ebenšpanger, Press, Kohn, Heimer, Weiss, Trautmann in Hahn.

Še dva meseca pred nemško okupacijo je v lokalnem časopisu, imenovanem *Düplin* (v knjižni slovenščini bi to bil *Butelj*) izšel šaljiv zapis o Murski Soboti in njenih občanih, "zaznamovanih" z narodnostnim ozadjem: "*Narodnosti so prebivalci različne. Največ je Domačinov, Slovencev in Jugoslovanov. Nekaj je tudi Slovanov in Evropejcev. Precej je Horvatov, ki izvršujejo različne poklice kakor: uradnik v bolnišnici, v gostinski obrti, mlekarstvu in notarstvu (odselil na Vransko) v električnem podjetju, na pedagoškem polju i. t. d. Turki se pečajo z gostilničarstvom, Čehi s trgovino in finančnimi zadevami, Taljani z modnim krojaštvom in penzijo, (dva Laha sta se odselila, eden v Ptuj, drugi v Šoštanj), Nemci z radio aparati, odvetniško klijenteto in krojaštvom, Polaki s pečenjem kruha in trgovino i. t. d. Poleg naštetih še imamo Francoze v ključavničarskih delavnicah in Ruse v varnih steklenicah v špicerijskih trgovinah. Ob sobotah in sredah prihajajo tudi Bulgari v mesto.*"²⁹

Po poročilu Izraelitske verske občine v Murski Soboti (druga je bila v Lendavi) z dne 29. maja 1928 je bilo v soboški občini 320 vernikov.³⁰ Zanimivo je tudi, da materialni položaj judovskih vernikov v tridesetih letih ni bil ravno zavirljiv, pestila jih je visoka davčna kvota, zato so se soboški judje potegovali za pripojitev ostalih judov po Sloveniji k svoji občini in celo načrtno razmišljali o pastorizaciji za celotno slovensko ozemlje. V kolikor bi prišlo do take združitve, bi soboška Izraelitska občina štela okrog 550 vernikov, to pa bi tudi olajšalo plačevanje davkov.³¹

Pa vendarle judje v Murski Soboti niso bili nekakšna "hermetična grupacija," ki bi se obdala s samodržtvom in pohlepom po denarju. Ravno v tridesetih in štiridesetih letih je prišla do izraza nekakšna prikrita verska strpnost. Po besedah ene od Sobočank³² je življenje v času okupacije potekalo po ustaljenih navadah; ljudje so se tudi težko sprijaznili z dejstvom, da so si judje med seboj materialno pomagali. Duh judovske skupnosti ni bil nujno omejen na upoštevanje ter izvajanje ortodoksnih zapovedi tore. Konkretnih trenj med katoliki in judi ali med judi in evangeličani ni bilo.³³

V splošnem je bila v Jugoslaviji v 30. letih obveznost, da so ob državnih praznikih visoki funkcionarji in vojaški častniki ter člani državne policije prišli s svojo prisotnostjo počastiti določeno slovesnost v cerkvah. Tako je svojčas soboški komandant vojske šel bodisi v evangeličansko cerkev bodisi v sinagogo bodisi v katoliško župnijsko cerkev. Kadar mu okoliščine tega niso dopuščale, je poslal koga od svojih podrejenih.³⁴ So se pa tudi evangeličani mnogokrat obravnavali kot ločina.³⁵

²⁹ Düplin, 25 februar 1941, str. 5.

³⁰ Franc Kuzmič, Pregled cerkvene uprave v Prekmurju, ČZN 1989, št. 2, str. 156-157

³¹ Prav tam.

³² Oseba, ki je preživela Auschwitz (!) želi ostati anonimna. Navajam Intervju, 23. november 1995.

³³ O tem priča tudi kratko poročilo (Mariborski večernik Jutra, 7. september 1938, str. 1) o proslavi v čast kraljevega rojstnega dne (6. september), ko so bile zahvalne maše širom po Jugoslaviji, tudi v Murski Soboti: "*V torek so bile v cerkvah vseh treh veroizpovedi službe božje.*"

³⁴ Intervju, 23. november 1995.

³⁵ Tako so na primer v Tešanovih otroci katoliške veroizpovedi hodili v osnovno šolo v Bogojini, tisti evangeličanske in judovske pa skupaj v šolo v Moravcih, kjer je bila evangeličanska skupnost. Tudi v osnovnih šolah so v času, ko je potekala ura verouka za katoliške učence, učenci judovske in evangeličanske veroizpovedi imeli prosto uro (Intervju, 23. november 1995).

Medsebojne simpatije so prišle v javni (beri: pisni) obliki do izraza vsaj dvakrat letno, na primer ob novem letu ali pustu, ko se je soboška intelektualna opozicija krepko ponorčevala (v pozitivnem smislu!) tako iz domačinov, prišlekov, Madžarov, Nemcev ali preprosto Jugoslovanov, ob čemer je bilo najmanj relevantno, ali je šlo za ateista, komunista, evangeličana, rimokatolika ali juda. V časopisju so pohvale in očitki leteli na primer tudi na uveljavljene soboške (judovske) trgovce, kot so: Arnold Heimer, Samuel Hahn, Kalman Hirschl ali celo na oberkantorja Izraelitske občine - dr. Lazarja Rotha.³⁶

Med- in predvojno obdobje pa ni bilo le v znamenju judovskih trgovcev, obrtnikov, odvetnikov ali antisemitov. Pred letom 1941, natančneje 6. aprilom, so se najprej zganili Mladoprekmurci - komunisti, ki jih ne črenšovski župnik Jožef Klekl kot osrednji akter katolištva v Prekmurju ne soboški župan Ferdinand Hartner - človek z najdaljšo roko v soboškem okraju ali celo celem Prekmurju - ne industrialec Jožef Benko (znan kot najbogatejši Prekmurec) niso tolerirali, vendar pa jih zaenkrat tudi preganjali niso. Tistih, ki jih v Prekmurju renegatski duh ni obšel, ni bilo veliko, so pa bili toliko bolj "trn v peti" kulturbundovcem, ki jih v Murski Soboti ni manjkalo.³⁷ Tik pred nemško okupacijo so postali Mladoprekmurci dejavni pod vodstvom Rudija Čačinoviča, ki je sredi štiridesetih v Prekmurju organiziral levo krilo. Poglavitna naloga je bilo razpečevanje komunistične propagandne literature (na primer glasilo *Kominterne Internationale Pressekorrespondenz*). Čačinovič³⁸ je bil skupaj s Štefanom Kovačem (ta naj bi bil vodilni prekmurski narodni heroj, kot je veljalo še do pred desetimi leti) ter Aladarjem Kardošem 7. februarja 1940 interniran v Bileči.

Ali (Aladar) Kardoš³⁹ je bil edini⁴⁰ izmed soboških judov, ki so se pridružili uporniškemu gibanju (o kakem sistematičnem organiziranju OF v Prekmurju v primerjavi z osvobodilnimi gibanji drugod na Slovenskem ne moremo govoriti!) na ožjem prekmurskem ozemlju. Njegova mati je po smrti moža v prvi svetovni vojni morala skrbeti še za dvoje otrok, od katerih se je sin Jeni (Jenő) prav tako pridružil aktivistom. Družina Kardoš se je v skladu z družinsko tradicijo (in znanjem) preživljala z majhno prodajalno oz. železnino.⁴¹

³⁶ V besedni alegoriji na temo olimpijskih iger *Soboška abeceda* (Kovran, Pustna nedelja 1936, str. 1-3) so dogajanja na OI v Berlinu in Garmisch-Partenkirchnu "prenesli" na soboški stadion Mura: "*Bo Heimer Arnold prvi? Hahna tud' postavili so za tekmovalca k vrvi. .../ Hirschl Kalman pa medtem je napenjal muskline, jih ločil, a krogle le ni mogel vrčeti, ker vsakokrat je muskel počil. .../ Roth ovčice svoje pase...*"

³⁷ O njih glej v poglavju *Murska Sobota postane Olsnitz*.

³⁸ Po osvoboditvi je nastopil diplomatsko službo v Budimpešti, zatem v Buenos Airesu in Zürichu, pot veleposlanika pa ga je vodila tudi v Bonn in Madrid (glej: Kokolj, Prekmurski Slovenci, str. 314).

³⁹ Aladar Kardoš se je rodil 14. februarja 1914 v Murski Soboti. Po končani gimnaziji mu oblasti niso dovolile nadaljevati šolanja v Dravski banovini zaradi širjenja komunističnih idej. Tako je končal trgovsko šolo v Čakovcu ter nadaljeval z družinsko tradicijo, kaj kmalu pa se je zaposlil v Cvetičevi tovarni perila. Leta 1933 je postal sekretar prekmurske partijske organizacije. Leta 1935 se je preselil v Ljubljano in kot pisec sodeloval pri mnogih listih. Po vrnitvi iz Bileče v Mursko Soboto je bil kmalu priprt, natančneje 22. julija 1941, in mučen v zaporu. Leta 1944 ga gestapovci izženejo v rudnik bakra v Boru, nakar sledi pot v nacistično taborišče (O tem glej: Kokolj, Prekmurski Slovenci, str. 314). Podatki se v primeru Kardoša v strokovni literaturi ne ujemajo. Tako naj bi ga 22. februarja 1941 Madžari odvedli v zapor Flossenburg, kjer naj bi leta 1945 tudi umrl (O tem glej: Novak, Orešnik in Šticl, Pomniki NOB v Slovenskih Goricah in Prekmurju, Murska Sobota 1985, str. 423-424).

⁴⁰ V času okupacije naj bi se partizanom pridružil tudi judovski obrtni trgovec Blau iz Murske Sobote, menda na prigovarjanje samega Čačinoviča. Sicer pa so bili starejši judje manj "dovzetni" za dogajanje v svetu, nekateri so celo podpirali revizionizem, kot na primer že omenjeni dr. Aleksander Vály.

⁴¹ Düplin, 1. februar 1939 (reklamni oglas prodajalne Josipa Kardoša).

Domačini so bili nad mnogimi konfinacijami mladih aktivistov ogorčeni in so zahtevali njihovo izpustitev, še bolj pa odstranitev sreskega načelnika dr. Franca Bratine, ki naj bi omejeval pravice delavskega ljudstva. Vlada je seveda vse obtožbe zavrnila.⁴²

Murska Sobota postane Olsnitz

Prekmurje je padlo brez boja, edini pravi "borci" so bili graničarji.⁴³ Odziv ljudstva je bil ponekod (na primer v Murski Soboti s strani vendopropagatorjev in kulturbundovcev) naravnost evforičen. Mnogi neuki (na primer vaški obrtniki in trgovci) so se Nemcev prav razveselili, saj so upali, da bo z njihovim prihodom konec madžarskih *parazitov*, v posebljeni obliki pravnikov in uradnikov, kot to opisuje tudi Miško Kranjec: "*Revolucija*", je odgovoril kateri teh modrih Ravencev, "*mora biti! In Hitler tudi hoče revolucijo. Pravi: gospodo odpraviti! To je potrebno! Z gospodo, temi fičfiriči proč! Kaj bi posedali po pisarnah, ko drugega ne znajo, kakor da vedno samo kaj terjajo, dokler ti ne vzamejo!*"⁴⁴

Tisti, ki so upali, da bodo Nemci v Prekmurju tudi ostali, so se zmotili. Nekateri so bili zelo razočarani: "*Namesto Nemcev naj zdaj dobim te ušive Madžare! Je pa že Jugoslavija bila boljša kot ta usrana Madžarska!*"⁴⁵ Kakšnih posebnih ukrepov v času nemške okupacije do 16. aprila, ko so oblast prevzeli v roke Madžari,⁴⁶ v Murski Soboti ni bilo. Nemško vojsko so s komisarjem nemške uprave dr. Friderikom Fleckom na čelu sprejeli okrajni načelnik dr. Franc Bratina, narodni poslanec Josip Benko ter "neuklonljivi" župan in banski svetnik Ferdinand Hartner. Okupacije se takole spominja Anton Holzedl, mlajši brat župnika ter dekana v Lentju: "*Ne dolgo po tem (po prihodu madžarske vojske v Lendavo, op. D. K.) zaslišim na župnijskem dvorišču vpitje: "Hol az a pap, aki gyülölte a magyarokat és elárulta hazájáé - Kje je tisti duhovnik, ki je sovražil Madžare in izdal svojo domovino?" - Mislili so na Jožefa Klekla, ki je v dnevih misijona pomagal spovedovati.*"⁴⁷

Skupina madžarskih vojakov je Holzedla vprašala: "*Miéert nincs hint a magyar zászló? - Zakaj nimate izobešene madžarske zastave? - "Je nimamo," jim odgovorim. - "Mi jo imamo," pravijo, "takoj jo izobesite." - "Kaj pa bodo rekli Nemci," jim rečem, "saj vidite, da je tu nemška vojska." - "Pojdimo," vpijejo. Z menoj na čelu se podajo dol na cesto, kjer se počasi peljejo nemški vojaki v kamionih. Madžari navdušeno dvigajo roke ter vpijejo: "Heil Hitler, Hitler-Horthy." Vojaški kamion se ustavi. Približamo se mu. Oficir odpre vrata. Jaz ga po nemško pozdravim. On mi ponudi roko in reče: "Danke sehr, wir müssen weither." Madžari vprašajo, kaj je rekel. Jaz nato: "Rekel je, zaenkrat naj ostane vse po starem, ker se še ne ve, čigava bo ta dežela. Madžarske zastave torej še ne moremo izobesiti." - S tem pjasnilom so se zadovoljili. Razšli so se.*"⁴⁸

⁴² Kokolj, Prekmurski Slovenci, str. 450-453.

⁴³ Zasedbo, ki je stekla 6. aprila 1941, je izvedla 101. in 125. nemška divizija iz sestave 2. armade. Vojska je imela zbirno mesto v okolici Radgone (Metka Fujs, Značilnosti madžarske okupacijske uprave v Prekmurju [dalje Značilnosti], Kronika, letnik 39, št. 1-2, str. 65).

⁴⁴ Miško Kranjec, Pisarna (Kronika oblasti), Ljubljana 1950, str. 169.

⁴⁵ Prav tam, str. 195.

⁴⁶ Vojaki so bili iz 2. kormendskega bataljona V. pešadijskega polka iz Szombathelyja, civilna oblast pa je stekla 15. avgusta 1941, v Murski Soboti pa simbolično 23. avgusta (Metka Fujs, Značilnosti, str. 65-66).

⁴⁷ Po spominih Antona Holzedla, dekana v Lentju, Stopinje 1972, str. 73.

⁴⁸ Prav tam

Dr. Bratina ter dr. Fleck sta 11. aprila 1941 izdala proglas *Vsem Občinom!*,⁴⁹ ki je soboške občane pozival k poslušnosti in doslednemu upoštevanju odredb. V naslednjih dneh je bilo v javnost danih kar nekaj razglasov, ki so zvečine obveščali in omejevali vsakdanje življenje, kot na primer v primeru javnih lokalov.⁵⁰ Toliko bolj pa je zanimiv razglas o vprašanju splošnega mira,⁵¹ ki je med drugim veloval, da naj pripadniki vseh treh narodnosti, to je nemške, slovenske in madžarske živijo v miru ter sploh nemoteno uživajo vsakdan, "*ki jim ga je namenil Bog*", četudi bi se kdo vtikal v njihovo osebno življenje ali zasebno lastnino. Pa vendarle je prihajalo do nasilnih dejanj nad judovsko lastnino (vlomi v stanovanja, trgovine in obrtne delavnice),⁵² predvsem s strani prekmurskih kulturbundovcev,⁵³ kar je doseglo višek z množičnimi internacijami v letu 1944.

V skladu s *hungaromilenijem*, katerega vodilo je bilo "*Mindet vissza!*"⁵⁴, je nemška okupacija dala Madžarski znamenje za "*zeleno luč*": "*Bog je izvolil Vogre, da tu za Krapati [Karpati, op. D. K.] tisoč let kraljujejo. Ni sile in je nikdar ne bo, ki bi nas raztrgala. Trianon je bil samo enkrat!*"⁵⁵ V skladu s ciljem je bil 7. julija 1941 izdan odlok, da preide vsa zemlja, ki je bila v lasti Kraljevine Jugoslavije, v roke Madžarske⁵⁶ in na osnovi Zakona XX/1941, ki ga je 16. decembra 1941 sprejel madžarski parlament, je sledila internacija primorskih oz. istrskih kolonistov v Sárvár.⁵⁷ Potem, ko je 19. marca 1944 stekla akcija "*Margareta*", so

⁴⁹ Lapsus linguae; mišljeno je *Vsem Občanom!* (Odlok iz Arhiva sreskega načelstva Murska Sobota - Bezirkshauptmannschaft Olsnitz; fasc. 25 - hrani Pokrajinska in študijska knjižnica (dalje PIŠK) v Murski Soboti).

⁵⁰ Prepoved javnih zborovanj, prepoved uporabe motornih vozil in posedovanja orožja civilnim osebam (razen na izrecno prošnjo), zaprtje javnih lokalov (še posebej gostilne in kavarne od 20.45 do 5. ure zjutraj), ni pa bilo omejeno versko življenje; maše v vseh cerkvah so se smele opravljati po ustaljenem urniku (Arhiv sreskega načelstva Murska Sobota, fasc. 25).

⁵¹ "*Ebenso müssen auch vertretenen Nationalitäten: Deutsche, Slowenen und Ungarn in Frieden leben. Jede Störung friedlichen Beisammenleben der drei Nationen ist verboten [...]. Hausdurchsuchungen, Arrestationen und ähnliche Eingriffe in die Person- und Vermögens Freiheit und Sicherheit durch Zivilperson ist vom Zeitpunkt der Übernahme des Sicherheitsdienstes durch die Gendarmerie strengstens untersagt.*" (Prav tam, fasc. 25, 11. april 1941).

⁵² Kot se omenja že v razglasu z dne 11. aprila 1941, so bili kristjani "*privilegirani sloj vernikov*": "*Die Ausübung der Religionspflichten ist allen Angehörigen aller christlichen Religionsbekenntnisse wie bisher erlaubt.*" (Prav tam).

⁵³ Ferdo Godina, *Prekmurje 1941-1945*, Murska Sobota 1980, str. 25, 27. Statistika kaže, da je bilo v Sloveniji leta 1941 (19. januar) 11.577 članov KB, vendar pri tem niso všteti kraji kot: Gornja Radgona, Apače, Fikšinci in Murska Sobota, ki je do 8. decembra 1940 štela 691 članov KB (glej: Tone Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, Maribor 1968, str. 102). V začetku leta 1941 naj bi bilo v Murski Soboti že 232 članov KB, od tega 17 rojenih Nemcev, ostali pa (bivši) sezonski delavci (glej: Metka Fujs, *Madžarska in nemška revizionistična dejavnost v Prekmurju med vojnama*, Stopinje 1990, str. 64 ter Kokolj, *Prekmurski Slovenci*, str. 464-465).

⁵⁴ Vse nazaj!

⁵⁵ *Mév*, 3. oktober 1942, št. 36, str. 44 in Fujs, *Značilnosti*, str. 67.

⁵⁶ Metka Fujs, *Značilnosti*, str. 65.

⁵⁷ Zakon je začel veljati od 27. decembra dalje in sicer za vse osebe, naseljene po 31. oktobru 1918 na ozemlju kasnejše Kraljevine Jugoslavije (Slavko Valenčič, *Internacijsko taborišče Sárvár*, Murska Sobota 1992, str. 13). Oglas *Na Znanje* se v primeru Prekmurja glasi takole: "*Zapovedano je priglasiti se vsem državljanom in članom njihovih družin, kakor tudi vsem tistim, ki so po 31. oktobru 1918. leta prišli ali se naselili na ozemlju, ki ga je madžarska vojska zasedla od Jugoslavije. Nadalje se morajo priglasiti tudi vse osebe, ki so sem kaj prišle po tistem, ko je bila oblast prevzeta od vojske. Vsi tisti so dolžni se v 24. urah javiti pri državni policiji, kjer se le-ta nahaja, v ostalih krajih pa pri vaškem predstojniku. Kdor ne bo upošteval te zapovedi v doslednem času ali pa bo navedel napačne podatke, s katerimi bi nameraval "preliscičiti" oblast, bo ostro kaznovan. To velja tudi za tiste, ki sprejemajo na stanovanje druge tuje, ki bi se v tem primeru morali priglasiti, pa tega niso storili v predvidenem roku, ampak so na skrivaj nastanjeni.*" (16. maj 1941, Béla Novákovits, general - poveljstvo vojaške uprave za Južne pokrajine; dokument hrani Arhiv sreskega načelstva, Murska Sobota - PIŠK, fasc. 5).

uradno tudi na Madžarskem sledili predpisi o izgonu madžarskih judov, čeprav je nevarnost za jude pretela že od marca 1942, ko je vladal Kállay Miklós.⁵⁸ Sárvár je bil tako za jude iz Prekmurja in Medmurja, kamor so prve od teh pripeljali spomladi 1944, le "prehodno" taborišče na poti v Auschwitz.⁵⁹

Po revoluciji leta 1848 in boju za boljše vize leta 1919, ko so znova okronali meščanstvo in plemstvo, si je po trianonski izgubi t. i. *csenka Magyarország*⁶⁰ znova opomogla s pripojitvijo Délvidéka.⁶¹ Ob okupaciji Prekmurja so se Nemci, da bi zasedbo tudi utemeljeno opravičili, ozirali na maloštevilne nemške koloniste (katerih korenine segajo v pozni srednji vek) in za izrazito nemške (tako v jezikovnem kot narodnostnem smislu) šteli tri vasi na Goričkem: Fikšince, Kramarovce ter Ocinje (te vasi so kot nemške bile uradno tudi priznane!). Nemčija se je zgledovala po "znanstvenih" dognanjih dr. Helmuta Carstanjena, referenta za Spodnjo Štajersko, ki je leta 1933 napisal članek o *Nemštvu v Prekmurju*, po katerem so za izrazito nemška območja veljale vse tiste občine, ki so po letu 1880 imele vsaj 5-10 % nemškega prebivalstva; na soboškem jezikovnem otoku naj bi jih bilo šest, in sicer: Murska Sobota, Rakičan, Krog, Bakovci, Noršinci ter Martjanci.⁶² Tako absurdne (teh pa v korist političnih demagogov v zgodovini nikoli ni manjkalo) "teze" pa niso zalegle kaj dosti.⁶³

Ne glede na nemške interese je bila *anyaország*⁶⁴ ponovno vzpostavljena v prvotnem geografskem obsegu. Nemci so Madžare zasmehovali, celo pomilovali. Za evforične honvéde, ki so ponovno začeli prakticirati sporni termin *Vend* in tisočletno neokrnjeno Ogrsko, so slovenski Prekmurci iznašli izraz "Jezeroletnik."⁶⁵

Sploh so se Prekmurci hitro privadili novim direktivam, nekateri so se celo zabavljali čez nemir, ki je zajel bogatejše sloje, kot na primer judovske trgovce.⁶⁶

V Murski Soboti je v času okupacije kot politično bolj radikalen izstopal sloj t. i. lumpenproletariata, ki je po razočaranju nad sezonskim delom⁶⁷ bodisi v

⁵⁸ "Nas miniszterelnok (predsednik ministrskega kabineta, op. D.K.) Kállay Miklós je tak odločeno, ka sze zsidovszki gruntu med 5 i 100 plugov popolnoma prejkprepusztijo Vitézkomi Sztolci (se predajo v upravljanje Viteški Stolci, op. D. K.).", Mév, 20. november 1942, str. 6

⁵⁹ Slavko Valenčič, n. d., str. 45

⁶⁰ Okrnjena Madžarska, to je z izgubo ozemlja po letu 1920

⁶¹ Hitler je v zameno za pristop Madžarske k trojnemu paktu dovolil vrnitev ozemlja (6. do 13. februarja 1942) ali t.i. južnih pokrajin - Prekmurja, Medmurja, Vojvodine in dela Transilvanije.

⁶² Tone Ferenc, n. d., str. 88-89 V bistvu Carstanjenov članek temelji na delu G. Wernerja *Das Deutschtum des Uhermurgebietes* (Geographischer Jahresbericht aus Österreich, XVII. Bd., Graz 1933), Ferenc, n. d., str. 111

⁶³ Po statističnih podatkih prvega ljudskega štetja leta 1921 za Mursko Sobotno je bilo: Slovencev 2261 (= 76,82 %), Madžarov 427, Nemcev 133 in "drugih" 113 (glej. Gašpar Lipovšek, Seznam občin Murska Sobota, M. Sobota 1927). Leta 1931 je bilo v Murski Soboti 3571 prebivalcev, od tega 3108 Slovencev (= 87,03 %), 164 Madžarov, 65 Nemcev in 234 "drugih" (Novine, 31. maj 1931, str. 2).

⁶⁴ Matična država.

⁶⁵ Jezero od *gezera* (v prekmurškem dialektu) oz. *ezer* (madž. *tisó*).

⁶⁶ Slovenec (16. maj 1941, str. 2) piše: "Pri tej zamenjavi (ob zamenjavi jugoslovanskega dinarja za pengóje v protivrednosti 1:10 dne 1. maja 1941, op. D. K.) se je izkazalo, da je bilo v Prekmurju ogromno denarja / Tako je neki industrijec židovskega porekla zamenjal kar 80 milijonov dinarjev, ki jih je imel shranjene v gotovini. Srednji trgovci so zamenjali po dva do štiri milijone dinarjev, pa tudi širše plasti ljudstva so zamenjale znatne vsote denarja."

⁶⁷ Leta 1940 je bilo v Nemčiji na sezonskem delu okrog 12.000 Prekmurcev. Iz soboškega sreza je v Nemčijo leta 1938 šlo na delo 2959 ljudi, v Francijo 1149, po Jugoslaviji pa 1465. Torej jih je našlo zaposlitev največ ravno v Nemčiji, skupaj kar 5573, in več kot polovica sezonskih delavcev je bila iz Prekmurja, saj jih je bilo skupaj iz vseh slovenskih srezov leta 1938 kar 9312 delavcev. Tega leta sta na primer na delo v Nemčijo iz Celja in Ljubljane šla le dva delavca (Kokolj, Prekmurški Slovenci, str. 615-616).

Ameriki bodisi v Nemčiji čakal na Hitlerjevo odrešitev.⁶⁸

Ob predaji mestnih ključev so bili poleg domačih gorečnejev dr. Bratine in Josipa Benka⁶⁹ pri manjši slovesnosti udeleženi tudi kulturbundovec Jožef Pollak, dr. Aleksander Vály ter župan Ferdinand Hartner.⁷⁰ Slednjega je z nacizmom zblíževal le občutek "narodne krivice", saj je v očeh slovenskih domačinov predstavljal glavnega predstavnika madžarske države v Prekmurju in ob dveh glavnih internacijah soboških judov naj ne bi pokazal nikakršnega sočutja.

Hartner je bil izrazit revizionist, in da bi v te namene pridobil ljudstvo, je v javnosti vedno govoril v goričkem narečju, ki ga je rad podkrepil z robotim humorjem. Navidezno je simpatiziral tudi s slovensko klerikalno kliko.⁷¹ Uradno se je ponašal z nazivom *vitěz Lindvay*,⁷² kar ga pa ni oviralo pri tem, da bi simpatiziral s Slovenci⁷³ in se v okviru madžarofilskega lobija zadrževal v Kazini soboške kavarne *Krona*, ki je poleg športnega kluba "SK Mura" postala središče vseh spletk proti Slovincem in naprednim elementom, gibalo vsega madžarskega udejstvovanja.⁷⁴

Že nekajkrat omenjeni soboški odvetnik dr. Aleksander Vály, ki ga je grela vroča madžaronska kri, ni skrival oportunističnih nagibov in sodelovanja s kulturbundovci, med katerimi je poleg Hartnerja imel vodilno vlogo drogerist Jožef Pollak, ki je bil po rodu Nmec.

Z izjemo starejših judov naj bi skoraj vsi premožnejši Sobočani gmotno ter moralno podpirali soboški Kulturbund.⁷⁵ Pollak je organiziral zaposlitev Prek-

⁶⁸ To izpričuje tudi članek, objavljen 6-7. aprila 1942 (str. 5) v *Mév*: "Od bolševizmusa nász szamo nas zmozsen nemski zavéznik pod voditelsztvom Hitler Adolfa vezéra lejko resi, ki je v tekáji (tekem, op. D. K.) pétoga leta bojno vöpokázao, ka je zmozsen tákse doprineszti z nadslovecsim náporom, za kakse eszse (še, op. D. K.) nega példé (ni primera, op. D. K.) v histouriji. Nas ország (država, op. D. K.) je zse od nigdamao (od nekdej, op. D. K.) v nájbougsem pajdástvi z velkim nemskim országom, nyegov verén zavéznik je i nasi honvédje z nemszkimi szoldákami vred z ramov kre rame oumorno i batrivno (neumorno in trdno, op. D. K.) jemléjo tao v toj bojni..."

⁶⁹ Industrialec Benko je v žepu nosil Hitlerjevo legitimacijo že v letu 1937/38, kajpak v korist mednarodno široko razvejane industrije, katere del je bila njegova tovarna mesnih izdelkov. (glej: Ferdo Godina, n. d., str. 19). Vendar sam nikoli ni nastopil zoper jude (ob internaciji soboških judov je nekaterim družinam osebno priskočil na pomoč in prispeval hrano ter obleko za osebno prtljago; Intervju, 23. november 1995). Tudi uboj, ki je bil izveden (zahrbtno!) na soboškem pokopališču 15. junija 1945, je še eno izmed nasilnih dejanj tedanjega vladnega organa, saj naj bi šlo za "sodbo v imenu narodov Jugoslavije", ki je v pisni obliki med drugim sporočala, "da je (Benko, op. D. K.) podpiral izrazite fašistične organizacije in sicer: Kulturbund [...]. Takoj po okupaciji Prekmurja je najprej pozdravljaj nemške okupatorje, pozneje pa z enako navdušenostjo Madžare..." (glej: Branko Žunec, Josip Benko - mit in resničnost, Murska Sobota 1993, str. 11, 13).

⁷⁰ Ferdinand Hartner je bil posinovljenec kapitalista Geze Hartnerja, nekdanjega artilerijskega majorja in poslanca v madžarskem spodnjem domu. Tudi sam Ferdinand naj bi se po besedah dr. Sándorja Mikole že leta 1940 pojavil v madžarskem zunanjem ministrstvu v Budimpešti ter zahteval, da se Prekmurje priključi Madžarski, češ da ljudstvo to želi (!); glej: Ljudski glas, 15. marec 1951, str. 2-3.

⁷¹ Ferid G. Keršovan, Spomini na gospodarsko in socialno življenje v Prekmurju, Kronika 1964, št. 3, str. 170-171.

⁷² Viteški naslov so prejeli tisti madžarski državljani, ki so se posebej izkazali v vojni. Hartner je prejel za svoje zasluge v prvi svetovni vojni srebrno kolajno ali priznanje, bil je hkrati lastnik gornjelendavskega gradu in veleposestva. Vendar je bil namen viteštva le madžarizacija, vstop v ta red pa je zahteval tudi spremembo imena oz. priimka v isto ali podobno madžarske oblike (na primer: Hodošćak v Harkai).

⁷³ Hartner je na primer ob smrti dr. Antona Korošca 14. decembra 1940 na soboški občinski seji predlagal preimenovanje Slovenske v Koroščevo ulico. Njegova dvoličnost se je pokazala ob priprtju prekmurskih komunističnih aktivistov, ki so se zavzemali za slovenskost domače krajine (Kokolj, Prekmurski Slovenci, str. 461).

⁷⁴ Ljudski glas, 15. marec 1951, str. 2-3.

⁷⁵ V Lendavi Kulturbund ni bil številen. Večinsko prebivalstvo je zato Nemce sprejelo dokaj hladno in celo tamkajšnji judje so se bolj imeli za Madžare kot Nemce.

murcev v Avstriji in med vojno posameznike nagovarjal za vstop v SS-odrede z obljubo, da bodo njihovi starši dobili denarno podporo po vojni, kakor tudi posestva mnogih Slovencev, ki bodo izseljeni ali pa kratkomalo pobiti.⁷⁶ Nacistična propaganda je potekala tudi preko društvene blagajničarke Roze Špur med delavkami Cvetičeve tekstilne tovarne. Žensko sekcijo Kulturbunda je vodila Cvetičeva žena (nemškega rodu) Cvetka Šiftar, tajniške posle pa je opravljal Josip Kunaver.⁷⁷

Soboški kulturbundovci so baje z izdajo pripomogli k ujetju edinega judovskega aktivista Alija Kardoša. Po konfinaciji je skušal njegovo delo nadaljevati njegov sicer bolj idealistično razpoloženi brat Jeni, ki je dobil nalogo likvidirati Hartnerja, a mu je ta poskus spodletel. Sledila je nepojasnjena izdaja Jenija in njegovega dekleta Justine. Hartner ga je dal usmrtiti z obešanjem pred portalom soboškega gradu.⁷⁸

Kulturbundovci so si za glavno nalogo zadali zaseči judovske trgovine, dobiti nadzor nad njihovimi stanovanji, ob tem pa so gojili upanje, da bodo Nemci v Prekmurju tudi ostali. Tako je na primer nek kmet iz Polane vdrl v Bergerjevo vilo, trdeč: "*Vse židovsko blago se mora odnesti! Vse to nam je prinesel Hitler!*"⁷⁹ in to potem, ko so mu Nemci uradno že odvzeli lokal,⁸⁰ enako so storili z gostilno V. Voglerja s Cankove (po rodu je bil Nemeč!).⁸¹ O teh zaplembah in ropih je Slovenec zapisal: "*Vojska (nemška, op. D. K.), ki je prišla čez čas, je nato obvarovala Sobočane pred veliko nevarnostjo: množice okoličanov so namreč napadale nekatere židovske trgovine in stanovanja in jih ropale. Po odločni intervenciji nemške vojske je bil vzpostavljen red in zavarovana osebna lastnina meščanov.*"⁸² Nasploh je bilo značilno, da so se potem, ko so to pred njimi opravili že Nemci, v "roparske pohode" odpravili posamezni domačini slovenskega rodu, predvsem revnejši z obrobja Murske Sobote.

Madžarska vlada je od leta 1920 do 1941 sprejela tri antisemitske zakone; septembra 1942 je bil izdan odlok o odkupu njihove zemlje.⁸³ V Prekmurju se antisemitizem v skrajnih oblikah ni pojavil takoj po okupaciji, ampak (šele) v letu 1942: "...*zsídivszke morejo familie do áprilisa 30-ga odpüsztiti vsze krscesanszke szluzsbenike i szluzsbenice [...]/ morejo sze vszi zsídivszki csesztzniki (uradniki, op. D. K.) z államski (državnih, op. D. K.), vármegyövszkih (županijskih, op. D. K.) i veski szlúzs b odpüsztiti [...]. Vszi zsídivje pa morejo na lejvom táli oblejca na 10-kra 10 cm-szkom zsútom plátni sésztkükláto zvezdo nosziti [...]/ szo vövezéti oni zsídivje, ki szo szi v szvejtnoj bójni szpravili 2 velkivi szrebrni, ali edno zlato medálio, ali szo 75 %-ni invalidi i ali szo za csasza túhinszkoga vládaya za Vogrszki ország kaj táksega dobroya napravili, ka nyim je zsítek bio na kochi.*"⁸⁴

Seveda pa so soboški simpatizerji nacizma skušali svoja dejanja opravičiti na "znanstveni način": "*Rávnó zdaj je sztirisztou lejt, ka je Luther vödao edno knigo, pod iménom zsídivje i nyuva neisztinitoszt. Pred nyegovim reformátorszkim nasztoplenyom szo za skodlive i nevarne v drúzsbábnom zsvlennyi...*"⁸⁵ Ta

⁷⁶ Ena od sorodnic dr. Flecka je v ta namen zbirala podatke iz soboške zemljiške knjige (Ljudski glas, 15. marec 1951, str. 2-3).

⁷⁷ Ljudski glas, prav tam.

⁷⁸ Miško Kranjec, Podrti hrast, Leto 1941 v Prekmurju (Kronika nekega rodu), Murska Sobota 1972, str. 60

⁷⁹ Ljudski glas, 22. marec 1951, str. 2-3.

⁸⁰ Franc Kuzmič, Podjetnost, str. 175.

⁸¹ Prav tam.

⁸² Slovenec, 2. maj 1941, str. 3.

⁸³ Metka Fujs, Značilnosti, str. 69, op. 20.

⁸⁴ Mév, 7. april 1942, str. 7.

⁸⁵ Mév, 14. april 1942, str. 4.

članek o Martinu Luthru, ki je pred 400 leti izdal knjigo o Judih in njihovih lažeh (*Von den Juden und ihren Lügen*), naj bi po mnenju pisca opravičeval "nevarnost" soboških judov.

Ob judovski problematiki v Murški Soboti je mestna desnica s Hartnerjem na čelu (med njimi: Imre Szábo, vitez Mihály Teleky, grof vitez Béla Teglássy) podpisala in poslala na naslov madžarskega ministrskega predsednika Kállaya Miklósa t. i. memorandum, s katerim so poleg nevarnosti madžarske notranje in zunanje politike opozarjali na širjenje levičarsko usmerjenih nemadžarskih medijev (beri: časopisov).⁸⁶

Novembra 1942 se je Kállay na konferenci Mépa⁸⁷ dotaknil tudi judovskega vprašanja, trdeč, da bo v kratkem stopil v veljavo zakon o judovskem imetju, kakor bodo kmalu v delavske bataljone poklicani tudi vsi tisti judje, ki bi sicer lahko služili vojsko.⁸⁸ V tem času je vlada začela z zaplembami judovske zemlje,⁸⁹ ko pa je bilo opaziti, da judje posameznih odlokov ne jemljejo resno, so se v časopisih začeli pojavljati bolj žolčni očitki na njihov račun. Članek v *Muraszombat és vidéke* z dne 27. novembra 1942 omenja, da bodo za svetovni boj morali plačati judje, kakor naj tudi za kritje vojnih stroškov denar prispevajo le-ti.⁹⁰

Novembra 1942 se je širom Madžarske začela intenzivna mobilizacija judov v delavske bataljone, od januarja 1943 pa so vsi judje na rokavu morali nositi rumeni trak, prekršeni pa belega. Direktive, ki so se nanašale na jude, so se sprotno pojavljale v dnevnem tisku. Tri leta po tistem, ko je Murska Sobotica postala *Olsnitz*,⁹¹ in dobra dva tedna potem, ko je Hitler napadel Budimpešto⁹² in je predsedniški stolček zasedel Démö Sztojaj, so madžarski judje, tudi tisti v Prekmurju, končno sprevideli, da se je politična moč madžarske vlade, na katero so ves čas računali, izkazala za neučinkovito, le nekaj mlajših soboških judov se je (delno!) upiralo nacističnim nameram in skrivaj podpiralo OF, med njimi že omenjena Ali ter Jenő Kardoš, najbolj pa Koloman Heimer, Ferit in Koloman Hirschl ter Fürstovi iz Murske Sobotice in Murskih Črncev.⁹³

Muraszombat és vidéke je 6. aprila 1944 objavil vladne predpise o urejanju judovske problematike:

⁸⁶ Mév, 21. april 1942, str. 4.

⁸⁷ Mép: Magyar Élet Part oz. Stranka madžarskega življa, ki je kot najvplivnejša delovala tudi v Murški Soboti.

⁸⁸ Madžarske fante, sposobne za boj so v vojsko prvič vpoklicali marca 1942, zatem novembra istega leta in spet novembra 1943 ter marca 1944 (Mév, 6. november 1942, str. 4).

⁸⁹ "Zsidovszki grünti pod petimi plügamí sze morejo do decembra 9-ga ódati (prodati, op. D. K.). Odaja sze do decembra 15-ga more priglasziti pri nolarosiji. Csi steri ne bi oudo do decembra 9-ga, nyemi oblásztl odá. Csi pa odaja do decembra 15-ga tüdi ne bi bila zglasena, sze pouleg toga osztro pokastiga (kaznuje, op. D. K.)"; Mév, 20. november 1942, str. 5.

⁹⁰ Zdi se, kot da bi pisec članka povzel prav Hitlerjeve besede, izrečene 30. januarja 1942: "Ta vojna se ne bo končala tako, kot si predstavljajo Židje, namreč tako, da bodo iztrebljeni evropskoarijski narodi, kajti izid te vojne bo uničenje Židovstva." (Albert Speer, Spomini, Maribor 1989, str. 526, op. 6.).

⁹¹ Toponim v nemški različici, ki se omenja v srednjeveških zapisih. V zemljiških knjigah iz franciscejske dobe je soboška občina omenjena kot "Gemeinde Olsnitz" in ima izvor v starejšem toponimu: Jelšnica → Olsznica.

⁹² Ob tem napadu je dokončno skušal izriniti Dunaju s poti večnega rivala, ki bi lahko s svojo multinacionalno ter multikonfesionalno podobo - kljub vsej monumentalnosti - postal prostor za nekakšen "melting - pot" (kar pa je Madžarska že od časov Sv. Štefana tudi bila) in zgled nekaterim drugim slovanskim prestolnicam (Adolf Hitler, Mein Kampf, München - Zentralverlag der NSDAP 1941, 1. knjiga, 3. poglavje, str. 77).

⁹³ V Lendavi je z aktivisti simpatiziral edinole tiskar Ernest Balkányi (Godina, n. d., str. 102-103).

Vladni predpisi o urejanju judovskega uprašanja

“Minuli teden je vlada izdala več predpisov za urejanje judovske problematike. Na osnovi predpisov, ki so bili dani v javnost, Judje v gospodarskih dejavnostih ne smejo zaposlovati nejudovskih delavcev. Jud ne sme biti zaposlen v javnih službah uprave, ne more biti: novinar, advokat in ne gledališki igralec. Judje morajo biti izključeni iz članstva Novinarskega združenja, Združenja gledaliških igralcev ter iz članstva Advokatske zbornice. /.../ Koga se smatra za Juda? Na osnovi izdanih predpisov je pojem judovstva določen z “zakonom o zaščiti porekla”, v XV. členu 9. in 16. paragrafa iz leta 1941. Tu je določeno:

- *Za nejuda se smatra tisti, katerega le eden od starih staršev je že rojen izraelske veroizpovedi;*
- *katerega med obojimi starimi starši sta dva, ki sta kristjana, druga dva pa izraelske veroizpovedi (polkrvni se smatrajo za nejude, če so rojeni kristjani ali so vsaj pred 7. letom starosti postali kristjani);*
- *od polkrvnih oseb se za nejuda smatra tisti, pri katerem zakonec judovskega porekla pred sklenitvijo zakonske zveze sicer ni prejel krščanske vere, ni pa sklenil zakona z osebo, pri kateri je bil vsaj eden od starih staršev judovske veroizpovedi.*

Določanje pojma “judovstva” se z uveljavitvijo tega zakona izenači z veljavnimi vojaškimi predpisi o pojmovanju judovstva. Torej se oseba, ki se po vojaških predpisih smatra za juda ali ne, tudi na osnovi sprejetja tega zakonskega predpisa smatra za Juda ali nejuda.

Veljavni predpisi uvrščajo pod izjemne pogoje tiste osebe, ki so napram sovrážnim elementom izkazali izjemno junaštvo in za to prejeli zlato odlikovanje ali vsaj dvakrat prvorazredno svetno viteško odlikovanje, ali z viteškim mečem “okronano” tretjerazredno železnokrono odlikovanje, ali pa so prejeli še višje odlikovanje od navedenega; ki so 75 % vojni invalidi in končno tisti; ki so v revoluciji 1919 za svoja nadpovprečna ravnanja prejeli priznanja, ali pa so posebno madžarsko zavest izkazali v času odcepitve na ponovno priključenih teritorijih, za kar so oz. naj bi prejeli od “Državne viteške stolice” ali od pristojnih organov razbremenilne dokumente.”⁹⁴

21. aprila 1944 je v Uradnem listu izšla posebna odredba o prijavi judovske lastnine in njeni zaplembi:

Zaplemba judovskega imetja

“Judje morajo prijaviti vse imetje, razen stanovanjskih dobrin in predmetov za osebne potrebe, katerih vrednost ne presega 10.000 pengőjev. Po tej odredbi se razveljavi vsak uradni pravnoveljavni dokument, s katerim bi Jud po 22. marcu 1944 lastnino prenesel na drugo osebo; le-ta lastnina pride pod udar zakona. Izjemoma ne pride pod ta udar lastnina, vrednost katere ne presega okvirne povprečno ocenjene vrednosti 10.000 pengőjev. Pod obvezno prijavo spada tudi judovska lastnina, katero so v oskrbo prevzeli kristjani. Zaseženi so bili tudi bančni tekoči računi Judov in tudi njihove terjatve. Od zasežene denarne lastnine smejo Judje koristiti mesečno 1000 pengőjev. Dobrin, ki spadajo pod obvezno prijavo, Judje ne morejo prodati.”⁹⁵

⁹⁴ Mév, 6 april 1944, str. 3. Eden od odlokov je določal, da morajo vsi judje imeti na vidnem mestu pritrjeno Davidovo zvezdo v premeru 10 cm, in sicer od 5. aprila dalje. Telefonski priključki so se judom izključili, vsa prevozna sredstva, ki so bila v njihovi lasti, je bilo treba prijaviti. Odnose judov je urejal Centralni judovski sekretariat, ki je bil edini za to pooblaščen oz. odgovorni organ.

⁹⁵ Mév, 21 april 1944, str. 3

Nekaj dni kasneje so se pojavili novejši ukrepi, od katerih je izstopal tisti, ki je veleval, da je potrebno zbrati vse knjige judovskih avtorjev ter jih uničiti. Nadalje se je judom na teritoriju celotne Madžarske odredila prepoved obiska javnih kopališč, obvezna izselitev iz vojaških objektov, prepoved obiska javnih prireditev, kinopredstav, nogometnih tekem in zabavišč. Judje naj ne bi zapuščali svojih stanovanj po sedmi uri zvečer vse do sedme ure zjutraj in na tržnico so smeli priti le eno uro pred zaprtjem.⁹⁶

Kljub ostrini ukrepov pa jim judje niso pripisovali večjega pomena ali pa se morebitnih posledic, ki bi jih utegnile doleteti, sploh niso zavedali. O prepočasnem izvajanju antisemitskih ukrepov kakor tudi o slabem gmotnem položaju krščanskih slojev nasproti judovskim trgovcem je *Muraszombat és vidéke* istega dne (5. maj 1944) objavil sledeče: "Vsze ide lepou naprej i niscse niksega poman-kanya ne trpí zavolo dojpoteğnyenya zsidovszki roletou (zaradi spuščenih judovskih žaluzij, op. D. K.) /.../. Kunder Antal trstveni minister (minister za trgovino, op. D. K.) je v tom poglédi tüdi povdaro, ka naj nisce ne misli, da z tem nouvim zsvilenyom sze nisternim odprejo te boutte (trgovine, op. D. K.) i oni, kak drügi Aladarje, prevzemejo kseft i potom na iszto formo, na iszti vzgléd do gülili nej szamo delavsztvto i szromasko lüsztvto, nego do skoudili celomi postenomi i hrscsanszkomí trstvi (trštvo, op. D. K.). Szamou odszébe sze razmi, ka na tá prázna zsidovszka mejszta morejo priti drügi..."⁹⁷

V Szombathelyju so v začetku maja 1944 Madžari (beri: nemški okupatorji) začeli graditi taborišče, namenjeno za usmrnitev judov.⁹⁸ Sredi maja - po popisu tridesetih domov, ki so prvotno bili v lasti judov - so začeli reševati 80 vloženiht zahtevkov za najem teh stanovanj. Pri ugodno rešenih zahtevkih so imeli prednost kristjani, šele zatem ateisti in drugi.⁹⁹ Skrivnemu posedovanju judovskega blaga so "podlegli" širom Madžarske, *Muraszombat és vidéke*¹⁰⁰ pa za primer navaja juda Imreja Hollósa iz Soprona, ki je na domu skrival zlat nakit in perzijske tepihe. Kaznovan je bil na deset dni zapora in 5000 pengőjev.¹⁰¹

Ob pregledu soboškega dnevnega tiska iz tega obdobja takoj opazimo, da so tako izdajatelj kot bralci odkrito podpirali antisemitizem. Potem ko je za v Prekmurju nastavljene njilase (nyílasi) nastopil "Dan D", to je 16. april 1944, in ko je stekla prva množična internacija judov iz soboškega ter lendavskega okraja, se o tem tragičnem dogodku v dnevnem časopisju ni zapisalo prav nič (!). Na Madžarskem naj bi do leta 1944 (to je do nemške okupacije Madžarske) živeloh okrog 700.000 judov,¹⁰² a v Murski Soboti in Lendavi jih je živeloh blizu 400. Množične aretacije judov so v Prekmurju potekale od 2. do 27. aprila 1944. Prvi transport v Čakovec je bil 16. aprila, drugi je sledil 2. maja, tretji pa 20. oktobra.¹⁰³

⁹⁶ Mév 5. maja 1944 (str. 1) poroča o inventarizaciji judovske lastnine v Prekmurju ter razprodaji živine v Murski Soboti; poroča se tudi o internaciji 21-letne kristjanke, ki so jo oblasti odpeljale v taborišče, ker se je po mestu pod roko sprehajala s svojo judovsko prijateljico.

⁹⁷ Mév, 5. maj 1944, str. 4.

⁹⁸ Mév, 12. maj 1944, str. 5.

⁹⁹ Nadalje so opozarjali na dejstvo, da nekatere krščanske družine pod svojo streho skrivajo blago, ki je bilo prvotno v lasti njihovih judovskih prijateljev. Uradno so te družine kakor tudi posameznike pozivali k prijavi, računajoč od dneva objave. V primeru, da bi se kdo temu izognil, bi utegnile slediti stroge sankcije (Mév, 19. maj 1944, str. 1).

¹⁰⁰ Mév, 9. junij 1944, str. 5.

¹⁰¹ V tistem času je 1 pengő imel vrednost 10 dinarjev.

¹⁰² Ivo Orešnik - Jože Janež, str. 7. junij 1984, str. 5.

¹⁰³ Prav tam: 21. junij, str. 5; prim. Kuzmič, Podjetnost, str. 177 in Novak - Orešnik - Štiel, n. d., str. 329.

Internacije so potekale pod nadzorom žandarmerije oz. matične madžarske policije, ki je zjutraj ob štirih zahtevala, da se vsa ter vsaka judovska družina v Murski Soboti (in drugod po Prekmurju) obleče in pripravi za "potovanje." S sabo je bilo dovoljeno vzeti do 20 kg osebne prtljage. Zbirno mesto je bilo v sinagogi (na zdajšnji Lendavski cesti), nakar jih¹⁰⁴ je večerni vlak odpeljal proti Čakovcu,¹⁰⁵ od tam pa jih je po treh dneh, ko so bili (od Nemcev) deležni preiskave in odvzeta vrednostne lastnine, vlak odpeljal do Nagy Kanizse. Tu so može, stare do petdeset let ter zmožne za delo, ločili od žena, otrok in starcev.¹⁰⁶ Po treh tednih (!) "bivanja" v Kanizzi so tudi druge odpeljali naravnost v "Vernichtungslager - Birkenau."¹⁰⁷ Večina Sobočanov je bila usmrčena v maju 1944.¹⁰⁸

Junija so *Soboške novine* objavile vabilo k prijavam za boj (sposobnih in željnih prostovoljcev) proti boljšeizmu, tretja točka pa je v enem samem stavku "opravila" z judi: "*Zsidovi sze nemrejo zglásziti*" (Judje se ne morejo prijaviti).¹⁰⁹

Kot da bi ljudje že predvideli posledice holokavsta in z njim povezano edino sprejemljivo rešitev judovskega vprašanja, to je ustanovitev nove države zunaj meja ožje Evrope, je *Muraszombat és vidéke* julija 1944 objavil članek o potencialni naselitvi judov na palestinskih tleh, ki so ga povzeli po spisu nemškega profesorja Pohla: "*Na konci té szvejtovne bajne de edina pout za europszke zsidove, da sze napoutijo prouti Palesztini [...]. Duzsnost cejluga szvejta krscsansztva je, da sze z vszouv mocsjow bráni prouti zsidovszkomi králevsztui [...]. Zátó vszi bodimo na tom, da ednouk i za vszigidár vösztiramo vsze zsidove z Europe.*"¹¹⁰

Do 30. septembra je bil po vsem Prekmurju zaključen popis in vrednotenje zaplenjenih judovskih trgovin¹¹¹ ter skladiščenega blaga, za katerega se je predvidelo, da se razdeli med revno prebivalstvo: "*Zséla národa je, da sze naj blágo razdeli med szizromasko ludsztvó, lakási (stanovanja, op. D. K.) sze pa naj dájo táksim familijam, ki májó doszta decé.*"¹¹²

Septembra je sledila objava podrobnih informacij o prodaji judovskih trgovin na osnovi sklepa *Komisije*, pooblaščne za razprodajo zaplenjenega judovskega blaga, zalog, opreme, naprav..., ki je na podlagi zakonskih predpisov 1500/1944 obvestila zainteresirane državljane na območju okraja, da bo potekala razprodaja

¹⁰⁴ To je 394 soboških judov, od katerih jih je preživel le 25 (glej. Auschwitz, str. 57). V neznanu so Nemci odpeljali tudi rabina dr. Lazarja Rotha, ki je (kot se je kasneje razbralo iz taboriščnih dokumentov) umrl 7. oktobra 1944 v Auschwitzu (glej. Novak - Orešnik - Štiel, n. d., str. 329). Roth je bil kot zadnji soboški rabin po rodu iz Slovaške. Diplomiral in doktoriral je v Nemčiji in še danes ga opisujejo kot široko razgledanega "drobnega možička živahnih oči", ki je govoril deset jezikov in v petih bil sposoben pridigati - tako dobro, da so ga zaradi globokoumnih govorov v sinagogo hodih poslušat tudi verniki drugih veroizpovedi in celo ateisti (glej. Ivo Orešnik - Jože Janež, n. d., 14. junij, str. 5)

¹⁰⁵ Auschwitz, str. 32; F. Godina, n. d., str. 110.

¹⁰⁶ Te moške in žene so takoj odpeljali naravnost v Auschwitz (Intervju, 23. november 1995).

¹⁰⁷ Prav tam

¹⁰⁸ Preživel jih je 25, od tega 23 žensk (Auschwitz, str. 57, 377). Natančen spisek usmrčenih in preživelih je objavljen v delu *Seznam padlih borcev in talcev, umrlih internirancev in ostalih žrtev v letih 1941-1945* (ur. M. Štubel, J. Janež, J. Brumen), Murska Sobota 1967. Po obračunavanjih z judi je sledilo še zaprtje "nesrečnega" upokojenega črenšovskega župnika Jožefa Klekla, ki pa ni bil zagret ne za hitlerizem ne za komunizem, kakor tudi za Jugoslavijo ne, a so ga kljub temu obtožili vsega navedenega. Madžari so ga v Szombathelyju obsodili "izdajstva" zaradi - ironija pa taka - kolaboracije s prekmurskimi aktivisti (Miško Kranjec, Podrti hrast, str. 54).

¹⁰⁹ Mév, 16. junij 1944, str. 4.

¹¹⁰ Mév, 7. julij 1944, str. 4.

¹¹¹ Mév, 8. september 1944, str. 2.

¹¹² Mév, 18. avgust 1944, str. 4

judovske lastnine po določenem vrstnem redu.¹¹³ V drugi polovici septembra je razprodaja judovske lastnine v drugih vaseh potekala podobno kot v Murški Soboti.¹¹⁴ Od 3. novembra 1944 dalje naj bi vsa njihova lastnina že prešla v roke države: "*Szlüzsbeni líszt od novembra 3-ga je prineszao rendelet* (odredbo, op. D. K.), *po sterom vsza zsidovszka vrednoszt pride v orszacszo* (državno, op. D. K.) *lászti. Tá vrejdnoszt de sze nücala v prvom rédi za kvar, ki je nasztano od bojne.*"¹¹⁵

Nadalje se omenja, da v judovski lasti ostaja cerkveno imetje, kot so molitvene knjige, liturgični predmeti, družinski spominki, grobovi in nagrobni spomeniki (?!)... Judje so lahko pridržali pravico do življenjskih potrebščin za dobo dveh tednov v vrednosti 300 pengójev, zaročne prstane, pohištvo in posodo, vendar: "*Niksa zlatnina in dragi kamni nemrejo osztáti v lászti zsidovov. /.../ Csi je kákasi zsidovszki lasztnik duzsen káksemi krscseniki, mora té dug do decembra 31-ga notri priglásziti tom termini sze vecs niksi dug ne pripózna.*"¹¹⁶

Murska Sobota ni Jeruzalem

O židovstvu v Prekmurju v povojnem obdobju je težko ali skoraj nemogoče karkoli zapisati. Prihod ruske vojske v taborišče Auschwitz-Birkenau 24. januarja 1945 je bil nedvomno rešitev, "poslana od Boga", vendar je vrnitev v domači kraj, oropan in oskrunjen verske monumentalne simbolike,¹¹⁷ na sicer preživele žrtve nacističnega nasilja prav gotovo delovala kot kulturni šok. Takoj po odhodu iz taborišča so mnogi šli na tuje¹¹⁸ ali pa se šele po nekaj mesecih vrnil domov.

Ker je bila sinagoga oskrunjena, po osvoboditvi v njej ni bilo verskih obredov, sredstev za prenovno pa seveda ni bilo. Sionizem je v konkretni obliki nastopil šele po vojni in tako se je leta 1948 iz Murske Sobotice oz. Prekmurja 11 judov izselilo v Izrael ter v Ameriko,¹¹⁹ to je 20 % preživelih. Zgodovinsko gledano je bilo s tem konec 200-letnega judovstva v Prekmurju.¹²⁰ In če natančneje pogledamo v statistiko, so podatki še bolj skromni, nemara razočarajoči: leta 1981 se je v Jugoslaviji za jude opredelilo 1384 oseb, in le 9 od teh v Sloveniji oz. Prekmurju.¹²¹ K temu je prav gotovo prispevalo številno izseljevanje judov iz Jugoslavije po letu 1948, ko naj bi se jih samo v Izrael izselilo blizu 8000.¹²² Iz Murske Sobotice so se po letu 1948¹²³ izselili tudi sestre Lea in Šarika Heimer ter Blanka in Greta Fürst, družina Béle Polaka, Greta Gutman...

¹¹³ Razprodaja lastnine desetih judovskih družin oz. zakoncev je potekala od 15. do 29. septembra, v okoliških vaseh pa od 2. oktobra dalje. *Komisija* je prav tako pozivala vse pri judih zaposlene "nejudovske osebe", da do 15. septembra do osme ure na davčnem uradu prijavijo terjatve, ki jih imajo do judov (Mév, 15. september 1944, str. 1).

¹¹⁴ Mév, 22. september 1944, str. 1.

¹¹⁵ Mév, 10. november 1944, str. 4.

¹¹⁶ Prav tam.

¹¹⁷ Madžari in Nemci so v času okupacije sinagogo rabili za zasilne zapore in kot vojaško skladišče sena in slame.

¹¹⁸ Ena od preživelih Sobočank - Lea Heimer je bila po osvoboditvi odpeljana na Norveško k eni od družin, ki so nudile pomoč vojnim sirotam in žrtvam nacističnega nasilja, da si je duhovno ter fizično opomogla (Intervju, 23. november 1995).

¹¹⁹ Ivo Orešnik - Jože Janež, n. d., 21. junij, str. 5.

¹²⁰ Novak-Orešnik - Štičl, n. d., str. 330.

¹²¹ Ivo Orešnik - Jože Janež, n. d., 5. julij, str. 5. Prav tam.

¹²² Prav tam.

¹²³ V Jugoslaviji je bilo v letih 1939-1948 ubitih okrog 33.000 judov, v tujini ubitih (jugoslovanskih) judov 24.000 (okrog 1000 slovenskega rodu), kot žrtve vojne se jih navaja 57.000 (v Sloveniji naj bi jih umrlo okrog 1000). Emigriralo pa naj bi v tem obdobju iz Jugoslavije blizu 8000 judov, od katerih jih je (bilo) iz Slovenije blizu 1000 (Glej: Vladimir Žerjanič, Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu, Zagreb 1989, str. 75, tabela 39).

Motivov za izseljevanje je (bilo) prav gotovo več: želja po bivanju v "pravi domovini", z idealom podkrepljena pričakovanja o življenju med verniki - so-brati¹²⁴ in materialna stabilnost, pod čemer se razume, da so se judje domov vrnili dobesedno brez vsega! Tako se je odhod v tujino smatral za nekaj samo po sebi umevnega.

Do konfliktov in mržnje po vojni v Murski Soboti seveda vsaj na videz ni prihajalo. Vsakdo (pa naj je bil katolik, evangeličan, jud ali le ateist) je bil oropan miru ter blagostanja. Tako se je tudi nadaljevala tradicija zaposlovanja (katoliških) služkinj pri judovskih družinah.¹²⁵

Omejen vpis judovskih otrok v šolo oz. gimnazijo, to je t. i. "numerus clausus" je veljal že pred izbruhom vojne!¹²⁶ Statistika soboške gimnazije za leto 1942/43 nazorno razlikuje med "vendskimi" in "slovenskimi" (to so tisti, katerih starši so se v Prekmurju naselili po letu 1919/21) dijaki oz. učenci, kakor tudi veroizpoved. Le en judovski dijak je obiskoval gimnazijo, in sicer 4. razred.¹²⁷

Odnos med judovskimi in nejudovskimi otroki oz. šolarji je bil vseskozi zgleden; med njimi (in njihovimi starši) ni prihajalo do verskih ali političnih sporov, niti pred niti med okupacijo. Antisemitska klika se je v Murski Soboti zasedla le med starejšimi, je pa res, da so se judovska dekleta in fantje veliko raje (ne pa nujno!) družili z evangeličanskimi vrstniki,¹²⁸ a Murska Sobota je tudi danes večinsko katoliška, vendar je vzdušje med pripadniki različnih veroizpovedi nasploh ekumenske narave. Resda je večina judovskih družin zaposlovala dekleta rimokatoliške veroizpovedi tudi v desetletju po vojni. Sicer pa se ob zaposlitvi o veri ni spraševalo. Katoliške služkinje so bile iskane delavke, saj so bile vestne (še posebej tiste s kmetov), njihovi očetje pa so jih dajali na zaposlitev v Mursko Sobotu, ker so kot rečna vaška dekleta tako imele priložnost priučiti se gospodinjskih spretnosti ter bontona.¹²⁹

Do "verske izolacije" v odnosu do služkinj znotraj teh družin oz. domov ni prihajalo. Nasprotno: ob božiču so v znak spoštovanja verske simbolike za katoliško služinčad postavili božično drevesce. Tudi med judi ni veljalo pravilo, da se je šlo blago kupiti le k prvemu judovskemu kolegu; šlo se je k prvemu prodajalcu najbližje domu (tudi, če je bil katolik), kar je - preprosto povedano - bilo osnovno pravilo lepega vedenja.

Ko se je nova domovina začela imenovati Federativna ljudska republika Jugoslavija in je gospodarska stiska v Prekmurju dosegla vrhunec, so bili duhovniki obsojeni skupaj z ljubljanskim škofom, samostani razpuščeni, redovnice pa so se razkropile po vaseh. In ko so se začeli odkupi, zaplembe, nacionalizacije

¹²⁴ Za jude so se v nacionalnem pomenu besede na primer v Sloveniji leta 1931 (po popisu prebivalstva z dne 31. marca 1931) opredelile le tri osebe, po jeziku pa kar 820 (Vladimir Žerjanič, n. d., str. 145).

¹²⁵ Pač pa je leta 1949 Prekmurje šokiral škandal, ko je mladoletno dekle Anica Bunderla umrla za posledicami "napada" skupine duhovnikov (!), ki naj bi jo skušali onečastiti. Dogodek sam po sebi za vsebinsko obravnavane tematike ni pomemben, se pa ob omembi dekletove smrti (ki je umrla za posledicami napada) izrecno omenja, da je bila žrtev zaposlena kot "dekle pri židovski (podč. D. K.) *familiji Singer*" (Ljudski glas - Glasilo OF obmurskih krajev, 25. februar 1949, str. 2).

¹²⁶ Intervju, 23. november 1995. Informatorka omenja svojo sestro, ki se je v šolskem letu 1940/41 smela vpisati v soboško gimnazijo, ker je bila odličnjakinja (že v osnovni šoli), medtem ko so ostale tri judovske djakinje - njene vrstnice - od nadaljnjega šolanja morale odstopiti, na primer: Šarika Hahn (poroč. Horvat), ki je med drugim preživela tudi Auschwitz.

¹²⁷ A Muraszombati Király állami Kereskedelmi Középiskola, hrani v PIŠK (Murska Sobota)

¹²⁸ Intervju, 23. november 1995

¹²⁹ Prav tam

vseh vrst in načinov in je agrarna reforma kmete "razočarala", tako da niso več vedeli, komu naj zaupajo (Stalinu z boljševidom, Titu s komunizmom ali "nekakšnemu" socializmu), so se pojavili še OZNA, KNOJ ter razni ljudski odbori, s pomočjo katerih naj bi se popravile zmote preteklosti...

A se je vse skupaj obrnilo le še na slabše, saj se je stoletja ukoreninjena "duhovna oblast" spoprijela z "ljudsko", ki je gradila na novo, predvsem pa po direktivah iz Beograda in Ljubljane. In zgradila je premnoge zadružne domove, družbena stanovanja (teh je resda primanjkovalo!), a vse to - v primeru Murske Sobotne - ravno na račun sinagoge. V skladu s "socialno demokracijo", po kateri so cerkve spreminjali v muzeje, celo v muzeje "antiteizma", kot na primer cerkev sv. Jožefa v Ljubljani, ki je postala v čast sedmi umetnosti "filmski studio", je izginila (in to dobesedno!) tudi soboška sinagoga. Kot vzrok je oblast brezvestno navajala kar prostorsko stisko (!): *"Stanovanja nam delajo tudi zdaj največje preglavice. Vendar smo si za letos sami oskrbeli nekaj sredstev, največ s prodajo hiš splošnega ljudskega premoženja, dalje s pobiranjem taks in podobnim. Najkasneje v marcu nameravamo začeti z gradnjo večjega stanovanjskega bloka, ki mora po naših načrtih biti pod streho še pred jesenjo. Zgradili ga bomo na Lendavski cesti, na mestu, kjer zdaj stoji sinagoga* (podč. D. K.). *Stanovanjskega problema s tem seveda ne bomo rešili, le olajšali ga bomo, vsaj malo.*"¹³⁰ Glede na geografsko širino in dostopnost Prekmurja in širše okolice Murske Sobotne je težko verjeti, da je bil edini vzrok za rušenje sinagoge "prostorska stiska."

Medtem ko so zagrebško sinagogo porušili Nemci, naj bi po mnenju večine Prekmurcev oz. Sobočanov direktiva oblastnih organov za rušenje soboške sinagoge prišla iz Ljubljane ali celo iz Beograda. Iniciator torej uradno ni znan. Pač pa je po vojni judovska verska skupnost sinagogo ponudila skupaj z zemljiščem v odkup Evangeličanski verski skupnosti, vendar je zemljišče na koncu odkupila (bolje bi bilo reči: si prisvojila) soboška občina.¹³¹ Prav gotovo je uradni konsenz za rušenje moral priti od judovske skupnosti v Beogradu, ker je bila soboška skupnost za pooblastitev izvrševanja uradnih odredb prešibka. Vladi je bila v tem primeru judovska skupnost na dosegu roke.

Tako je po Auschwitzu preživelim soboškim judom "neokrnjeno" začasno ostalo le še njihovo pokopališče, ki pa tudi ni ostalo nedotaknjeno, saj so nekateri (uradno se za imena skrunilcev ne ve) občani dobesedno pokradli marmornate nagrobne spomenike.¹³² Nad take vrste vandalizmom, ki pa je bil na Slovenskem do nedavnega še prisoten, se Sobočani še danes zgražajo, vsi pa tudi obžalujejo nečastno dejanje iz leta 1954, t. j. rušenje sinagoge, s katerim niso veliko izgubili le verniki, pač pa tudi slovenska arhitektura.

Kljub mešanim zakonom pred vojno in po njej primaren stik z judovstvom v Murski Soboti ostaja, vendar mu ne gre pripisovati kake večje ali izstopajoče vloge. Ker ni rabina, ki bi opravljal svojo službo (v improvizirani shodnici), kontakti z zagrebško judovsko matico pa so se v zadnjih letih zrahljali,¹³³ je sprejemljivo, da pogrebno službo opravi bodisi katoliški duhovnik bodisi evangeličanski pastor.

¹³⁰ Obmurski tednik, 5. februar 1954, str. 1. Isti tednik 30. decembra poroča o dograditvi petega nadstropja ter o predvideni vselitvi novembra v naslednjem letu.

¹³¹ Ivo Orešnik - Jože Janež, n. d., 31. julij, str. 5.

¹³² To pokopališče leži le nekaj korakov od osrednjega mestnega. Kasneje ga je občina dobesedno razrušila ter iz njega naredila nekakšen spominski park in nekaj posameznih počivališč s preostalimi epitafi še "priča o zgodovini."

¹³³ Intervju, 23. november 1995.

Danes se je judovska vera¹³⁴ na prekmurskih tleh osvobodila določenih spon preteklosti in tradicije in po Stari zavezi sprejema tudi katoliške verske praznike in običaje.

V osnovi pa je treba poudariti, da kljub "eksotičnim" predstavam o Prekmurju in njegovi pestri verski podobi skozi stoletja tudi predstava o nekakšni religiozni ali - v tem primeru - celo prevladujoči vlogi judovstva ni utemeljena. Tisti judje, ki so se po letu 1945 integrirali v širše versko in socialno okolje Murske Sobotne, pa za izkazano vzdržnost ob nestrpnosti posameznikov vsekakor zaslužijo spoštovanje.

Darja Kerec

JUDEN IN MURSKA SOBOTA IN DEN JAHREN 1934-1954

Zusammenfassung

Das Obermurgebiet, daß bis zum 12. August 1919 unter dem ungarischen Teil der österreichisch - ungarischen Monarchie war, hat im Unterschied zu anderen slowenischen Gebieten was die Juden, die sich hier in der zweiten Hälfte des 18 Jh. niedergelassen haben, anderen Schicksall erlebt. Die erste im Obermurgebiet erwähnte jüdische Familie datiert in das Jahr 1773 (Dolnja Lendava) und seit damals stieg der Anteil der jüdischen Population in Obermurgebiet. So zeigt die Statistik, das die Zahl der Juden in der Zeit der ungarischen Okupation (6. April 1941) fast 460 war.

Die meisten lebten in Dolnja Lendava und Murska Sobota, einige aber auch in den nahegelegenden Orten. In den genannten Orten existierten seit dem 19. Jahrhundert auch jüdische Religionsgemeinden, in Dolnja Lendava und Murska Sobota wurde aber in den Jahren 1866 und 1908 eine Synagoge neu aufgebaut.

Zur Zeit der deutschen Okupation im Jahre 1941 reihten sich die Konfiskationen des jüdischen Vermögens und der Realitäten, obwohl es in dieser Zeit zur keinen großen Inzidenten seitens der Deutschen gekommen ist. Als aber die Deutschen am 19. März 1944 Ungarn besetzt haben, erlebten die Juden im Obermurgebiet leider den selben Schicksal wie andere Europawert. Massen Verhaftungen der Juden (zusammen 328 Personen) verliefen zwischen dem 2. und 27. April 1944. Die Obrigkeiten haben diejenigen verschont, die sich vorher einer Taufe unterzogen haben. Die restlichen Juden sind bis zum Ende April nach Auschwitz - Birkenau interniert worden. Ihr Leben wurde zwischen dem 21. und 22. Mai beendet. Die ungarischen Faschisten aretierten im November 1944 noch die ubrich gebliebene Juden, die es geschafft haben der Aretation auszuweichen (auch diejenigen, die in das Katolische Glauben ubertreten haben). Nur einige kamen zurück: von 452 internierten Juden, sind aus den Konzentrationslagern nur 65 heimgekehrt. Hier bekommt die Geschichte der Juden aus dem Obermurgebiet leider einen baldigen Epilog...

Überlebte Juden haben sich nach dem Krieg mit großer Muhe in das tägliche Leben eingegliedert, deswegen wanderten viele aus, am meisten nach Israel. Die Statistik aus dem Jahre 1948 zeugt von 8000 aus dermaligen Jugoslawien ausgesiedelten Juden (11 Personen aus Obermurgebiet). In den achtziger Jahren (1981) lebten in Jugoslawien nur noch 1384 Juden, davon in Slowenien nur 9 (die meisten im Obermurgebiet).

Da die Synagogen in Murska Sobota und Lendava geschändet wurden, übte man nach der Befreiung keine religiöse Rituale mehr aus, es gab aber kein Geld für die Renovierung. Zionismus trat in der konkreten Form erst nach dem Krieg auf und historisch gesehen war das das Ende der 200-jährigen Geschichte der Juden in dem Obermurgebiet. Motive für die Auswanderung waren viele: der Wunsch nach dem Leben in einer neuen Heimat, mit einem Ideal unterstützte Erwartungen über das Leben mit Glaubensgenossen und Materielle Stabilität. Aus diesen Gründen hielt man die Auswanderung für etwas Selbstverständiges.

Einige Konflikten zwischen Juden und anderen Gläubigen erschienen auch nach dem Krieg, besonders wenn in Jugoslawien die neue Gewalt angetreten ist und die wirtschaftliche Not in Obermurgebiet den Gipfel erreicht hat. Auch die Neubauten forderten ihren Tribut: die kulturelle

¹³⁴ Do srede 90-ih let naj bi bilo v Sloveniji okoli 100 pripadnikov judovske vere, ki imajo "sedež" v Ljubljani; poverjenica judovske skupnosti v soboški občini je Šarika Hirschl (Štefan Sobočan, Moja župnija, Drohci iz preteklosti in sedanjosti cerkva in cerkvenih skupnosti; Murska Sobota 1994, str. 192).

und architektonische Gestaltung slowenischen Stulte hat sich mancherorts von Grund aus verendert, und das gilt besonders für Murska Sobota. Wegen des Mangels an Sozialwohnungen entschied sich die Gemeinde im Februar 1954 die Synagoge wegzureißen. Als der Grund des Abriees nannte die Gemeinde die Raumnnot, was aber wegen der geographischen Breite und Zugänglichkeit von Obermurgebiet und breitere Umgebung von Murska Sobota als Unwahrscheinlich erscheint.

Nach dem Krieg hat die jüdische Religionsgemeinschaft die Synagoge samt mit dem Grund zum Ankauf an die Evangelische Religionsgemeinschaft angeboten, doch am Ende wurde der Grund von der Gemeinde Murska Sobota gekauft. Mit dem Abrie der Synagoge hat die slowenische Architektur zweifellos viel verloren. Der primäre Kontakt mit dem Judentum in Murska Sobota bleibt erhalten, doch man kann ihm keine größere Rolle zuordnen. Da es keinen Rabbiner gibt, der seinen Dienst ausen würde (in einer improvisierten Synagoge), und da sich die Kontakte zur jüdischen Gemeinde in Zagreb in den letzten Jahren aufgelockert haben, ist es annehmbar, das die Beisetzung entweder von dem katholischen oder evangelischen Priester durchgeführt wird.

ZALOŽBA
ZRC

Marija Hernja Masten, Duan Kos
STATUT MESTA PTUJA 1513

Knjiga prinaša integralni prepis izvirnega nemškega besedila noveliranega statuta mesta Ptuj iz leta 1513 z vzporedno tekočim slovenskim prevodom. Mesto Ptuj ima ohranjena dva srednjeveška mestna statuta, prvega iz leta 1376 in drugega iz leta 1513. Oba veljata za edina tovrstna srednjeveška pravna zapisa s celinskega dela današnje Slovenije. Izvirnik statuta, ki je bil nekoč v sklopu starega ptujskega magistratnega arhiva, je bil 1864 odneen na Dunaj, kjer se je nahajal v Avstrijski nacionalni biblioteki vse do leta 1983, ko je bil vrnjen na Ptuj. Izdaja statuta olsega uvodni del, krajši zgodovinski oris časa, konkordančne tabele členov obeh statutov in kodikoloki opis, ki jih je pripravila Marija Hernja Masten, ter transkripcijo nemškega besedila s slovenskim prevodom, kazalo krajev in osebnih imen in stvarno kazalo, ki jih je pripravil Dušan Kos. S to knjigo je uresničen načrt izdati kot vir oba ptujska srednjeveška mestna statuta. Prvi iz leta 1376 je bil v faksimilni obliki in kot študijska izdaja objavljen 1998. leta.

1999, 267 str., 20,5 x 27,5 cm, broširana, ISBN 961-6182-96-X.

Izdajatelj: Zgodovinski arhiv Ptuj.

Cena: 4.420 SIT (stroški poštne niso vključeni v ceno).

Založba ZRC

P.P. 306, 1001 Ljubljana

tel/fax: 01/425 77 94

E-pošta: zaloba@zrc-sazn.si

Ingrid Slavec Gradišnik
ETNOLOGIJA NA SLOVENSKEM:
med črni narodopisja in antropologije

Obsirno delo, ki je na eni strani temeljit zgodovinski pregled etnološke vobe na Slovenskem, na drugi pa naddočna epistemološka analiza njenih teoretskih osnov ter razvija njenih pojmovanj in pojmovnih brodlj, temelji na branju besedil, ki so v 20. stoletju temeljevala njeno podloto. Ta se je zlasti v zadnjih desetletjih izrisovala v živahnem, tudi pihaničnem ozračju razmejevanj in istenj etnologije in (kulturalne) antropologije, kar je sprožalo izviren vprašanje o teoretsko-metnololoških postavkah v njunem izmišlju in smlobnih raziskovalskih tokovih. Narodopisje in antropologija sta tudi pnuusovanji, ki z vešpomenskostjo pngostu vnašata zmeihnih primerjavah domačega in tujih strokovnih izmišlju. Avtorica ugotavlja, da teoretskih in metnololoških predlobov ni mngnife reševati na splošno, temveč samo s pregledom, kako raziskovalska praksa odseva in spremlja življenjsko resničnost, kakšne podatke sveta, ljudi, njihove kulture pnuja v spoznavnem dosegu.

2000, 634 str., 18 x 24,5 cm, trila vezava, ISBN 961-6358-20-0.

Cena: 5.490 SIT (stroški poštnim: trisi vkljueni cen).

Založba ZRC

P.P. 306, 1001 Ljubljana

tel/fax: 01/425 77 94

E-pošta: založba@zrc-sazn.si

INVENTARIZACIJA BESEDNIH ZVEZ V BESEDILIH PETRA DAJNKA

Bernard Rajh *

UDK 811.163.6'42"18"

Bernard Rajh: Inventarizacija besednih zvez v besedilih Petra Dajnka. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36(2000)4, str. 615-629, 4 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v angl., izvleček v slov. in angl.

Sestavek na osnovi izpisanega gradiva iz Dajnkovih besedil inventarizira najznačilnejše besedne zveze vzhodnoštajerskega knjižnega jezika iz prve polovice 19. stoletja ter pri tem opozarja na nekatere bistvene posebnosti obravnavanih skladijskih enot.

UDC 811.163.6'42"18"

Bernard Rajh: Making an inventory of the phrases in texts by Peter Dajnko. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36(2000)4, str. 615-629, 4 cit.

Orig. in Slovene, summary in English, synopsis in Slovene and English

On the basis of the material taken from Dajnko's texts, the article forms an inventory of the most characteristic phrases of the standard language in the eastern part of Styria from the first half of the 19th century, and points out the most essential particularities of the described syntactic units.

0 Poseben pokrajinski knjižni jezik, ki ga je v svojem slovstvenem delu v prvi tretjini 19. stoletja uveljavljal vzhodnoštajerski nabožni in poljudnostrokovni pisatelj Peter Dajnko (1787–1873)¹ ter zanj pripravil tudi normativni opis v nemško pisani slovnici (1824),² se raziskovalcu kaže kot nadvse zanimiv knjižno-

* Dr. Bernard Rajh, univerzitetni docent, Pedagoška fakulteta, Koroška c. 160, SI - 2000 Maribor.

¹ Gl. *Slovenski biografski leksikon*, 111–116.

² Peter Dainko, *Lehrbuch der Windischen Sprache: ein Versuch zur gründlichen Erlernung derselben für Deutsche, zur vollkommeneren Kenntniß für Slowenen*, Grätz, 1824.

jezikovni pojav. Vse njegove jezikovne ravnine se namreč v precejšnji meri zgledujejo pri vzhodnoslovenskem narečju, ponekod pa je Dajnko narečne zglede opazno presegel in svoj knjižni jezik oblikoval tudi kot relativno samosvoj in samostojen sestav.

Za nazorno (vsaj delno) predstavitev podobe omenjenega knjižnega jezika smo tokrat izbrali besedne zveze. Inventarizacija teh skladenjskih enot³ kaže vso pestrost Dajnkovih ubesedovalnih postopkov od izrazitih narečnih oblik do knjižnojezikovnih novotvorb, ki pa v svojem bistvu sledijo tudi vsem osnovnim paradigmam slovenske skladenjske strukture.⁴

1 Samostalniška besedna zveza

1.1 Iz zbranega gradiva se da za Dajnkov knjižni jezik najprej ugotoviti nekaj značilnosti jeder samostalniških besednih zvez.

Imenovalnik osebnega zaimka (kot golo jedro samostalniške besedne zveze) je pri Dajniku večkrat zapisan tudi v nepoudarjenem položaju: *Ino zato je on Jezusa tydi moyno rad imel; ja morem iti domo; Tega mía ne yeva yiniti; so ga oni vzeli s sobo; kda si ti stopil is posteale* itd.

(Golo) jedro samostalniške stavčne fraze pogosto nadomeščajo posamostaljene pridevniške besede: *Obá sta se veselila; od svojih znanih; so vsi svoje boléne pred Petrove dveri spravili; vsaki je rad zdrav; je mertev drygoy xiv prisel vyn; ga ova po peneze posleta; drygi negovega stána; ino toti vleyejo; drygi moli gostokrat; hujdo se /.../ v nega vsêli; med Izidorovimi hlapci eden; ga pred svoje maliyke verxe; lybav /.../ velikega ne zmore; blizo vsi so imeli; je zdaj totemi, zdaj tistemi klabýk z glave vnesel; to de /.../ vnogim sto drygim glavo odvzelo* ipd.

Za izrazi, ki pomenijo količino, v Dajnkovih besedilih jedro samostalniške besedne zveze vedno nastopa v rodilniški obliki: *niy dobrega; dosta ali malo rojov; kde naj debelej yél lexí; vey ali meye lastnih pismenc; falat nýve; s puno hixo dece; ene kerpéle xíta; keliko jezero dys; vise leta dnevov*. Podobno velja, če ta količina ni izrecno izražena: *daj mî kryha; natóyi jèmi vina* itd.

Na priredno zloženost jedra samostalniške stavčne fraze kažejo zveze: *sem ja s svojimi lydmí red; mladi vtíyi z red starimi; de se našo serce z red kernvo xilo vstavilo; je tydi nekim z red sobo v vozi zapertim nîhove sené razloxil*.

1.2 V podredno zloženih samostalniških besednih zvezah kot levi prilastek nastopajo različne pridevniške besede, med njimi pogosto tudi deležniki: *z vesélim obliujom; na kaki nauin; pervemi ylovêki; toto /.../ preróyete; taka capa; ne má nikakega dyha; neki starši; od samega kryha; dvoje, troje ino vey matic; kadéyi dim yak; do vu yelniki viseyih yel; k vunsedéyim yelam; kokodayéya kokos; zablodivsi ino zavuyeni glavayi; premínuvse leta*. Zanimiva je v tej vlogi raba korigiranega narečnega kalka v pomenu kakovostnega vprašalnega pridevniškega zaimka oz. svojilnega vprašalnega pridevniškega zaimka: *Kaj za sretyo je /.../ najsla; kaj za hasek pà mî povés; kaj je to za tryd; na yiga mlini pà mate to vse?*

³ Gradivo je bilo izpisano iz naslednjih Dajnkovih del: *Evangelji na vse nedele ino svetke škos leto*, 1818, *Lehrbuch der Windischen Sprache*, 1824; *Kmet Izidor s svojimi otroki ino lydmí*, 1824; *Abecedna knixica*, 1824/1833, *Knixica poboxnosti*, 1824, *Opravilo svete mese*, 1824; *Listi ino evangelji*, 1826, *Svetega pisma zgodbe*, 1826, in *Posvetne pesmu*, 1827.

⁴ Inventarizacija Dajnkovih besednih zvez je bila opravljena po uveljavljeni tipologiji besednih zvez v slovenskem knjižnem jeziku Prim. Jože Toporišič, *Nova slovenska skladnja*, Ljubljana, 1982.

Levi prilastek je tudi pri Dajniku pogosto podredno zložena pridevniška besedna zveza, ki sicer upošteva besedni red takih zvez, preseneča pa s svojo dolžino in zapleteno zgradbo: *Vsaki merzel veter; Boxjo segrevajoyo moy; hitro odidóyi strijec; od lovca nastreljen jelen; za volo zvedenih hujdih beséd; toti obé obstojnosti; tota maliyka oljova ly; take njihove lastne hvale; toti nas dober pastir; velika taka svetliva ino vkanliva omára; tvoje tri lepo oblêyene kníge; negovega lybeznivega pastirskega glasa; dvema svojima v 'Emaus idoyima vyuenikoma; ova dva z 'nega odvzeta svitka; vasim oyákóm obečano domovino; odposlemo totega po takem nayini moynega naredjenega roja; z 'nekakim na ogní oxgeyemim spi-yastim xelezom; ov ob dva svitka ali skladnika prikrayen materni sklad; svojih za nega doblenih trideset srebernikov; tote više vsega blaga drage besede; na stiri perste debela, dva solna široka ino pet ali šest solnov duga klop; skoz hujdega dyha v 'spodóbi kauę, zapelana negova xena; sebi pripodóbne, to je razumne, svojvolne, neumerlive, k 'neduxnosti ino veynemi zveliyani sporóyene dyse ipd.*

Tak ujemalni prilastek se nekajkrat pojavi na desni strani jedra (tudi kot polstavek): *dozidali so tydi cirkvo lepo; dara nebeska; zborisa skofovskega; tyren od njih zazidan pa je dobil imé; Joxef daleyim kypcom odán, je prisel; xena skoz to osramótena; od Boga veyno resničnega; drevo puno sada; mesec od sunca osvetlen.*

1.3 Kot desni ujemalni prilastek tudi pri Dajniku nastopajo samostalniška sopoimenovanja ter pristavčne zveze: *Tota vdova siróta; se je Faraoni krali seňalo; Bog! kerega tebe so /.../ molili; Jezus Kristus, Sin Boxji; dyhovnik, z iménom Cahariás; hixni oya Izidor; María negova mati naj yistésa divíca; Kajn, vmoritel svojega brata; Sét, pobóxen, bogabojéyi otrók; v 'Nazareti, malemi Galilejskemi mesti.*

V podobni vlogi nastopata poudarni zaimek sam (pred in za jedrom) ter količinski celostni zaimek *ves*: *Mi sami smo ne niy; je prisel oya sam vyn; María Magdalena sama se je stala na grobi; sebi samemi hvaliti; mislite le sami na se; kaj sami sebi dobrega xelimo; se ne zanásajmo na sam sé; polek samebe tydi blixnega zapélamo; so oni vsi sli; tak smo mi lydje vsi; njih vsih v 'kyp ne spravim.*

Osební zaimek prevzame tudi vlogo jedra besedne zveze, njegov desni ujemalni prilastek pa je največkrat samostalnik oz. posamostaljena pridevniška beseda ipd.: *za nas lydí skerbí; z 'vami otroki; pri nas texaykih lydéh; ne-vóla vam, vi prenasiteni; vam, kerí se zdaj smejete* itd.

Neujemalni rodilniški desni prilastek nastopa na desni in na levi strani jedra stavčne fraze: *pred oymi povsodik nazóynega Boga; v 'kralstvo hujdih; steklo nasega zdeňa; priatelov nasega daley razširjanega jezika, z 'dopyseňom velikohvalovitnega cesarsko-kralovega prednega pregledisa; sád prepovédanega dreva; znamlá se nekaj vekse verlivosti; velike nevarnosti xivlenja; lyyi xár; njihovega oyé hram; nasega xivleňa zima; nevoslivega yloveka serce; svojih vyuenikov dvema; totega olja moyen, odviše dober dyh; po potopa zayétki; k 'Putifari, krala Faraóna dvorniki; ne poxéli svojega blixnega xene; vsih oyi so gledale; z 'dyhovnikov dovolenóm; je pozval hlapcov enega; takih poboxno misléyih lydi dyse; starega yovêka moy je slába; vas eden* itd.

Tudi predložni desni prilastki so pogosti, zlasti značilen je rodilniški s predlogom *od*: *yloveuje dela brez Boxjega dovolenja; skerblivost k 'yelam; ljubezen k 'materi; od zaderxáňa proti drygim; mirovitnost proti blixnemi; z 'gerdeňa proti hujdemi; lybav proti bolénim; misli kres toto rey;*

zrok na greh; xetec na proso; siróta na posvetnih dobrótah; misli nad nevolnimi yasi; v strahi pred smertjo; yudexi skoz Mojzesa; posodvo z vodo prinesiti; cingét zo zvunyekei; pun xel za odresitelom; posódbé za plaŋe; oŋéta od tak zvestega sina; nekaj roxnega semena od samih posebnih mensih ino veksih róx; raglice od mnogotere dugave; zroki od brezmatynosti; jajca od drygih kokósi.

Prislovi so kot desni prilastki redkejši, čeprav jih nekaj lahko najdemo (tudi kot prislovne izraze in zveze): *kak germ tam; streha /.../ s kapom nazaj; dosta hojéŋa zobstéŋ; molítba na thém; starega soseda tam prék blizo nas; nou po xetbi; xivleŋe pred grehom; vyra na tyrni; zablódek s pregleďaŋom* ipd.

Desni prilastki so velikokrat razširjeni v odvisnike ali polstavke: *je obeyal Divíco, kere sême bi naj kauŋ glavo razdryznuło; vyymo se /.../ Boxjo zapoved, postyvati oŋéta ino mater; Joxef vedoy, da se Bogi greh ne dopádne, je ne dovóлил; puno napreŋvzetŋa, se pobolsati; vodba, kak se naj lexej ino najbolse dajo yele rediti; iskust, delati odroje; prostor, kde si yelnike mislimo naposeliti; yele, v prekletenji otrudene, ali skoz veter pobite, padnejo; Xidovi od dneva do dneva s sodeci nedovolnési.*

Veliko samostalniških zvez ima ob jedru leve in desne prilastke: *ravno taki cvetec, kak v ogradi gospóda fára; mertveŋki perti lepo zloxeni se so tam lexáli; stydenyŋa vreoyŋa vsakega pravega vesélŋa; toto sunce našega soseda; letna lukna tri perste duga ino pol persta visoka zaréza-na; is svilŋa ali konjskega xinŋa spleteno gatrásto rešeto ali sito dugave okrogle spodobe.*

2 Pridevniška besedna zveza

2.1 V Dajnkovih besedilih zagotovo najprej opazimo priredno kopičenje pridevniških določil pred samostalniško odnosnico: *Bil je lep, topel, protiletén svetek; redki snaxen pert; brez dobrega postenega zaderxaŋa; yistega zadosta moynega presvedoytva; lepi dobro dyséŋi cveti; z /.../ nekimi praviimi nemalanimi ino nepozlayenimi jajcami; k bogatemi skopemi moxi; voste sreyno lahko pot; velika taka svetliva ino vkanliva omára; hujdi zapelavajóŋi lyďŋé; rimska, tistega yasa imenitnésa vojska; mesto nehasnovitnega veykrat škodlivega guŋa; ŋyne dobre yŋtŋa pune serca* itd. Sem bi lahko prištel tudi nekatere protivne zveze: *lepi, ali pa smerdéŋi cvét; konopelna nit zna tenka biti, ali pa ŋih vey zasykano narédi veliko moyno voxé.*

2.2 V podredno zloženih pridevniških besednih zvezah stojijo nepredložna določila v rodilniku ali dajalniku: *hvale vredna navada; dyha pun vyk; Galilejskega jezika vedni; vedoy se kastíga vrednega; sta vsih dobrót naj višese; yelnate kerme potrebni roji; yelestva ino meda bogat; steŋa nevéden; najlepsega sada puno; sada sem xelyen; Bogi podobén; poslysavcom ednaki; so jemi pokorni; so Bogi pripodóbné; bodo /.../ Bogi dopadlivi; od takih pavuki ednakih – vkanlivih lyďi; smerti spodobno spanje; rastlinji pà je medna rosa kvarna; doŋákaŋi posvetno misléŋih lyďi je ŋegovo rojstvo bilo protivno; sega je naravi yél popuno primerjena; yelam prijetnega ino neprijetnega vremena* itd. Kar pogosto je to dopolnilo za jedrom: *pun xalostnih misli; sit xivleŋa; kriv totih grehov; spodoben velikoti ino okrogloti.*

Predložna določila nimajo stalnega mesta ob pridevniškem jedru: *iz naravi delavno; tota is kotlíne /.../ skovana herganŋa; višesa krez vse yloveŋje*

razume; na Gospodov prihod pripravljeni; bogáto na krepostah; bolén na smert; nesrečen na smert; prevzeten na svoj kralovski srečen stan; slepi na dyši; so sami na svoji nesreči krivi; smo na nje potrebno pazlivi; na zaklanje sporoučene kose; od totega nebeskega vesélja napuřena; od praha ino dima zamázano; od lydi zmislen výk; v /.../ od řega spisanih prikladih; od mertvih yél ino yelnih zjedi zaphana; yisti od voska; je po zgovori bil znan; dobrotliv proti svojim podloxnim; nehvalni proti Bogi; narédi yľóveka tak yřtnega proti vsemi; bogáti z ´dobrim sadóm; se /.../ za vyk nevnoxliv skázati ipd.

Številna prislovna določila in določila količine pridevniških zvez so tudi pri Dajniku na levi strani odnosnice: *celó novi; lepo cvetéyi travniki; veliko razliyne; preci moyne; nekaj prevzeten; smo moyno xalostni; dosta kra-yesi; ravno tak lepi; silno nevolna siróta; je vsa candrava; nebeski veselo; jako lepe; strašno grozna zapoved; z ´drago kyplenim mazalom; novo z ´orana zemla; toti tak pripravljen; na polek pripravljen prazni svitek; nekaj bole zanašliva, pà tudi ne celó nevkanliva ovađna znamla; našega daley razsirjanega jezika; spodi stojeyi letni sklad; višek raséyi bisterci; na dyši betexen; na sém ino tá juhleyi veji; mimo idoye megle; z ´mirom idóyi mesec; osemdeset lét star; dva pedena visoki sneg; puno vago zmetni itd.*

Ob pridevniškem jedru pogosto najdemo nestavčna, polstavčna in stavčna primerjalna določila: *moyna, kak smert; so ravni taki, kak toto drevo; so dosta vekse, kak naša cela zemla; priatelno, kak denska zarja, je řegovo lice; to je dosta lepse, kak se veliko okóli hvaliti; so /.../ nikoli ne tak boxne, da nam yele ne bi naj menje z ´voskom nekaterega dobiyka spravile.*

3 Glagolska besedna zveza

3.1 Glagoli, ki pomenijo naravne pojave, nastopajo v narečni prisojevalni (vezljivi) obliki: *dex gre; toya gre; sneg gre; dex príde; je /.../ prišlo dexa.* Vendar Dajnko piše tudi nevezljive oblike: *dexí; germí; prasi; zayélo se je deniti; se mrayí; se je bliskalo ino germélo.*

3.2 Pogostnost glagolov s splošnim osebkom je precejšnja: *s ´kerimi se drygega nikaj ne ise; misli se zato; teliko veý se to obêya; tam se spí mirno ino lahko; kaj de se s ´totim drevom zayélo; ne príde se ravno na to; vera, zovi se, kak koli; se niy pri deli ne zda; prej, kak se letati ye; yydivati nad řim se je posebno; ravno tak malo se blizo yelinjaka iméti smejo gumle; kaj se mu je v ´soli povedalo; slisalo bi se (spodobilo); se je starcom reklo; se je /.../ dosta lystva okoli řega nabralo; bi se od nas moglo reyti.*

3.3 Tudi glagolov z logičnim osebkom v Dajnkovih besedilih ni malo: *seřalo se mi je; strah me je; sram ga je bilo; zebe mē; kaj se vam zdi; yé se mī / da se mi; kera se yelam vidi priliyna; mi vseli naprej pride (se zdi); to nas stojí le v ´zayétki texko; sreya de tydi nam; ga je gladílo; tega pa xeja (vendar ja xejam); groza me ma; tak se dostakrat godí tydi nam; te gre tydi z ´nami višek; jemi je dobro slo; jeli je vám za vyk meře, kak kvokli za belice.*

3.4 V zvezi s pomensko nepopolnimi glagoli nastopajo določila, ki ponavadi ne skrivajo svojega narečnega porekla: *toti bode ti veliko vesélje; kerí so ne naše vere ino naše cirkve; kaj dobrega /.../ zato dén je; řihovo pita ře je za Jeruzalemce kaj celo posebno novega bilo; vse je ne za yľoveka; je ne*

vey k 'niyemi; kaj je k 'negovemi miri; jim je k 'yasti; bil sem /.../ star-som doma k 'haski; je tydi k'redi bil (bil pripravljen); toto dete bode vsim /.../ k 'pogybleŋi; nekim vyŋenikom pà je toto Maríjino opravilo ne bilo po volí; smo si v 'strahi pred smertjo; sta si bila zdaj v 'veliki skerbi; blixnemi na pomouy biti; bila sta /.../ pri létah; so moyno radi bili (veseli); so /.../ vsi xelyni bili (poželjivi); je ne bil vey vyŋen; vse je preminóyo; premínusva de davno cvetéya mladost; s 'takimi lydmí je nesreyno; pri stojeyih skladih je to lahko; dobro tak; ne resen; kda so vsi skoz bili; škoda za tryd ino skerb kvokle; ne je zato yuda; sreya de tydi nam; jeli je vám za vyk meŋe, kak kvokli za belice; imámo siromáuko xivleŋe; svojega brata /.../ za nepametnega ali brez-boxnega imá; za drago mamó prevéno le to; je mél na svojemi hrami sunce namálanó; majó gostývaŋe; hlad postája; postáne perhek ino rahi; na kayo je postála; dén biva vroyen (postaja); bole ti je siróta ino nevolén ostáti; ostáne neotrošen; bode /.../ nespuyŋena ostala; se /.../ zovejo ylovéyji otróki; to se velí toplo pogayno delo; v 'nebésah pà le ne valájo vsi nasi penezi niy; ga niy vrednega imenýje; zaŋnejo svajo ipd.

3.5 Naklonske glagolske zveze presenečajo s svojo raznolikostjo, ki se povečini ujema z zgledi iz narečja.

Nujnost imamo v primerih: *tak se more tydi ylovek prevéno visek ravnati ino veseli biti; so /.../ od zidaŋa heŋati /.../ mogli; edna roka se jemi je mogla vzeti; kaj je zdaj narediti; taki deci je k 'yasi najni hram prepovédati ino zabrániti; kdo pà vmorí, je tydi vmoríti; so meli falat ŋíve kopáti; od ŋih se mamó vyŋíti; imamo skerbni biti; to-ye se ne mava bojáti; vbujti ga treba; nam tydi dosta dela treba; za kero jim je dosta moyi ino tryda trebalo; keliko bi Bogi za oblayílo trebélo; da smo vsakega yloveka lybiti duxni ipd.*

Možnost pri Dajniku izražajo naslednje besedne zveze: *to je lahko v 'pamet vzeti; stvoriteli je tak lahko nase sperhnéne tela pá v 'xivleŋe zbydíti; kak lahko bi nam te bilo; da se naso meso ino kerv ne dá pystiti, lahko pod ternov venec spraviti; ga je /.../ lahko opravláti zmogel; to zmorem xmetno vyŋiniti; ne bi mogli xŋeti; mi ne moremo pousodik ravno ino lahko iti; se ne zmozeta vleknuti;*

je xmetno razlesknuti; to je ne verjeti; kaka pasa je doyakati; yi se je pomagati; kaj pà de jyter na travniki viditi; da ne de zreyti; vse, kaj je zmisлити;

ovayi bi tydi na hramnih strehah ino blaŋah znalo drevje rasti; keri vse na dobro obrniti zna; zna biti; ino ne imájo od nikod se xivéti; naj bi se v 'gladi imélo kaj vzéti itd.

Hotenje pomenijo naslednje glagolske stavčne fraze (največkrat z glagolom hteti): *mi yemo viditi; tega mía ne yeva yiniti; naj bi ji htel pomagati; kdo kryh ino oblayílo méti xelí; si tudi ne volimo delati odrojov itd.*

Naslednje besedne zveze pri Dajniku izražajo dopuščanje: *to se dá lahko narediti; ne da se dvojiti; se /.../ dva detéta na dobro ravnáti data; je dal Izidor omáro odpreti; keri so se od ŋih radi dali podvyŋíti; to se dá jesti; dopovédati si dam; dava se nam vey glasov yerstvo razlouyno sli-sati; to pystí on pá na svetlo príti; moremo /.../ s 'sobo vyŋiniti pystiti; se pustíjo /.../ poveksati; kerih ne hoyemo pustiti rojiti; mo vey viditi sme-li; ne smé se naglo opésati ino popystiti; nikak se je ne nad ŋo posme-hávati; ne pà je le samo na xmeyo gledati ipd.*

3.6 Posebne zveze z nedoločnikom imamo v primerih: *zayéla se je zato jokati; ne mo heŋala, se tak zaderxavati; prekliŋati ino /.../ zgovarjati uyjem; je vidil otroke slepo miš loviti; se vyqimo brati ino pisati; se mnoge yele ta letati navadijo; vse je vedel le na poboxnost ino pdvyqeŋe vzeti; ne zna govoriti; to se ne vidi biti vérlivo; vse je iskal le v 'hasek spraviti; glyhe je qyti, ino mutaste govoriti napravil; moremo le zabraniti iskati; tak rada ino skerbna ostáne sedéti; dosta lydi pà se podstópi ŋegove dáre celo z 'nogami klayiti; v 'temi je ne dobro delati; nega qyti; so dvuletne pogaye celó yerne viditi; je dobro zmes imeti neke oglavnike; je /.../ pri mizi sedéti najsel; je Jezusi pomagal gorsesti; kaj nas gresiti vabi; jim velí iti; poterdmó verjéti; ŋegovo veliqestvo v 'nebésah viditi dobímo; si yelnike mislimo naposeliti; pretí odletéti; lydje hitíjo kyhati; mala iskra jo tleti naprávi; z 'nimi niy meti oprávití; Bog /.../ ne vyiní nikaj zobstoŋ vyiníti; si tá príti tydi zaslyxite; kaj se biti slísi (spodobi); ŋegovo veliqestvo v 'nebésah viditi dobímo itd.*

Kar številni nedoločniki v glagolskih zvezah kažejo na pravo polstavčno strukturo (*se gledajo dobrih dnevov vxivati; kak je imel veqkrat navado, vyiníti; vest /.../ se skerbi skoz zvyneŋo veselje svojo znotreŋo nevoło pregnati; zdaj mi je xe predugo yakati; se naj navádite, poznej vekse texáve prenasati* ipd.) ali samostalniški pomen (*jesti ino piti davati; kaj bi jesti bilo* itd.).

3.7 Namenilniške besedne zveze imajo ob glagolih premikanja oz. pošiljanja le nedovršne glagole: *rad gre molit; kda pride Bog sveta sodit; si spát lexejo; je sel Izidor s 'svojim dobrim priátelom v 'ograd, se setat; je poslal Tobias svojega sina /.../ enega starega duga noterjemat; idi v 'Jeruzalem Gospodove cirkve stavit; sem prisel, zapovedi ino prerokov odpravlat; psi so prisli Lazarovih mozolov lizat; dám ga vyqít; tak da zgorní pod /.../ verh spodnega zo svojo klopjo stát pride.*

Dovršni glagoli v taki namenilniški zvezi stojijo v osebni obliki: *idi krala Faraona poprósi; kero je Jezus prisel spoyél; se idi prej spomíri s 'tvojim bratom; hodta poglednita; idte si kypte;* vendar najdemo tudi nekaj nedoslednosti: *bode drygóy prisel /.../ nas pláyat.*

3.8 Besedne zveze s prislovi oz. prislovnimi zvezami ob glagolskem jedru dobijo z določili nov pomen, velikokrat prevzet iz nemščine: *na svetlo dal* (objavil); *je /.../ rad imél; v 'kyp ne správim* (zberem); *se ŋim proti postávi* (upre); *pazko mejte* (pazite); *verxte gnílo jaboko v 'kraj* (odvrzite); *mi vseli naprej pride* (se mi zdi); *pozval je /.../ vse v 'kyp* (sklical); *so si /.../ naprej vzeli* (so sklenili); *vedou davajo* (oznanjajo); *so /.../ vkyp nosile* (zбирale); *noter vzeti* (zaužiti); *so /.../ dobro djale* (prijale); *kak je xe angel naprej povédal* (napovedal); *je /.../ niedne besede ne proti povedal* (oporekal); *je prisel /.../ nazaj* (se je vrnil); *ŋega hujdo imeti* (grdo ravnati); *oni ne majo niy proti* (ne nasprotujejo); *narazno vzeti* (razdreti); *vkup ogrebnemo* (zgrnemo); *vzememo platenico v 'kraj* (odstranimo); *narazno iti* (topiti se); *vzememo pokrivalo /.../ dol* (snamemo); *prek gre* (prekipi); *je xena dol derxála; yi nas on neki yas sveti prek pystí* (prepusti); *pokapajo /.../ dol* (popadajo); *vkup stisnemo* (stisnemo); *se skoz spraviti; je Jezus noter prisel; je /.../ vynsla; je /.../ jemi hitro proti sel; gorsesti; je /.../ zegal vyn* (izgnal); *je /.../ z 'oslice dol stopil; zaŋejo vunsedéti; pustímo /.../ z 'mirom oz. pustímo /.../ v 'miri* itd.

3.9 Zanimive so zveze s povedkovimi prilastki: *znamo /.../ delati puni dobre vole; naj bi bogátec umerl; se pobóxní kaxejo; te rase mladi ylovek loxki ino divji; sedí nevnoxliva; mi se znajdemo vkaŋeni; ylovek /.../ se*

nam vidi malovreden; te se vseli imenitnesi zovemo; pregnáni iz svojih hramov, ino vsega svojega glestva (imetja) osiróyeni so /.../ okóli derkali; se zapyšeni vidimo; laŋni ino xedni domo pridejo; betexnik se je /.../ ves moker v posteli premetával; od igraŋa mokri so svoje sykne odvergli; je v 'jesén xalostno ty stalo – golo – brez listja – bledo ino kak mertvo; je /.../ se skazal hujdoben; pohája nemíren v 'svoji vesti, vedoy se kastíge vrednega ino bojéy, da bode se jemi ravno tak zgodilo; Boxjemi poveléŋi se skaxe Abraham pokóren; Tobias je zato mogel siromák odbéxati; gre z 'ŋim v 'podóbi mladeniŋa; xivóŋa brez detéta sta se serŋno k 'Bogi molila; od poti trydna, ino se polek tega brez ostáje, sta si bila zdaj v 'veliki skerbi; skaxeta pa se le cesári pokorna; se je s 'slojznimi oŋmi /.../ k 'Jezušovim nogam vergla; se je tak neduxen delal; hodijo straslíve, bojéye ino vnóxlíve /.../ okoli; spaŋe ga je napravilo moynega, vesélega, radovolnega; je vidil /.../ med dosta jezero rastíkami tydi edno xe sehnó-yo; sta /.../ eno krastavo najsla; lyŋ /.../ hixe prav ino povsodik ne naré-di svetle; so se jemi ne pravi zdeli; lastna lybav naredi ŋloveka tak ŋy-tnega proti vsemi; pitek hladne vode /.../ nam najde Bog plaŋe vrednega; je vidil Izidor deníco v 'ŋenemi svetlemi bliskéti prihajati; jo v ŋiníŋo velikega ŋeséŋa vredno; najslí bote dete v 'plenícah povito; ga ne najdem krivega; kerí me slepega vidite; najdemo /.../ dva ali tri ŋelinjake, ino se tote naj berxey le redko ino slabo orojene; ga na blanji postavljenega denemo na stran itd.;

jò xene kak krepéyo mezgo; v 'keri kak zazídan teŋí; kak od bliska po-bíta – je postála puna straha; straxniki so, kak mertvi okóli groba le-xali; lexijo omamlene; liki mertev; je /.../ to za nepotrebno spoznala; mejte xe mali greh za veliki; namesto Savla si je zebrał Bog Davida /.../ za krala; ga spozna k 'ŋasi za bodó-yega odresítela; brat, kerega smo za mertvega mislili; vzemi mè za tvo-jega delavca itd.

3.10 Prehodni glagoli s predmetnimi dopolnili se v Dajnkovih besedilih ka-žejo v naslednji podobi:

– z **rodilniškim** predmetom nastopajo: se /.../ veselimo dobrót; kerega je /.../ gobe vzrayil; tega se Kristjan ne sme vstrašiti; opomente se Boxjih svetnikov; se niŋyega bojati nega; oni se ognjevo dostakrat ŋega hujdega; drygih grehov se okriviti (biti kriv); se je tydi slyha ino pogleda znebil; ne toxté se zato níkóli terpleŋa; se hlapec more roke znebiti; se ga (= ve-selja) vxijejo; so se /.../ ne mogli slojz obraniti; pogybleŋa (bi) se resili; vsega smo se domislili; dela se navoliti (naveličati); tega se ne bos douá-kal; vkradneŋja krivíti; obranili bomo se tydi vsega posvetnega pogy-bleŋa; je zvedával Izidor iz svojih otrókov; to naj on iz misli pystí (pozabi); ne /.../ iz óŋi pustiti; je iz niŋyega /.../ naredil; iz nevol /.../ pomagajo; ŋlo-vek /.../ misli od sebe dosta dobrega; kose /.../ od vsih zjedi snaxiti; texke reyí od ŋega terja; vsako spouétje dobro od rok gre; je tydi svoje otróke od tega podvyŋil; strébiti od tega; se je govorilo od prevenega serŋnega terkaŋa; od nazouynosti ploda se moremo dobro presvedoyiti (prepričati); od njih odvrayamo; to ga od visokega letenja /.../ odstrasi; to /.../ visí od vey obstojnosti; od tega ŋele zbetexajo (zbolijo); se od texáŋkega opra-víla poŋivajmo; terpmo za pravice volo; ne ŋinte samo za lydi volo itd.

Zanikani predmet ob direktno prehodnih glagolih je ponavadi v rodilniku: je níkomi ne prošŋe zavdaril (zavrnil); pítaŋa pa je /.../ ne znal odgovoriti; ne odgaŋajo ŋenih nepriátelov; ne delam drevi kvara, čeprav najdemo

tudi izjeme: *kero si dober űelár nikoli ne dovoli; kaj /.../ ne zastopijo;*

– **dajalniško** predmetno dopolnilo imajo pri Dajniku glagoli kot: *se jemi je /.../ dopadnulo; delo se nám protistávi (upira); hvalim Gospodi neba ino zeml; komi se jakobo spodóbi (je podobno); kaj jěmi ne sliši (pripada); serci pravijnega űloveka odtergati; so jemi posebno dobro djale (prijale); se posvetnemi veselji radi odpovémo; oditi kastígi; kopi se navájam; se vsim vnoxa (se jim ne ljubi); teűi (senci) ne moreš vujti; kda drygim hujdo gre; se /.../ ednaűijo nasemi hujdemi poxelenji; nam tydi hasne; so se eden drygemi posmehávali; jemi je skerb za silje /.../ prek dal (izročil); jemi ne vóši playe; ne škodi pivni méd zdravji; rojom ne zmoxejo űervi lahko kaj zaděti; űele se matici pokarajo; kak se toti nedelavnosti odpomága; totega jím je narav zarekla (odrekla); űe se mi vina; so se jemi /.../ milili; sta zato Jezusi poslale glas; je /.../ deci /.../ popretil; kak je svojemi brati vyinil; jemi velí; škodimo sebi; so kimali oűéti; proti bo-de se jemi govorilo; se jemi odpovedati; so /.../ jemi oponásali (očitali); jím ne brante; k ´angeli reye; k ´temi je potrebna mouyna vola; k ´sebi pridejo (se zavejo); se k ´svojim grehom smeje; je ne ve ű k ´niyemi; se k ´smerti ino grobi nablixávati; k ´dexi se pripravla; k ´Kajfasi /.../ spraviti; kerí k ´Boxjemi lystvi sliši (pripada); k ´grehi nagovárjati; so se /.../ proti oűi űydivali; tak se zaderxáva Bog proti űloveki (obnaša); so /.../ svedouűili proti Jezusi (pričali); tvoj brat imá kaj proti tebi; taki se /.../ proti lydém podstopi (se loti);*

– **tožilniški** predmet v glagolski besedni zvezi imajo primeri: *so ga zredili; je pital svojega fara; vést nikaj ne oponása (očita); nas mydĵjo (zadržujejo); je /.../ terpleűe prestal; ove pogybí (pokvari); je /.../ gerdo delo napovedával; jaboka trositi (otresati); to dojde tydi vás (doleti); drygega terpěti (prenašati); poterpleűe meti; delajo resen neki lydĵe veliki veter ino pošým (na veliko razglašajo); jě je zato strašno texávil z ´zidaűom (gnjavil); bi rad /.../ vmorítela zvedel; Bog kralĵje vse; salo delajo (se šalijo); zaűnejo svajjo; gresnika nasledĵje űegova hujda vest; kaj /.../ ne zastopijo (razumejo); zasláűajo svetlóbo; je on ly ű vujxgal; dreuje piple (ruva); si je roke zmik-al (mel); dosta xalostnega ino strasnega skysili (pretrpeti); bi /.../ glavo razdryznulo; kastígo nasveűáva (napoveduje); kake kastige je Ivan űim popretil (zagrozil z njimi); pot /.../ zabraniti; poti Boxje previdnosti ladati; ga je /.../ vtísala; ga toriš (raztresaš); sta zato Jezusi poslale glas; smo ze-brane űgodili (izbrali); plodijo svoj rod; prestanejo oni naj vekši mraz; terja /.../ dosta dela (zahteva); kdo potrebno pazlivost ino skerblivost k ´űelam popustí (opusti); ropare privodimo (privedemo); skerb meti (skerbeti); so neki űelári űjihov spol obdvojuvali (dvomili); jò arjaví (naredi rjavo); si toto delo oblehkotimo (olajšamo); oli delali (izdelovati); obed meti (kositi, imeti kosilo); koűi /.../ prah kadĵjo (dvigujejo); si imenítne dela dry-gih tak svojijo (lastijo); totega je hitro popadnul (pograbil); v ´strane /.../, kere so gostej lydĵe pohájali (obiskovali); nasledĵvajmo le űega; so /.../ konca vzele (poginile); razumno opravilo ovádi razumno űloveka (iz-daja); je obeűal Divíco; kastigati svet (kaznovati); kerí prevzétnost vseli zametáva; je űihovo delo /.../ zaniűal (uničil, izničil); oda pervoródnosti pravíco (proda); ga je grivalo (žrlo, težilo); ga obíme ino kysne (objame in poljubi); ga pomiliva (pomiluje); sveti nedelo (posvečuj, praznuj); je /.../ lystvo primárjal (silil); neko kaplo olja se gleštam (imam); bi /.../ sina zvrayil (ozdravil); stepte tydi prah (otresite); je /.../ ga odxalil (potolažil); govoreűe je dexelskega oblastnika postrašilo (prestrašilo); so /.../ kre űega sli; se zvišáva krez dryge; smili se krez nas (usmili se);*

krez tē govoriyo (ogovarjajo); si gresil krez deset Boxjih zapovedi; veselte se na tisto dexelo; kerī se na take vihēre pripravī; kerī na űega verjemo; jē je Izidor na nekaj drygega napazil (opozoril); mejte le pazko na űihove űine; zmislīmo na űase (spomnīmo se); mī se zato na tvoje svetnike za-zāvamo (sklicujemo); je űakal /.../ na svojega brata; na našo telno lepoto ne smemo prevzetni biti ino se zanásati; otrōki so se /.../ na strīűov prīhod veselī; na niű spravīli (uničīti); kdo se na Boga derxī; űī me kaj na hujdo pela (pohujšuje); na plemen pustīti; vse pride na sladkoyo (je odvisno od); na nazoynost rodne matice sklenuti; nekoga na lāx posta-vīti; je /.../ glestvo na vraűitele zatrosila (zapravila); nagodīli so se /.../ na vnoge dobre lydi (naleteli); je prīšla pa na Caharīasa rēd (je bil na vrsti); na greh zapelati; bi prīšla na pomoy; megle ino vihēr nad nas grejo; so kak jastrebi nad űega padnuli; sta /.../ nad deco prīšla; ob postene /.../ spravīti; je segnul po visēűi lāt; v űhasek spravīti; je /.../ v űpamet vzel (opazil); vu strah postavīmo (prestrašīmo); je /.../ se spystīla v űoy; se je űīm v űnaűe dal (dal spoznati); kerī za vas skerbiűo; vnogi ne űinīűo niű za otrōke; jīm to vzememo za deteűyo bedastvo; kerī se le za krepost skerbi; se /.../ za predno gospodīnstvo potiűeűo (poteguűeűo); se /.../ kdo za tvojo sykno pravdiva; vsī so se za űega jokali itd.

V nekaterih primerih toűilnik zamenjuje (delni) rodilnik: *vode ti serca rada dam; potrebuűeűo űele tudi posebne strexbe ino reditbe; napīte se vīna ino vode* ipd.

– Predmetno dopolnilo v mestniku imajo le nekatere zveze: *na tēm svojo veselje mā; mejmo ga prevēno na misli; na tēm je ne dvojīti; one so /.../ na popevajoyem glasi spoznati; po golobi se ravnajte; ne vadite se /.../ po sviűi; se tydi mī pri Jezusi zamerīmo; vu cveti ostane (cvete); bode on nas vu vsemi podvyűil; naj po totih navykih vsikdar xejamo* itd.;

– v orodniku so pri Dajniku taka predmetna dopolnila v naslednjih glagolskih besednih zvezah: *roji se med sobo ne bogajo (marajo); se veseli nad űegovimi delami; keliko veselja de imel nad takim űlovekom; so se nad űīm űydi-vali; tak vdelāva dostakrat zloyasti jezīk nad naj pravűnēsīm (počne, uganja); se /.../ toxtī nad toto lakotno vodo; je nad ednim svojih otrokov strašno preklīűala; se je nad vyűkaűom /.../ űemeril (jezil); nad tim se ne xalosti; je nad kvarom nevolival (godrnjal); nikak se je ne nad űo posmehāvati; Bog vas obāri pred toto /.../ navado; mī mo mogli hitīti z űnašim delom; poterpleűe meti z űvsīm; se je en kmet s űsvojo xeno /.../ svadil (skregal); se s űtako nevredno predajo natergavati (zelo truditi); spomīri se s űvojim protivnikom; ne pregovārjaj se z űűīm (prepiraj); kerī za posvetnim veseljom lakotīyo; xejavec za hladno vodo xeja; za űīm zvedavajo (poizveduűeűo); se nad űjihovim izvolenjōm ne moxeűo zedīnīti; ne odserdyvaj se nad tvoűimi zovraxniki; bode se /.../ nekdo nad detētōm smīlil; sta se veselīla nad svojim sreűnim stanom; kdo pā nad svojim bratom hujdo govori; je nad tim veliko veselje kazal; nad niűim je ne merzkega serca skazal; Marīa se pred aűgelom vstrāsi; je /.../ silīla za xīvleűom (stregla po); se nikaj za Bogom ne pasűimo (trudīmo, űenemo); se skerbīmo le za veűnimi dobrotami; more za nebeskimi dobrotami vekšo skerb īmeti.*

Seveda poznajo Dajnkova besedila ob glagolskem jedru tudi dvoje ali veĉ predmetnih dopolnil: *űlovek /.../ misli od sebe dosta dobrega; je /.../ totemi svetemi moxi silīla za xīvleűom (stregla po); se jemi je s űtim tak dopadnul; vzemi svojega brata Arona na pomoy; sēme bi naj kayi glavo razdryz-nulo; jemi ponydīyo jesti; totega jīm je narav zarekla (odrekla, odvzela);*

sta zato poslale Jezusi glas; jemi ne vóši playe; kose /.../ od vsih zjedi snaxiti; ne pravte nikomi kaj od totega prikazaŋa; ŋegovemi blixnemi delo ino vsako spouétje dobro od rok gre; staro matico tega odderxavajo; kerega je /.../ gobe zvrail (ozdravil) itd.

4 Prislovna besedna zveza

4.1 Prislovne besedne zveze tudi pri Dajniku nastopajo z levimi določili ob svojem jedru: *jako rano; jako dosta; ŋerstvo razloyno; ravno tak; kak dugo; tak mirno; dosta vey; silno daley; globoko znotrah; celo tiho; celó nikak (nikakor ne); celo naui (drugače); celo niy vey; celó na ŋistini; ne-kaj dale; tak daley puno; daley razlíyno; zadosta drago; pousodik in-di (drugod); nikaj naui; marno rad; mouno rad; nebeski veselo; sam rad; srca rada dam; is serca rad; preci v ´mraki; blizo preveno (skoraj vedno); skoro nató (kmalu nato); ravno proti nam; na vrenje xgeyo; tri vyre du-go; tri perste globoko; eno vuro daley; neke dneve poznej; neki ŋas du-go; blizo stó stopiŋ dale; petnajst laketov vise; dve vyri od Jeruzalema; noter do noui (pozno v noč) itd.*

4.2 Desna določila prislovnih zvez imajo pri Dajniku predvsem časovni in krajevni pomen: *tam zgorah; ta gor; ta vyn; sem vyn; ta dol; sem dol; od zgorah dol; od spodi gor; visoko zgorah; vŋerah opoldne; veyer prejdou; predi na sredi; v ´jytro rano (zgodaj zjutraj); pozno v ´nou; pozno v ´noui; veyér pozno; drygi dén zgoda; v petek veyér; dugo prek enega leta; ne dugo po ŋydexi; noter do zadnega Septembra; noter do kraja; daley oko-li sebe; ne daley od ŋih; zvynah pred ŋelnikom; ty pri peyi; po bregi dol; vyn pod veliko nebo; vey dnevoj po izidenji pervega roja; gor na drevo; tá v ´germ; daley v ´kraj (proč); sedmi mesec po potópa zauétki; keliko koli; kak koli; teliko, kak tota kvokla; naui, kak le naprej; rav-no, kak Jezus (tako kot); niy vey, kak le samo nevólo ino nesrêyo itd.*

4.3 Tožilniško obliko imajo naslednje samostalniške besedne zveze, ki v prislovni funkciji določajo časovno okoliščino: *celi dén (ves dan); vsaki dén; vsako vyro; dve vyri; vse svoje xive dneve; stertal vyre; dén ino nou; dry-gi dén (naslednji dan); neki ŋas; veyér (zvečer); eno veyér; vey dnevoj; stó lét; duge leta; neke vyre; tri leta; en vroyni letni dén (nekega poletnega dne); se en ŋas; celo veyér; ve ŋér totega z ´opravilom punega dneva; to-ti dén veyér; vse dneve; deséti dén po Kristusovemi v ´nebstopi; eden ali dva dneva pred izbobjanjom; stiri tjedne itd.*

4.4 Predložne prislovne zveze tudi v Dajnkovih besedilih označujejo naj-različnejše okoliščine dejanja oz. stanja v povedi: predlog *brez(i)* uvaja odsotnost okoliščine, redkeje tudi pogoj: *bi se brez haska spoklauyilo; ŋinte dobróte brez glasa; brez heŋaŋa; brez vse pripomóuyi /.../ naredil; bres skerbi /.../ v ´roke vzeti; brezi vsega terénja ino larmanja se zaderxáti; tē gre opravilo brezi vse texkote od rok; brez sejaŋa nega xetbe; brez molítbe pravi Kristjan ravno tak malo biti zmore ipd.;* zveze s predlogom (i)z poleg krajevnih in časovnih okoliščin pomenijo še izvor, način in vzrok: *klabýk z ´glave vnesel; z ´ednega dela (po eni strani); iz mladega (od malih nog); ze vsih tvojih moyi; se spozna vtiy iz perja; kaj je z ´naravi lepo (po naravi); iz dobre vole; obstojijo tudi is celega (v celem); pogódi se z ´dobrega; z ´gerdeŋa proti hujdemi; iz nerazuma (po neumnem) itd.;*

k označuje predvsem prostorsko približevanje, sicer pa tudi časovno okoliščino ter namen: *k ´mlini so se pelali; k ´deli sel (lotil se dela); k ´najinim otrókom*

hujda deca sili; pride ravno k 'obedi; k 'Vyzmi (ob veliki noči); k 'leti (naslednje leto); k 'odrestvi vsega yloveytva; bilo je xe tam dosta lydi k 'zapisaŋi; nekatero od teh zvez so že posebni prislovni izrazi: k 'sreyi (na srečo); k 'yasi (takoj), k 'mesti (takoj, na licu mesta) ipd.;

kre pomeni vzporednost, spremljanje oz. bližino: *se vleye kre vesi; kre vode (ob vodi); edno kre ove nastaviti; ednega kre drugega naposeliti;*

*kre*z pri Dajniku označuje prostorske in časovne odnose, časovno mero ali preseganje: *ednega krez ovega djati (čez); krez Saboto (čez soboto); krez tri dneve poznej; krez stirižezero let; krez vyro (več kot uro); so delali, se potili ino trydili krez mero;*

zveze s predlogom *na* pomenijo prostorske okoliščine, časovno določenost, način, vzrok dejanja ali namen: *kdo na pesek kaj stavi; na sredo brega; na rokah okóli nositi; na vse kraje; na spaŋskemi; je /.../ na svoji citri igral; na Bogi nega zroka; na kraji Nila; na sredi med ŋimi; na mesti pustímo stati;*

na en dén; na stirdeséti dén; na svetek; na prej (vnaprej); na ednok (na enkrat) / na enkrat; na veke; na Vyzem; na vsikdar (za vedno); na taki sveti dén; na sodni dén; na tretji dén; na konci Maja; na neke tjedne (za nekaj tednov); na tak dolgo (za tako dolgo); na kratki yas (kratek čas); neti na eden den naprej (niti za dan vnaprej); na vsikdar (za vedno);

se /.../ na dobro ravnáti data; molte na skrivnem; na tihem dobro delati; na ves glas jokati; je na drovno izpita; je na smrt zaspal; na samem; skujeno na drobnýki prah; se na smert opíti; kaj je na eden las tako; se spozna brezmatýnost /.../ na letanji ino celemi zaderxavanji yel; na ravnoto prirezati;

drevo ne pádne na pervo vsékaŋe; na ŋegov vdarek po peyíni; voda /.../ se je razdelala na Jozuetovo dotekneŋe; na izpovedaŋe Samaritanke so prišli; na Pilatusovo dovoleneŋe; na tvojo prošno ŋi poslem;

vergel na kastígo; na kvár zatorílo (izgubilo); yele rediti na dosegnenje naj veksega haska ino veselja; na zabranenje tega morejo kopanke ali sklediyice biti jako plitve; na rasenje ali cimanje denemo; na svoj prid ino hasek; na svedóytvo svoje vsegamógoynosti celi svet na ednok stvoriti; si je sranimo na dugi veselí opomín; Bogí na hvalo; nikoga ne imá na pomoy; na osramoteŋe; na pravo sreyo ino veselje; na hvale sem prišel (da bi se hvalil) itd.;

ob pri Dajniku zaznamuje le časovno določenost: *ob pravemi yasi; ob letnemi sejmi; ob svojemi yasi; je /.../ ob yasi xivéla (v času); ob devéti vyri za rán (ob devetih zjutraj); ob yasi jajynega lexenja; ob nekih yasih (občasno); ob kelikih je (koliko je ura); ob poldne; ob vüri vezhérje;*

predlog *od* (s parom *do*) Dajniko uporablja za izražanje prostorskih in časovnih okoliščin, pogosto pa tudi za vzročnost: *od daley; od zvy nah; od zgoráh dol; odvsakod (od pousod); od zaja (od zadaj); od zgorah do spodi; od nikod; od predi proti zadi; od tamdod (od tamkaj); od spodi na visek (od spodaj navzgor); od oblýja do oblýja (iz oblička v obličeje);*

od vék; od leta do leta; odzdaj; od jytra noter do veyera; od jytrega do noyi; do pozne veyeri; do odveya (do večera);

od gledaŋa je to xe veselje; se je od dexa xe vsa premoýila; oýí so se od yeméra (jeze) bliskale; betexnik se je od znotreŋe texáve ino moyne bole-yíne ves móker v 'posteli premetával; se od veselja joye; si je od straha ne zmogel hitro spomágati; testo od kvasa kipne; od glada vmreti; se yele od pomankanja zraka ne zadušíjo; od mraza ne zmerznejo; matíca

zna od bolezni /.../ vumréti; od visek idougega xveplenega slaba se zaduštjo yele itd.;

prislovne zveze s predlogom **po** pri Dajniku določajo prostorske okoliščine, časovno določenost, način oz. mero / ozir ter vzrok dejanja: **mezga /.../ se po vsih vejah ino verhih, bistercih ino listih raztegne; po bregi /.../ iti; po zraki; po vsih straneh; da naj po lyi hodite; po celi dexeli; po syhem; eden po drygemi; slojze po slojzah; edno pogačo po ovi; po poti (na poti); po nedélah (ob); po svetkih ino veyerah; po leti (poleti); po toplih dnevih; po jytrah ino veyerah; po petdesetih ali sestdesetih letah; po veyérji; po smerti; po poldnevi;**

po malem (počasi); po totemi nayini; po nevrednem (nevredno); po dva; po krivici; po resnici; disi po médi; po sili is yelnika iti (na silo); sedjo le po edni; po dugem / po dugavi; (hodi) po dvema; po tvoji xeli ino voli; spoznam po glasi; vse po redi oprávlati; xivtjo po mesi ino svojih yutih; spunmo po totima dvema zapovedama duxnosti; na mero po starosti yervekov; davamo po kakosti vremena ino drugih obstojov (okoliščin); izvóilil pà si je po svoji mudrósti; bi se po Boxjemi opomini pobolsal; je po Boxjemi poveljeni stopil pred krala ipd.;

pred določa prostorske in časovne okoliščine, v enem primeru tudi vzrok: **je /.../ pred dverami sedel; sta /.../ pred grob kotnula; pred jezero letami; pred svojo smertjo; pred totim silnim symeηom /.../ ne yyjemo veq Boxjega glasa (zaradi);**

prislovne zveze s predlogom **pri** pomenijo poleg prostorskih okoliščin še časovno določenost in celo pogoj: **pri odpertih dverah; pri zaspaηi; pri vsakemi nasemi oynemi vturneηi (ob trenu z očesom); pri toti priliki; pri od mertvih vstaneηi; pri dexovnem vremeni; pri rojuvanji; pri krysnemi pomankaηi se vuyímo Boxji blagoslav vredno hualiti; pri boxnih pasah; pri mrazi;**

predlog **proti** lahko izraža tudi namen: **proti dexi streho narediti; letne lukne pomensati proti ropanskim yelam;**

predložne zveze s predlogom **skoz** pri Dajniku poleg prostorskih in časovnih okoliščin označujejo tudi sredstvo (posrednika) in vzrok: **je skoz okno /.../ gledal; skoz dén (podnevi); skoz neke vyre (nekaj ur); skoz celo leto; skoz dve vuri (za dve uri); skozi leto ino den (leto dni); se ylovejjo serce oterdi skoz dugso gresno návado; se dostakrat tydi ylovek /.../ skoz smert iztergne; na totega moremo mi zarâsti skoz vero; ne samo skoz vihto na nebi, tydi skoz dryge reyi se ylovek /.../ moti; seja on svojo besédo tá skoz predgare ino vuyítele; skoz kastígo genuti; se skoz ηihovo svetlost /.../ kanim; skoz lahko spaηe je on nase vude moyne narédil; kerega nam je Jezus skoz svojo terpleηe ino smert /.../ pripravil; skoz zvyneηo veselje svojo znotreηo nevolu pregnati; dokelîy je ne obernul /.../ skoz apóstole Saboto na nedélo; ga je oxivél skoz vsapneηe /.../ dyse; je Mojzes skoz Boxjo pomóy strašne yydexe delal; Bog ga je tam skoz vtiye hranil; skos kaj se plodenje jako lehkoti; skoz veter pobite; yele delajo /.../ skoz lastni od stvoritela doblen primár na svojo pomnoxavanje; yele skoz iskust pomnoxavati (umetno); se dá xe skoz vago povedati; kaj se le skos klanje zna zgoditi;**

smo skoz unogotere skerbi raztrošeni; bodo /.../ skoz to Bogi dopadlivi; skoz nemárnost svojih staršov; skoz greh se zgodí veksa nesreya; je /.../ v 'meni mir ino dovolnost skoz dobro vest; z 'grehom, kerí skoz návado dryga ylovejja návav postáne; milost skoz grehe zgybímo; sta /.../ pogyb-

lena v dyši, ino skoz nyini préstop tydi ves ylovéyji narod; se resen priporoyi skoz dobivanje dobrega meda; skos porezavanje /.../ vu nevarnost priti; se one skoz naravno yelnikovo toploto izlexejo; bi bilo skos to malo zgubleno;

predlog **v** Dajnkovih besedilih izraža prostorske okoliščine, časovno določenost, način in celo vzrok: *v soli; v vodo namóyi; v kerega sredi se lukna znajde; v nasih dnevih; v zimi (pozimi); v jesén (jeseni); v protiletji (spomladi); v nouyi (ponoči); v temi; v nedelo; v xétvo; v najlepsemi cvetji (v času najlepšega cvetenja); v mlajsih letah; pozno v nou; v jytro (zjutraj); v ednemi stertali (v četrt ure); v kratkem (kmalu); v negovemi taideni (med hojo tja); v totemi yasi; v svetek (na praznik); v sejanji (med setvijo); v malo dnevih; v stireh dnevih; vu odveynernih vurah (v večernih urah); xivijo v prevéni sváji; ostane v miri; v poterpleni ino tihoti yakati; v naj veksi hitrosti (najhitreje); vu malih trohah (v malih količinah); v naglosti (v naglici); sedí /.../ vu spodobi mošnje ali grozda; v okomignenji (v hipu); v orgle igrati;*

si je v padneji svoje roke strasno pokvaril (zaradi padca); vu pomankanji zraka splešnivijo pogaye;

predlog **z** (s) poleg sredstva (*z lastno roko moríti zmorejo; (si) z molitbo ino delom zaslyxijo; jo s svojimi oymi vidis; redíla se je z delom svojih rok*) pogosto označuje način dejanja: *rad gre molit ino nató z vesejom k deli; jo je vzdignul z besédami; s silo razbiti; je z radostjo rekel; z mirom sedéti; je /.../ z nedovolnostjo ino hretnostjo izvergel; z velikim hirom vedoy davajo (hrupno, glasno); s texavo ino terplehom v kyp spravlati; s poterplehom /.../ prenasajo; bi se /.../ s haskom poslyhнула; molijo s hujdim sercom; s serdom zakonyati; je /.../ ga s pomislávanom gledala; z joyom ino xalostjo v nebo príti; se svojega dara z bojeynostjo /.../ vxyivati; je /.../ jemi z deteujó radostjo ino priateljstvom za dár ponydilo; s sramoto ino seryno xalostjo zgybiti; prineseta /.../ s yistim sercom; z veseljom bexí; s hvalo proti Bogi ino veseljom ga je vzela; je /.../ s sklenjenimi rokami molil; je /.../ yakal s serynimi xelami na Izraelsko razveseléne; zove s pogledom proti nebi; je povedal on le s potajostjo (hinausko); so ga z xalostno tihoto nasledovali; z nevarnostjo ino texkoto /.../ ogrebat; se /.../ yele z velikim sumenjóm ino bernenjóm is yelnika podavajo; z nevoslivostjo zabraniti; se povzdignejo z velikim posumom; se izmetavajo /.../ z nagloto; prerexemo z njo pogaye zo skerbnim prigledom; itd.; nekatere od teh zvez so zrasle celo v ustaljene prislovne izraze: z valóma (kot valovi); s siroma (široj); s krixoma (križem); s cyrom (curkoma);*

predložne zveze s predlogom **za** v rodilniku pomenijo časovno določenost: *za dneva (podnevi); za kralivaŋa negovega sina; za ranega jutra;* v drugih sklonih pa poleg prostorskih in drugih okoliščin določajo npr. zamenjavo: *so /.../ ga za peneze viditi dali; za dobro najde; za playo najeti;*

prislovne zveze z dvodelnim predlogom **za volo** praviloma izražajo vzrok: *majo bridke tryde /.../ za svojih otrok volo; zamydýjo jéd ino spaŋe – za kratkega yytnege veselja volo; je /.../ za volo zvedenih hujdih beséd moyno xalosten postal; za straha volo; za svoje xmeje volo (zaradi teže)* ipd.

Druge zanimive predložne prislovne zveze so še kot: *nazóyi vsega lystva (upričo); verh vuxgane povistnice; zmes totega yasa (medtem); zred na njih sedeými yelami; zvyn vesi (izven)* ipd.

4.5 Med nestavčnimi, polstavčnimi in stavčnimi (ponavadi primerjalnimi) načinovnimi prislovnimi besednimi zvezami najdemo pri Dajniku tri osnovne možnosti:

– zveze s primerjalnim veznikom **kak** (*se izgovárjajo, kak dozday; bi si, kak solni vyujitel k´mizi sél; pogáŋa, kak prejdoy; príde nad ŋega, kak praseyi viher; kak jastrebi nad neduxnost siliyo; radi so ga meli, kak brata; meŋe skerbela, kak za ouce; je /.../ napravleno, kak vyra; nikaj bolšega /.../, kak v poterpleŋi ino tihoti yakati; ga je kralova ŋi, kak za svojega sina gorvzela; so /.../ molili, kak pravega Boga; se je sve-tilo, kak sunce; kot izjema visi liki grozd (kot) itd.*);

– zveze z deležji (*so bojey oyo pítali; je zdihávajoy pravil; so /.../ bexéy zvali; pojdoý so si otrôki tergali; si je roke xmikal rekoý; je rekel Izidor posmehavajoy; bexíyo pohitoý; rexemo /.../ sém ino ta vlaýéy;*

– odvisnike (*tam – kde ne prasíyo veý taki vetri; prej kak sem mislil; sramotnej, kak xivimo; se je /.../ zaderxála, kak da bi mertva bila; tak resen, kak xivímo; tak visoko lexíyo, da vihêr od vsakod na nje prasí itd.*).

Bernard Rajh

S u m m a r y

CREATING AN INVENTORY OF WORD LINKAGES IN THE TEXTS OF PETER DAJNKO

Creating an inventory of basic types of word linkages, which appear in Dajnko's texts leads towards the finding of the following major characteristics. In the noun word linkages, as the very nucleus of the linkage, even in positions which are not underscored, personal pronouns appear. Among the noun qualifiers to the left of the nucleus, we often find participle forms and very complicated adjective word linkages, and noun qualifiers positioned after a nucleus, as well. Among the noun qualifiers towards the right of the nucleus the propositional noun qualified *od* and the emphasizing pronoun *sam* are very marked. They are, along with other non-corresponding noun qualifiers, to be found even before the nucleus of the word linkage. Noun qualifiers to the right appear in a semi-sentence form, e.g. with an infinitive.

The adjective word linkage has, with Dajnko, certain new nuclei with a genitive and dative supplement, comparative adverbs in various sentence forms are also to be found.

With the verb word linkages there are more numerous particularities. Firstly, a different distribution of verbs depicting who carries out the action, the frequency of a general and of the logical subject, particularities of adverbs along with meaningfully imperfect verbs, new modal word linkages, and certain verb linkages with an infinitive i.e. supine of unfinal verbs.

Verb word linkages with adverbs, i.e. groups of words depicting circumstances are coined after German models, which also determine their meaning. Object supplements appear in verb word linkages along with new verbs, which are modelled after dialect.

Certain new adverbs, i.e. groups of words depicting circumstances, with Dajnko also contain adverb linkages, which attract attention owing primarily to special propositional linkages and their new meanings.

Breda Čehulj Sajku
HAZPOTJA IZSELJENCEV

RAZVOJENA IDENTITETA AVSTRALSKIH SLOVENCEV

Razpotja izseljencev je knjiga o izražanju, olajšanju in spreminjanju etnične identitete avstralskih Slovencev v času njihovega več desetletij trajajočega bivanja v tujini. Gre za prikaz življenja prvih generacij slovenskih izseljencev na jatem kontinentu, priseljenceh tjakaj po leto 1945, ki ga avtorica, duhna priznavaalka slovenskega izseljensiva v Avstraliji, vplete v analizo povojne avstralske imigracijske politike (asimilacije, integracije, multikulturalizma). Vsečina knjige je v veliki meri nastala na osnovi terenskega dela avtorice v Sydneyju, Mellaurnu, Wollagoonu in Caderri, zbranih podatkov iz različnih društevih, verskih in zasebnih arhivov izseljencev ter strokovne in znanstvene literature o migracijski problematiki doma in v Avstraliji. T. i. -objektivna- dejstva so v knjigi dopolnjena z avtoričinimi izpovedmi samih informatorjev, ki na oseljen, in zato svojstven način, osvetljujejo vzajna nastajanja in spreminjanja različne etnične identitete.

2000, (Zbirka ZRC: 25), 140 str., 17 x 24 cm, hroščirana, ISBN 961-6358-06-5.

Cena: 2.160 SIT (stroški poštnine niso vključeni v ceno).

Duška Kneževič Hecčevar
DRUŽBENA HAZMEJEVANJA V DOLINI ZGORNJE KOLPE
DIMAČINSKA ZAVIŠANJA MEJE IN LOKALITETE

Delo sodi na področje socialne antropologije in se posveča problematiki pripadnosti, identitete ali tujeosti pripadnikov etničnih skupin, ki v antropologiji ni novo. Eksplicitne obravnave te tematike segajo v začetke sedemdesetih let, implicitne obravnave meja in mejnosti pa so v antropologiji starejše; preučevanje sinoloških (socio)razmejevanj med kulturami, družinami, plemečih, je prisotno že od samih začetkov konstituiranja discipline. Danes so v ilelo razprav o mejnosti zlasti v evropski socialni antropologiji vse bolj v ospredju teme, ki se nanašajo na specifična evropska situacija po padcu berlinskega zidu, na problematiko novih administrativnih meja v nekdanjih evropskih socialističnih državah. Tudi knjiga poseže v tak prostor in sicer v idnejni jas, ki ga omežuje nova mehanacionalna meja med Slovenijo in Hrvaška (1991) in ga umesti v razširjeni antropološki razlagalni okvir. (Socio)razmejevanja nacionalnih identitet in upravljauja s temi razumevanji pri prebivalcih doline zgornje Kolpe so poglobljena tema dela, ki v luči nekaterih današnjih vročih pralarkav v teoriji etničnosti (mejnosti) pojasnjuje vpliv nove politične meje na občutja domačinskih -nacionalnih- pripadnosti.

1999, (Zbirka ZRC: 24), 233 str., 17 x 24 cm, hroščirana, ISBN 961-6182-95-1.

Cena: 2.590 SIT (stroški poštnine niso vključeni v ceno).

Založba ZRC

P.P. 306, 1001 Ljubljana

tel/fax: 01/425 77 94

E-pošta: zalozha@zrc-sazu.si

RURALNOST KOT ZGODOVINSKO DEJSTVO IN LITERARNI SLOG PRI CANKARJU IN PREŽIHU

Mirko Križman*

UDK 821,163.6.09"19"

Mirko Križman: Ruralnost kot zgodovinsko dejstvo in literarni slog pri Cankarju in Prežihu. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36(2000)4, str. 631-649, 26 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Ivan Cankar je v zbirki Podobe iz sanj v črtici Konec položil v usta pesnika pojme Mati, Domovina, Bog. Dušan Pirjevec je to dalje interpretiral v pojme Mati - Domačija - Bog in še dodatno Mati = življenje; Domovina = Mladost; Bog = Ljubezen. V tem smislu se gibljeta tudi Cankarjeva ruralnost in odnos do matere. Tod obravnavana črtica Naš laz to še zlasti kaže. Poimenovanje laza je po frekvenčni niansiranega besedišča izjemno bogato. Isto velja za materin odnos do laza in do lastne zemlje nasploh. Vse sega od realnih misli v zamaknjenost in v smrt. Središčne besede v črtici so zemlja, mati, dom, lastnina, povezane s svojilnimi zaimki in besedami predanosti ruralnim občutkom.

Prežihova novela Borba izraža podobne občutke. Ob najemniški in lastni zemlji in težavah pri tem pa se kaže več teže. Nosi jo zlasti oče. Skrbi, ljubezen in strah pred zemljo in lastniki pa prehajajo tudi na družino. Hrepenenje in strah sežeta celo v kozmos. Smrt je pretresljiv, realni in mistični pojav. Zato se javljata v noveli dostikrat besedi Bog in molitev (kot velelnik), zlasti ob smrti živine, ob uničenem pridelku in ob človeški smrti. Monumentalno je izrisana smrt Vorančeve sestre. Nakup lastne majhne kmetije povzroči kipenje očetove kmetijske narave. Teža je v čustvih, v delu in neomajni volji. Prežihova novela ima v vseh okoliščinah več moške sile in odločnosti, čeprav ji lirčnosti ne manjka. Cankarjeva črtica je bolj lirčna.

Tragiko in imanentno družbeno kritiko je zaznati pri obeh, nekoliko več pri Vorancu. Odnosi do zemlje, pogojeni materialno, čustveno, socialno in kozmično, so dobili pri obeh pisateljih tehten literarni izraz.

UDC 821,163.6.09"19"

Mirko Križman: Rurality as a historical fact and literary style in the works of Cankar and Prežih. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36(2000)4, str. 631-649, 26 cit.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

* Dr. Mirko Križman, zaslužni profesor Univerze v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Koroška c. 160, SI - 2000 Maribor.

In the collection of poems *Podobe iz sanj* and the novelette *Konec*, Ivan Cankar's poet refers to notions such as *Mati - Domačija - Bog* (*Mother - Home - God*). Dušan Pirjevec further interprets them as *Mati = Življenje; Domovina Mladost; Bog = Ljubezen* (*Mother = Life; Homeland = Youth; God = Love*). And this is how Cankar's rurality and his relationship towards his mother is oriented. It is particularly evident in the short story *Naš Laz* (*Our Assart*). The frequency of the nuanced vocabulary particularly contributes to the richness of the naming of this cleared woodland. The same holds for the mother's attitude towards the assart and her land in general. Everything reaches from real thought toward rapture and death. The central words of the short story are *land, mother, home, possession*, linked with the possessive pronouns and words dedicated to rural feelings. Prežih's short story *Borba* (*Fight*) expresses similar feelings. The land being either leased or owned and the problems linked with this give it even more weight. The latter is borne especially by the father. Worries, love and fear of the land and its owners reflect also in the family. Yearning and fear reach as far as into the cosmos. Death is a shocking, real and mystical phenomenon. For this reason the words *God* and *pray* (as an imperative) frequently occur in the story, especially on occasions such as the death of farm animals, a ruined crop and the death of human beings. The death of Voranc's sister is portrayed in a particularly monumental manner.

Posamezno v literarnem delu lahko razumemo le iz celote in celoto le iz posameznega. Če delamo dovolj poglobljeno, je nujno "dojetje v obeh smereh, gramatični (jezikovni, op. pisca) in psihološki; le če se obe srečata na istem mestu, lahko napredujemo..."¹

Pri pojmi *gramatika - jezik - materinščina - svoboda* so stvari bolj komplirane, kot si običajno predstavljamo. Če tod navedemo Pirjevčeve teze, da je iz Cankarjevega ravnanja in njegovih načelnih stališč razvidno, da proletarijat svoje osvoboditve ne more doživeti drugače in drugje, kakor le v lastni domovini in "da zaradi tega za Cankarja vprašanje nacionalne eksistence ni le taktično strateške narave, ni le eden izmed problemov, marveč je to zanj bitni problem, in sicer natančno v tistem smislu, kakršnega izraža Heideggerjev stavek, ki pravi: jezik je kot hiša biti."²

Pomisliti moramo na ljudi v modernem času, ki so se izselili v tujino, v novo domovino, morda v državo, kjer imajo delavci velike pravice in relativno visok standard. Mnogi od izseljencev so našli tam če že ne popolno, vsaj večjo socialno varnost, kakor so jo imeli doma. Vemo za države z visokim materialnim, socialnim in kulturnim standardom, kakor so npr. Švedska, Danska, Nemčija, Nizozemska ali še druge. Nekateri izseljenci so tam dobili drugo domovino in so sprejeli nekoč tuji jezik za svoj jezik. Prvotni materni jezik so pozabljali ali pa je pri njih močno oslabil, postal restringiran, kakor pravimo v jezikoslovju.

Ob tem si moramo zastaviti vprašanje, kaj je domovina in kaj je materinščina. Ne da bi takoj pomislili na znan izrek *ubi bene - ibi patria* in ne da bi se izrekli popolnoma proti nazivu materinščina, pa so vendarle socialne, jezikovne in psihološke razmere v današnjem času močno drugačne. Pomisliti moramo tudi na dejstvo, da so imeli mnogi pisatelji materinščino, ki je bila drugačna od jezika, v katerem so pretežno ali delno pisali (npr. Casanova, Joyce, Ionescu, Ustinov idr.). Poseben problem je bil med norveščino in danščino. V preteklosti mislimo

¹ Friedrich Schleiermacher: *Hermenevtika in kritika s posebnim ozirom na Novo zavezo. V. Etika - poetika* Phainomena, Ljubljana 1998, VIII / 25-26, str. 249.

² Dušan Pirjevec *Ivan Cankar in evropska literatura*. Ljubljana. Cankarjeva založba 1964, str. 441.

po eni strani na t. i. klasične jezike, kasneje na t. i. svetovne jezike ali kulturne jezike, kakor sta bili npr. latinščina in francoščina ali kateri od jezikov velikih narodov. Jezik novega kraja bivanja je pri mnogih ljudeh dostikrat prevladal, podlegli so asimilaciji, že prvo koleno je bilo morda popolnoma asimilirano.

Gotovo imamo pri pojmih materinščina, prvi jezik, jezik prve socializacije in podobno veliko pomislekov. Gre namreč tudi za materinščino pri variantah enega in istega jezika. V današnjem času so prehodi med jeziki, tudi med njih variantami zaradi migracij, zaradi študija, zaradi velike količine medijev pogostni in nenavadni, včasih prav nedojemljivi. Celotna človekova psiha se je zaradi brezštevilnih stikov z nekaterimi tujimi jeziki tako spremenila, da pri mnogih ljudeh ni več tistega trdnega, poglobljenega občutka za materinščino.

Znanje tujih jezikov je sicer nujno potrebno in lahko celo obogati materinščino, kakor so to pokazali nekateri ljudje v preteklosti (mednje sodita gotovo tudi Cankar in Prežih), toda vedno žal ni tako. Zato kljub nekaterim pomislekom lahko pritrdimo Leonu Weisgerberju, ki pravi, da ni samo človeško delovanje prepojeno z jezikom, ampak da je človeško življenje v vseh svojih oblikah pogojeno z jezikom. In zaradi tega je to, kar poznamo v življenju posameznika kot zakon materinščine, v skupnem življenju kot zakon jezikovne skupnosti in v človeškem življenju kot zakon jezikovno pogojenega bivanja, nekakšen človečanski zakon jezika. Ta zakon sicer ni vnaprej zaznamovan z naravo, tudi ni ustvarjen od ljudi, vendar mu pripada pravica povezovanja nekakšnega "zgodovinskega naravnega zakona".³

V tem smislu lahko razumemo Pirjevčevo tezo, čeprav najbrž ni imel v mislih Weisgerberja, ampak bolj Heideggerja. Vsekakor pa je pri obeh slednjih psihološka teža ob vrednotenju materinščine dovolj poudarjena.

Cankar in Prežih pa predstavo o materinščini v smislu posebne biti človeka dovolj potrjujeta. S tem je po svoje označena tudi domovina.

Tudi modernejši znanstveni pogledi na jezik, na pojma materinščina ali prvi jezik, tuji ali drugi jezik, so nemalokrat podobni predstavam in trditvam, da gre pri materinščini za nekakšno bistveno substanco človekovega duha. Tako pravi npr. John Lyons, da tudi, če priznamo, da jezik v nekem določenem smislu - kakor ga je označil Chomsky - kot del prirojnih jezikovnih sposobnosti (to so povzemali tudi nekateri drugi znanstveniki) ni pridobljen, ampak ga omogočajo prirojene duhovne strukture, vendarle obstaja dovolj razlogov za mnenje, da večji del, če ne celo vso strukturo materinščine, ljudje pridobijo, dasiravno se je ne učijo posebej.⁴

Gre za poglede, da poteka pridobivanje prvega jezika (materinščine) prek oblikovanja laterizacije, torej razvoja možganske polovice, ki je tudi sicer bistvena za človekovo inteligenco. Prvi jezik se oblikuje istočasno z oblikovanjem te polovice in je tudi razvit istočasno, kot je ta možganska polovica.⁵

Vse to je v veliki meri odvisno od socialnega okolja. Zato ima materinščina gotovo poseben pomen tudi za doživljanje tega okolja. Od tod pripisovanje takšne umske in čustvene vloge matere ter drugih ljudi v okolju, kjer se otrok uči materinščine. Dalje vodi to do posebnih čustev v zvezi s posebnim okoljem. Tako pridemo tudi do pojma mati in materinščina, dom, domačija in domovina. Pri tem se seveda pojavljajo stvarna in čustvena obeležja. Ni nujno, da so doživetja samo lepa, prijetna, toda dobijo posebno prvinsko obeležje. Tudi na razum, na celovito

³ Leo Weisgerber. *Das Menschheitsgesetz der Sprache*. Heidelberg. Quelle & Meyer 1964, str. 18.

⁴ John Lyons: *Die Sprache*. Verlag C. H. Beck 1987, str. 227.

⁵ Prav tam, str. 225.

značajsko podobo vplivajo izkušnje iz zgodnjega okolja in s tem seveda vplivajo na človekovo obnašanje, na njegove duhovne reakcije vse življenje. Zakaj pride do zarez, do zrušitev nekaterih prvin v človekovi duševnosti, ne vemo vedno natančno. Tudi ne, kaj povzdiguje spomine v posebno vzvišene, takšne, ki segajo kdaj do apoteoze, celo do mističnosti v odnosih do davnih psiholoških in socialnih doživetij.

Cankar je npr. v sklepu zbirke *Podobe iz sanj* napisal črtico *Konec*, kjer smrt zastavi pesniku vprašanje "Človek povej, kako si živel, kako živi?" Pesnik je v predsmrtni stiski smisel svojega življenja skušal strniti v tri besede: *Mati*, *Domovina*, *Bog*.⁶ Dušan Pirjevec je to dalje interpretiral v pojme *Mati – Domačija – Bog*.

Takšna preinterpretacija bi ustrezala tudi obravnavi teme, kot jo obdeluje pričujoča študija, s tem da poleg matere stopi pri Prežihju bolj v ospredje tudi oče.

Naslednja Pirjevčeva misel z enačaji *Mati = Življenje; Domovina = Mladost; Bog = Ljubezen*⁷ je seveda tudi zanimiva. Toda to se ne bomo podrobneje spuščali v ozadja, kakšni so bili vsi podrobni odnosi v družini Cankarjevih, zlasti tisti do matere. Ob neki izjavi izvemo o tem od Cankarjevega prijatelja Janeza Kocmurja. Le-ta jo je objavil v članku *Cankar in delavske matere*, ki je izšel v *Kalendarju Cankarjeve družbe* za leto 1939. V članku je opis pogovora med Kocmurjem, Cankarjem in Cankarjevo sestro Nežo februarja leta 1917 v ljubljanski Narodni kavarni. Neža naj bi takrat zabrusila bratu v obraz, koliko sivih las je naredil materi, kako trmoglav, sebičen in izsiljevalski je bil in da zdaj pač piše o njej, kakor da jo je imel bogve kako rad...

Cankar da je ob teh izjavah zardel do ušes, izbuljil oči, na čelo da so mu stopile debele potne srage... Zakrilil da je z rokami, zahropel v kriku groze...⁸

Poznamo sicer še več izjav o Cankarjevi drugačnosti, tudi o delikatnosti v odnosih do matere in do realnega življenja sploh. Včasih gre za delne resnice, še večkrat za senzacionalne izjave, dostikrat gre za nerazumevanje odnosov med fikcijo in realnostjo, kdaj pa kdaj pa tudi za zlonamernost.

V tem prispevku raziskujemo literarni izraz, ne kakšno drugo stvarno poročilo o vseh pisateljevih početjih za časa življenja. Nekaj nujnih življenjepisnih in zgodovinskih dejstev pa seveda moramo omeniti.

Razkorak med literarnim in stvarnim življenjem je tudi pri mnogih drugih pisateljih velik. S tem seveda ni rečeno, da so vse prvine v literarnem delu le fikcija, preračunano olupševanje ali grdenje. Umetniški postopek je kompliciran proces. Ker pa je umetnino ustvaril človek, ne moremo pričakovati, da je vse, kar je napisal, trdna realnost, popolna resnica. Preoblikovanj je več vrst – od imen do značajev ljudi, do premeščanj geografskih in socialnih okolij ter zgodovinskih dejstev. Tudi fikcij je več vrst. Toda ravno zato, ker gre v književnosti za človeške stvaritve, morajo biti v umetnini tudi prvine tega, kar je videl, izkusil, počel, mislil in čutil avtor. O tem imamo za Cankarja veliko podatkov v pozitivnem in negativnem smislu; oslanjamo se tudi na nekatere domneve. Gotovo pa življenje v bližnjem in daljnem Cankarjevem okolju ni bilo enostavno, linearno.

Za vso pestrost in za mnogostranskost literarnega opisovanja moramo biti Cankarju hvaležni. Da ga vedno znova obravnavamo, kdaj tudi v negativnem smislu, je znak bogastva življenja in dela tega pisatelja, a tudi raziskovalne vneme ter potrebe. To doživljamo tudi pri drugih pomembnih pisateljih in pesnikih,

⁶ Gl. 2, str 440

⁷ Prav tam, str. 440.

⁸ Prav tam, str 443 in dalje.

sploh pri umetnikih in drugih javno delujočih pomembnih osebnostih vseh narodov.

V pričujočem prispevku se ukvarjamo v prvi vrsti s Cankarjevim in Prežihovim literarnim izrazom, se pravi, s posebnimi slogovnimi prijemi, ne pa z vsemi zunajliterarnimi dejstvi. To je naloga drugih raziskav, mnoge so že opravljene, nikakor pa snov še ni izčrpana in tudi ne bo nikoli.

Raziskave izhajajo iz dveh za našo temo dovolj tipičnih besedil: iz Cankarjeve črtice *Naš laz* in iz Prežihove novele *Borba*. Seveda segajo nekatere povezave v celoten opus obeh avtorjev.

Cankar je knjigo črtic in povesti z naslovom *Moja njiva*, v kateri naj bi izšle po prvotnih načrtih pretežno materinske črtice, snoval dalj časa, nekako od l. 1910 do 1914. Razlog za tako dolgo snovanje je v tem, da mu je nekaj črtic sicer uspelo napisati in izbrati že objavljene črtice, vendar so načrti zastali zaradi izdaje drugih knjig in zaradi spreminjanja koncepta ter obsega knjige.⁹ Zbirka je bila v maju 1914 sicer urejena in je bil uvod, ki ga poimenujejo po prvem stavku *Prehodil sem svojo njivo*, domnevno tudi že napisan. Toda izdaja se je iz ne povsem znanih razlogov zavlekla, tako da so bila besedila natisnjena šele tri leta po pisateljevi smrti pri istem založniku (Schwentnerju), a ne kot samostojna knjiga, ki bi imela naslov *Moja njiva*. Kljub temu je bila zbirka, kakor si jo je zamislil Cankar, natisnjena leta 1935 v CZS VIII.¹⁰

V pričujočem prispevku pa vendarle posebej opozarjamo na to, da je Cankar napisal za svojo zbirko poseben, čeprav kratek uvod, ki je lahko dobil naslov po prvem stavku: *Prehodil sem svojo njivo*. Ker je to besedilo za našo temo posebej zanimivo, si ga oglejmo v celoti:

Prehodil sem svojo njivo, že tolikokrat preorano in požeto, in sem videl, da je bilo ostalo še mnogo klasja po razorih. Nekaj je bilo snetljivega, nekaj pa tudi še polnega in sočnega, da bi bilo škoda, če bi ga zapustil vrabcem.

Ko sem zbiral to pozabljeno klasje, mi je bilo srce težko in zmerom težje. Mislil sem na prejšnje letine, na trude in skrbi, na huda razočaranja, na puste noči, v bridkosti prečute; in sem rekel, da je grenko biti kmetovalec na tej naši trdi kraški zemlji.

Nazadnje, ko sem bil povezal snop, sem še enkrat z dolgim pogledom premeril in objel svojo njivo. Vsa sijajna, od nebeškega sonca obžarjena, je ležala pred menoj. Tedaj se je vzdignil v prsih ves sladki, vroči ponos gospodarja, ki se razgleduje po globokih brazdah:

“Moj plug je tod oral!”

Seveda gre v tem besedilu v glavnem za metafore. Vidimo pa, da je besedilo izredno nasičeno z njimi. Te metafore so izključno z enega samega področja. Gre za zemljo, za delo na njej, za njene plodove, za odnose človeka do tega. Doživljanje omenjenega področja je tudi v metaforičnem besedilu tolikšno, da vsekakor priča o piščevem posebnem odnosu do zemlje, do sveta in doživetij, kjer čutimo posrednost in neposrednost, ki mu je osnova zemlja.

Skoraj dobimo vtis, da je bil Cankar premamljen od zemlje in vsega, kar se dogaja pri obdelovanju zemlje in z njenimi plodovi ter s človekom, ki zemljo obdeluje.

Metafor z besedami *njiva*, *sejanje*, *klasje*, *žetev* najdemo v domači in svetovni književnosti pa tudi sicer v govorih ter pisanih zelo veliko. Sodijo celo med naj-

⁹ Ivan Cankar: *Zbrana dela VIII*. Uredil in opombe napisal Boris Merhar. Izdala Cankarjeva založba Ljubljana 1955. Opombe na str. 423-433.

¹⁰ Prav tam, Opombe, str. 433.

pogostejše. Gre pač za človekovo najosnovnejšo in pravadno eksistenčno odvisnost. Pri tem je treba ločiti, kdaj gre samo za metafore, torej za poživitev sloga z vsem ljudem znanimi predstavami in je to torej imenovanje pojavov v kontekstu, ki je sicer vezan na realen opis pojavov in dogajanj, a gre vendarle za skrajšane primere, za sopomenski splet in za posebne posamezne konotacije.

Toda Cankar uporablja v tako kratkem besedilu tolikšno število besed v zvezi z zemljo, z delom na njej, z njenimi plodovi, da veje iz tega občutek izredne doživljajske moči, ki prihaja od vsega, kar je pisatelj tako ali drugače realno spoznal in prebiral. Tudi povedi, ki govorijo o obžarjenosti zemlje *od nebeškega sonca* in kjer je izražen *ves sladki, vroči ponos gospodarja* (zadnji stavek prihaja iz ust samega gospodarja: *Moj plug je tod oral*), kažejo na pisateljevo izjemno prevzetost od zemlje, zavzetost za zemljo, za delo na njej, za lastniške odnose, ki so bili za pisateljevo družino še posebej boleči. Iz prave bohote metafor vsekakor dobro čutimo te preokupacije. Zanje pa vemo iz pisateljeve biografije in iz njegovih drugih del.

Cankar je vse to nemalokrat izražal direktno, a tudi v njegovi bogati simboli pozvanja bridko in sladko realno doživetje zemlje ali globoko hrepenenje po zemlji, hrepenenje po imetju, po materialni oskrbi. Ob tem so zajeta tudi mnoga socialna dogajanja, čustva poudarjajo latentne ali eksplisitne ideje. Denotacije in konotacije so prepletene.

V knjigi *Moja njiva* je tudi Cankarjeva črtica *Naš laz*. Vidimo, da Cankar v njej zopet izrazito upodablja pojem in konkretum zemlje in ga pogosto povezuje s svojilnim zaimkom *naš*. In že prvi stavek črtice, kjer najdemo povratno svojilni zaimek *svoj laz*, to takoj nadaljuje in podkrepi.

Vemo sicer, da je laz manjvredna zemlja, toda Cankarjevim, zlasti materi, je vendarle pomenil tudi ta košček zemlje veliko. Z vsem srcem je visela na njem; in Ivan je to dobro občutil, zato je tudi sam s hrepenenjem, pravzaprav z vso predanostjo doživljal skromno imetje.

Omenjeni laz so Cankarjevi res imeli, tako da je šlo za pravo imetje. A radost je ob takem "imetju" izražena nenavadno intenzivno in pogosto.

Vendar gre v črtici za nekatere časovne in lastniške premike.

V času, ko je Cankar napisal to črtico, laza že niso več imeli. Cankar je črtico prvič objavil v Koledarju Mohorjeve družbe 1914, in sicer anonimno. Avtorja je razkril Oton Župančič v poročilu, ki ga je napisal za revijo *Slovan* leta 1914.¹¹ Glede imetja in lege pa piše B. Merhar, sklicujoč se na vire iz Petreta, da je bil laz v Košacih, na severni strani Tičnice, in da so ga morali Cankarjevi prodati hkrati s pogorelo hišo na Klancu l. 1880.¹²

Ivan je bil tedaj šele v četrtem letu otroštva. Toda vprašanje je, ali je res, da je vedel kaj o lazu šele po materinem pripovedovanju. Majhen otrok doživlja okolje zelo močno, vse mu je prelito v čustvovanja, tudi iz drobcev sestavlja spomine in dobi intenzivne, barvite predstave, ki pozvanjajo v močnem čustvovanju. Realnosti se lahko nekako premaknejo, dobijo nove prvine, nekatere se izgubijo, a celovitost in moč doživetja ostaneta, napajata se tudi ob navrženih podrobnostih. Če neke pojave in dogodke vedno znova obuja in dodatno barva pripovedovanje najbližje osebe, tiste, ki je tudi sama intenzivno doživljala dogajanja in čustvovanja iz preteklih časov, dobijo dogodki posebno težo in barvo. Tako so bili v Cankarjevi družini nenehno del pogovorov odnosi do zemlje, bilo je hrepenenje po zemlji. Vse je bilo povezano s skrbjo za preživetje, z ljubeznijo med materjo in otroki.

¹¹ Prav tam, B. Merhar v opombah na str. 454.

¹² Prav tam, opomba na str. 454.

Zato se je pri Ivanu marsikaj ohranilo spominsko in je čustveno dobilo posebno barvo tudi pri odraslem možu.

V spominu je imel Cankar mater kot osebo z močno navezanostjo na zemljo. Zato jo je kot tako tudi pregnantno okarakteriziral prav v tej črtici:

...*Moja mati je bila kmetica in je v svojem srcu, v vseh svojih mislih ostala kmetica do smrti... Njena goreča misel, njeno verno upanje, njen sveti spomin – vse je bilo le koprnenje po izgubljeni, ugrabljeni grudi...*¹³

Torej Cankar jasno govori o *svetem spominu* svoje matere. Iz njenega toplega in bridkega pripovedovanja, iz njenega globokega doživljanja zemlje je zajemal tudi sam.

Gotovo pa je tudi sam neposredno in posredno doživljal zemljo in kmetijski svet v vseh materialnih, čustvenih in socialnih gibalih. Vemo, da je šel od doma, da se je tja vračal, da je poznal vaško življenje v bližnji in širši okolici, da je zajemal tudi iz spominov svojih bližnjih in tistih, ki so jih nosili v sebi drugi ljudje. Tudi mestno bohemsko življenje Cankarja ni napravilo kakega brezkrvnega gosпода, ki bi čisto pozabil svoj rod in življenje tega rodu, tistega, ki je bilo intenzivno povezano z zemljo, z mislijo nanjo, s čustvovanjem ob imetju in ob revščini. Gre torej za prvinske sile, ki so Cankarja zaznamovale in bile do smrti v njem.

To dobro čutimo v mnogih Cankarjevih delih. Pri tem ni toliko pomembno, kaj je realno in kaj je fikcija, koliko je preoblikovanj, kaj je le literarni izraz. Cankar je pač take vrste pisatelj in takšnega rodu, da čistih konstruktov ni mogel pisati. Da pa ima umetnost svoje zakonitosti in svojo umetniško svobodo, je znano.

Če je Cankar družinski laz v črtici "prestavil drugam... ter govori o njem tako, kakor da bi ga imeli le v najemu in še pozneje ter bi bil tudi sam še zahajal vanj..."¹⁴, je to po eni strani umetniška svoboda, hkrati pa je tudi v prvinah in širših enotah besedila res del tega, kar je Cankar v različnih časovnih obdobjih, zlasti pa seveda v mladosti in v mnogih prvinah še kasneje tudi resnično doživljal. Kompozicija umetnine *Naš laz* je vendarle koherentna in prepričljiva, umetniško sugestivna. Zato se bomo v raziskavi držali literarnega izraza in ne bomo iskali vseh stvarnih ozadij.

Lahko rečemo, da gre za duhovno substanco pisatelja, ki je nosila spomine, ob njih čustva in refleksije, take s prefinjenimi socialnimi in čustvenimi gibali, s tistimi v preteklosti, a tudi iz vsakokratne pisateljjeve sodobnosti.

Zaradi prostorskih zahtev in zaradi primerjave s Prežihom se bomo, kot smo omenili, posebej in podrobneje osredotočili na črtico *Naš laz* in njen slog prikazali z nekaj filološkimi prijemi.

Oglejmo si najprej besedišče v črtici:

Osrednja samostalnika, torej osrednji poimenovanji bistva izraza črtice, sta *zemlja* in *mati*.

Ob samostalniku *zemlja* se pojavljajo različna poimenovanja, značilna za zemljo, ki jo je v črtici kot osrednji pojav dodobra niansirano poimenoval Cankar. Barvitost in intenziteta teh poimenovanj se povečata s prilastki ali prislovi, a tudi z glagoli. Svojični in povratno svojični zaimki imajo pri tem še posebno vlogo, a včasih tudi kazalni zaimki.

Tako dobimo podobe, ki so impresivne in ekspresivne, nekatere na videz realistične. Kontekst je pregnanten, nabit z vizualnimi geografskimi navedbami, s socialnimi in čustvenimi poudarki. Včasih sega besedišče, ki izraža osrednje doživljanje in slikanje, čez ves odstavek, tako da tudi med seboj oddaljene besede

¹³ V črtici *Tuja učenost* iz iste zbirke črtic je prvi stavek takle: *Moja mati je bila kmetiški otrok...*

¹⁴ Gl. 9, opomba na str. 455.

ustvarjajo jedro izraza. Kontrasti vrednega in manjvrednega, lepega ali grdega, bolečega, trdega ali nežnega zemljepisnega pojava se vrstijo. Osebni odnos je čutiti kot močno gibalo skoraj v vsaki krajši ali daljši povedi.

Od naslova *Naš laz* se vrstijo v kratkem prvem odstavku variirano besede in sintagme: *svoj laz, lazi, košček obdelane zemlje, lazi z belim drobnim kamenjem*. Ob tem besedišču bi dobili kar prijeten občutek ob predstavi *laz*. Toda vmes so takele sintagme: *v samotnih, zapuščenih notranjskih hribih med pustimi, hladnimi globelmi... z bodičevjem in kamenjem... krivenčasto grmičevje, nizka, siromašna trava in osat*.

Že v tem odstavku sega doživljanje tudi v veselje in v bogaboječe občutenje sveta ter veselja: *... morda se je ob hudi uri z neba samega usulo*.

Sledijo nadaljnje oznake zemlje, kakršna je v pojmu *laz*: *ped obdelane zemlje, lazi – polje gostacev in najubožnejših bajtarjev...* Ta vrsta zemlje, torej *laz*, je v kontekstu označena še slabše, kot so *lehe na močvirju* (tudi sintagma v črtici). Vendar največkrat sledi obrat v čustveno sfero, ki je gibalo tudi pri doživljanju *lazov*, saj siromaki *ljubijo svoje laze bolj globoko in prisrčno nego kralj svoje kraljestvo...*

Tako imamo že v prvih dveh odstavkih izražena tipična socialna in čustvena gibala v odnosu do zemlje, pa čeprav gre za siromašne laze. Pisatelj celo za kratek čas zapusti pojem *laz* in zaide v odnose do zemlje nasploh, v širše opazovanje zemljiških zakonitosti, v čustva naših ljudi in socialnih odnosov nasploh, tudi v povezavi s tujino. Zato najdemo besede, kot so *gruda* (dvakrat), kar nekajkrat *zemlja*, hkrati *koča, njiva, senožeti, leha, ponižen vrt, nova domačija...*

Že v prvem delu črtice najdemo besedo *mati*, in to v povezavi, kjer prevladuje pred misljo na mater misel na zemljo.

Takšno moč ima torej v črtici zemlja. Gotovo jo je imela v preteklosti še posebej za slovenskega kmeta. Cankar to poudari s sintagmo *kmečka kri*. Cankar v bistvu povsod, tudi v tej črtici, postavi mater čustveno v zvezo z zemljo. Ravno od matere prihaja tudi Cankarjev odnos do zemlje in dobi pri tem posebno moč. Gre za družinsko vez. Se pravi, da se intima čustveno veže z ožjim socialnim okoljem in prek tega seže v širše socialno okolje ter v fizični svet zemlje.

To izražata dva izrazita klimaksa:

Njena goreča misel, njeno verno upanje, njen sveti spomin – vse je bilo le koprnenje po izgubljeni, ugrabljeni grudi,...

V socialno poantiranje, zlasti glede imetja, sodi tale klimaks:

Naš laz je bil naš laz – naše polje, naš svet, naše najmilejše bogastvo.

Nato sledi čustvovanje, ki je pomešano s socialno misljo in z misljo o imetju:

Pozimi smo se pogovarjali o spomladanskem delu s toliko vnemo in resnobo, kakor da bi imeli najmanj sto oralov sveta...

Povezavo z materjo je čutiti nenehno, prav eksplicitno konkretno in kdaj metaforično se velikokrat javlja. Po zgoraj citiranih uvodnih odlomkih najdemo tipičen zasuk k materi v primeri, ki govori o zemlji kot materi. To je posebno čutenje zemlje:

...Otrok hiti k materi, samo da je blizu nje, da jo vidi in da se pritisne k njenemu krilu...

Moč doživljanja lastnine je v vsej črtici očitna in jo pisatelj izraža s ponavljanjem svojilnih zaimkov, ki ustvarjajo poseben zvočni, čustveni in miselni ritem, segajoč v socialne konotacije. Povedi se navezujejo na zemljo (*laz*) in se povezujejo z materjo.

Tako je npr. izraženo slovo od laza jeseni, ko so pobrali ves pridelek:

Zbogom, ti zemljica naša, ti naša siromašna, ljubezniva mati, naše veselje in naše sladke skrbi!

Tudi ob izraženem dejstvu, da so laz izgubili, Cankar uporablja podobno, tako rekoč osrednje besedišče.

Sam ne vem, kako se je zgodilo in kako se je moglo zgoditi, da naš laz nenedoma ni bil več naš...

Mati je molčala, ni rekla nikoli besede o laz...

...Nismo si upali govoriti o laz...

Iz takega depresivnega razpoloženja je vzplamtela v materi še enkrat želja po zemlji. Sanjala je o njej, delala brezupne načrte za najem lehe, torej boljše zemlje. A to so bile že skoraj blodnje. Mati je bila bolna.

Konec črtice je ves posvečen materi in njeni smrti. Še v smrtnih sragah je zadnjič z bolnim hrepenenjem zahlipala:

Ti Ivan...meni pa se le zdi, da bi spet dobili laz...

Tako je vsa črtica prepojena z odnosom do zemlje in do matere. Ob zemlji se vzbuja hrepenenje, čustvovanje, zemlja je napolnjena z odnosi med materjo in sinom, a ti sevajo v širši materialni ter duhovni prostor. Dvojna simbolika se pojavlja pri Cankarju dostikrat, zlasti pa v tej črtici: zemlja kot mati in mati kot zemlja. To se ves čas zaznava in je poglobljena metafora, ki se giblje v obe smeri in zajema detajle med čustvom in materialnostjo, med resničnim in umišljenim svetom, med stvarnostjo in literarnim izrazom.

Umetniškega dela ne moremo presojati samo po nekem empiričnem ozadju. To so pri interpretaciji Cankarjevih del prevečkrat počeli.

Če lahko pritrdimo tezi, "da je umetnost treba razumeti iz umetnosti same, kar pomeni toliko, kot iz njene lastne resnice..."¹⁵, pa vendar ne moremo shajati brez substance - človeka in vsega, kar ga kot takega dela. Ta substanca je povezana s substancio sveta: gre za fizičnost in duhovnost, za svet kot stvarni pojav in kot fikcijo, kot umetnost. Vse to je v medsebojni zvezi, tako rekoč soodvisno. V literaturi interpreti nemalokrat podlegajo samo t. i. vsebinskim kazalom, drugi pa se osredotočijo izključno na estetske literarne pojave ali na literarno zgodovino. Celovitosti se tako niti ne približajo. Bralec jo lahko išče in sestavlja, lahko pa ostane tudi le pri delnem doživljanju in spoznanju.

Prežihova novela *Borba* je prvič izšla leta 1921 v *Ljubljanskem zvonu*, nato pa v zbirki *Povesti*, ki je izšla leta 1925 pri *Zadružni založbi* pod vodstvom Antona Kristana.¹⁶ Zanj pravi Lino Legiša, da je to pripoved o domači družini, njenem neusmiljeno trdem delu na najemniškem svetu in o živi želji po svoji zemlji... Lino Legiša meni, da je Prežihovo proletarstvo doživeto ne kot srečanje, ki daje priložnost za ogledovanje in presojo, za leposloven zapis ali poročanje. Bilo je najbolj osebno, elementarno življenje in so zato Prežihova dela v pravem pomenu avtobiografska pripoved, ki se z okolico sicer ni vedno najbolj ujemala, a je razodevala tudi največjo pisateljsko neposrednost in prepričljivost.¹⁷

Kaj je mislil Legiša s tem, da se ta "v pravem pomenu avtobiografska pripoved...z okolico ni najbolj ujemala", lahko samo ugibamo. Ali naj bi morda Voranc v takih okoliščinah pisal bolj v smislu borbenega proletarca? Legiša namreč govori o priznanju, ki ga je dal knjigi s psevdonimom podpisani Fran Albreht v *Zvonu* in da je priznanje veljalo "nadarjenemu proletarskemu samouku..."¹⁸

¹⁵ Dean Komel: *Umetnost kot možnost filozofije*. V: *Etika - poetika*. Pripravil Tine Hribar. *Phainomena* 25-26, Ljubljana 1998, VIII, str. 378.

¹⁶ *Zgodovina slovenskega slovstva VI. V ekspresionizmu in novi realizem*. Napisal in uredil Lino Legiša. Ljubljana. Slovenska matica 1969, str. 288.

¹⁷ Prav tam, str. 288.

¹⁸ Prav tam, str. 288.

Res so Prežiha mnogi literarni zgodovinarji in interpreti prevečkrat povezovali s proletariatom in s književnostjo, ki prihaja od tega družbenega sloja ali ki tega opisuje, idejno ozavešča, skratka, naj bi šlo za idejno močno obeleženo delo.

Prvine miselnosti o izkoriščanju in krivicah, ki jih mora trpeti podeželski ali industrijski proletarijat, so res značilne za mnoga Prežihova dela. Toda v nobenem ne gre za kakšno ideološko ali politično propagando v ožjem smislu, ampak razodevajo Prežihova dela zelo živo, plastično življenjsko podobo. Slikovito polno vsakdanje dogajanje je prežeto z dogajanjem v prirodi, v tovarni, v posamezniku in skupinah, v družini ali srenji. Vse pa je čustveno in socialno razčlenjeno z umetniškimi sredstvi, oblikovano je sugestivno. Organsko in prepričljivo se res kažejo pri Prežihu mnoge prvine življenja, ki vodijo k spoznavanju krivic in trpljenja brezpravnih in izkoriščanih ljudi. Vorancu pa ne gre za klišejsko in aktivistično pisanje, čeprav so mnenja o družbenih krivicah in s tem implicitno ali eksplicitno za akcijo kdaj izražena. Vendar so večinoma vpeta v naravno dogajanje in vodijo k logičnemu poteku in videnju stvari, izoblikujejo se ob vsakdanjih izkušnjah, občutu za etičnost, ki naj bi veljala kot zakonitost sveta. Vse to pa je v Prežihovih literarnih delih organsko vključeno v umetniško zgradbo. Svet je v Prežihovih delih prvinski, povsod prepojen z živim tkivom. Gre za medsebojne človeške odnose in za naravne pojave med ljudmi ter v prirodi. Tako seveda zaslutimo v pisateljevih delih tudi naravno filozofijo, in to ob dogajanju v najmanjših socialnih celicah in večjih socialnih tvorbah, vse do občloveških socialnih gibal in zakonitosti. Misli o spremembah v ureditvi sveta glede dela in lastnine, glede morale in pogojev za življenje niso prazen propagandistični slog, zakotno politikantstvo, ampak gre za literaturo globoke človeške substance, ki je prepojena z individualnostjo in skupinskim čutom, s fizičnim in duhovnim življenjem, z izročilom in sodobnostjo.

Razumljivo je, da so v Prežihu zapustili globoke čustvene sledove kmečki patriarhalni odnosi in socialne krivice pri tem. Pisatelj pa je kot otrok in odrasel mož vpil tudi lepote domačih krajev in življenja s naravo. Še zlasti pa se mu je vpil v dušo občutek za zemljo, za kmetško posest. Vendar ne takšen, ki bi hlepel po velikem bogastvu, ampak vse prežemata skrb in želja, gnani od boja za preživetje zlasti najemnika ali kočarja z malo zemlje. Seveda ob tem spoznamo tudi drugo stran - bogastvo in gospodovalnost. Življenje kočarjev je lepota in trpljenje, hud boj.

Že naslovi vsebujejo pri Prežihu kdaj besede *boj, borba*. To je največkrat čustveni in socialni boj in boj z naravo. Zasledimo ga prav tako v daljših povestih in romanih. Veliko odtenkov najrazličnejših bojev v življenju izražajo mnoga Prežihova dela.

Glede vsebinskih sestavin in idejnih tokov lahko uporabimo več dopolnjujočih se raziskav. Slogovne raziskave so raziskave literarnega izraza, literarne zgradbe.

Slogovne prvine z mnogimi poimenovanji lokacij in ljudi, z opisi dela, poimenovanji in prikazi odnosov med njimi tudi pri Prežihu niso vedno gola fikcija ali konstrukti. Vedno zasledimo bogato slikanje zgodovinskega, geografskega, socialnega in psihičnega ozadja z mnogimi prvinami stvarnih ter simbolnih opisov materialnih dogajanj v okolju, psiholoških dogajanj v človeku in med ljudmi.

Prežihova novela *Borba* je vzeta iz 5. knjige zbirke *Louvo Kuhar - Prežihov Voranc Izbrana dela*. Uredil Herman Vogel, Založba Obzorja, Maribor 1981. Avtorica spremne besede Marija Kolar, sama s Koroškega, je zapisala, da je "vsebinska usmerjenost izbranih novel in črtic... ponudila skupni naslov *Nicina*, če-

prav se noben tekst ne imenuje tako".¹⁹ Nadalje pristavlja omenjena avtorica, da je pisatelj uporabil besedo *nicina* v zvezi, kakor ga navaja sama. "To je bilo hrepenenje ljudi iz nicine za soncem". Nadalje pravi, da je beseda *nicina* "pogostna v narečni rabi Meziške doline" in da pomeni "prostor, obrnjen od sonca, osoje"²⁰. Potem piše avtorica spremne besede takole: "Ljudi, ki žive v globačah in na fretah (fretarji) v dobesednem in prenesenem pomenu, bomo imenovali 'nicarji'".

Torej gre v pojmu "nicarji", kot pravi avtorica, za siromake, bajtarje in namernike, hlapce, dekline, berače in občinske sirote na prelomu 19. v 20. stoletje. Ko prisilno pretrgajo vezi z zemljo, postanejo iskalci dela v tovarnah, brezposelni lumpenproletarci, potepuhi in barabe – izkoreninjenci brez socialne, družbene in socialne ozaveščenosti...²¹

Gotovo je šlo ob pojmu "nicarji" tudi ali morda predvsem za socialno konotacijo, zlasti gledano materialno, sociološko in z vidika sodobnih ideoloških presojanj.

Beseda *nicina* pa pri nekaterih domačinih ni imela vedno tako močnega negativnega prizvoka. Socialno razslojevanje je bilo sicer kruto in so se v zvezi s tem v novejšem času barvala poimenovanja z veliko bolečimi, tudi negativnimi konotacijami. Po pripovedovanju nekaterih domačinov pa beseda *nicina* ni imela vselej in izključno prizvoka bede. Pomenila je tudi le senčno, osojno lego kraja ali zemlje. Takšna lega je seveda dovoljevala le slabši pridelek; če je bilo zemlje malo, je vladalo na njej pač ubožstvo in zaradi tega so dobili ljudje socialni pečat.

Ob besedi *nicina* je dal avtorju prispevka nekaj izjav pesnik Marjan Pungarnik, doma z Legna na zahodnem pobočju Pohorja, v gorskem svetu torej nedaleč od Prežihovega sveta. Povedal je, da beseda ni imela tako ostre negativne socialne konotacije, ampak da pomeni senčno lego, segajočo tudi do globeli, seveda pa nepripraven svet za bujno rast poljščin. Tudi skupina ljudi v Prevaljah je piscu pričujoče študije označila pomen besede *nicina* podobno, prav tako nekateri drugi vprašanci, starejši in mlajši. Toda pomen besede (predstavni diapazon ob besedi) je gotovo glede na čas, na ožje socialno okolje in glede na posameznika različen.*

V Prežihovi noveli *Borba*, natisnjeni kot prvi v zbirki *Nicina*, najdemo res prirodne značilnosti, ki kažejo globeli in druge senčne strani geografskega prostora in fizičnega, a tudi psihičnega bivanja in trpljenja pri tem.

¹⁹ Lovro Kuhar - Prežihov Voranc. *Izbrana dela. Nicina. Novele in crtice*. Založba Obzorja Maribor 1981. Uredil Herman Vogel. Izbrala, uredila in spremno besedo napisala Marija Kolar.

²⁰ Prav tam, str. 301 in dalje.

²¹ Prav tam, str. 302.

* Besedo *nicina* navaja *Slovenski pravopis* iz l. 1962 s cisto kratko "razlago" *senčna stran*. *Slovar slovenskega knjižnega jezika* iz l. 1994 ima ob besedi *nicina* pripise *nar. kraj, prostor, obrnjen, usmerjen od sonca; osoja*. Zraven citira prav Prežih: *To je bilo hrepenenje ljudi iz nicine za soncem*. Isti citat uporablja, kot smo že omenili, v *Spremni besedi* h knjigi *Nicina* tudi Marija Kolar. Pleteršnik navaja v svojem *Slovensko-nemškem slovarju* (reproducirani ponatis - Cankarjeva založba l. 1974) besedo *nicina* z enačajem do besede *osoje*, *eine nicht sonnseitige Gegend, Št.* (kar pomeni, da naj bi bila beseda v rabi na Štajerskem). Pleteršnik ima naveden tudi pridevnik *nicen, cna, nemško nicht sonnseitige*; zraven navede sintagmo na *nicnem prebivati*. Tudi vse to ima oznako *Št.*, torej Štajerska, štajersko. Fran Bezlaj ima v svojem *Etimološkem slovarju slovenskega jezika* pridevnik *nic* v pomenu „znak, vznak“, navadno *vníc*, pripíše pa, da „verjetno spada zraven tudi adj. *nicen*, na osojni strani (štaj.), npr. *na nicnem prebivati*“. Primerja starocerkvenoslovanski *nicǫ* (adj., adv.) „sklonjen naprej“. Bezlaj navaja še vrsto podobnih (včasih le v korenu) izrazov v slovanskih in drugih jezikih, vse v pomenu „navzdol“, „narobna stran“, „ob toku navzdol“ ipd. Besede povezuje s sti. *nicas* „nizek“, *nīcāt, nicāis* „spodaj“, starovisokonemško *nidar* „spodaj, niže“. Osnovo vidi Bezlaj že v ide. *ni* „navzdol“, sti. *ni*, avesta *ni*, razširjeno s formantom-*ko*-. Besedo *nicina* je avtor pričujoče študije slišal še na Kozjaku in osrednjem Pohorju (tam tudi v obliki *licina, lecina*); v vzhodnih predelih Štajerske besede ne pozna.

Besedi *boj, borba* najdemo v Prežihovih delih pogosto. Ne gre vedno za neposreden ali celo fizični boj med ljudmi, ampak za boj z zemljo, z razmerami med ljudmi, ki so zaznamovani z zemljo, z rodod, z ljubeznijo, z domačnostjo in tujostjo, s pravimi gospodarji zemlje. Za različne vrste boja gre npr. v besedilih *Samorastniki, Boj na požiralniku, Borba na tujih tleh*. V noveli *Vodnjak* gre za velik in trd boj z zemljo, ki mora dati vodo. Prav tako je novela *Ljubezen na odoru* v bistvu tudi boj s človeško in geografsko naravo. Enako lahko rečemo za obsežna romana *Jamnica* in *Požganica*. Tudi vez med ljudmi je moč. Ko vezi ni ali se leta izpridi, raztrga, pride boj, pride propad. Zemeljske sile, čustvena in socialna plat, vse to je v Prežihovih delih vselej močno gibalo. Človek je lahko močan, da svet do neke mere obvlada, ali pa je prešibak. Pojem boj je tudi življenjska sila.

Poseben boj je seveda v romanu *Doberdob*. Boj na fronti in upor v kasarni, boj med jeziki in idejami, boj proti nesmislu vojne in boj z domotožjem, kjer poznavanja zemlja.

Odnos do zemlje je v Vorančevih delih krčevit, poln težav, tako da najemniki ali mali imetniki zemlje to zemljo ljubijo in se je bojijo, jo kdaj sovražijo. To velja tudi za nadnaravne sile. Zemlja je tem ljudem blagoslov in pekel. Če npr. pri Hamsunu prevladuje blagoslov (ki pa seveda ni le sentimentalnost, ampak je povezan s trdim delom), prevladuje pri Prežihu bolečina zaradi revščine, grozljiv strah pred ujmami in posebnimi nevšečnostmi pokrajine. Zato še posebej močno čutijo tisti košček in kotichek zemlje, ki ga družina ima. Iz tega rastejo tudi socialni odnosi v družini, v srenjah in seveda odnosi do lastnikov najete zemlje. Hrepenenje po lastni zemlji, po kmetskem imetju je globoko, a tudi polno trepeta, dostikrat sovraštva. Blagoslov je res tudi v tej zemlji in pri živini, zato bogaboječnost v Prežihovih delih ni le dekorativna vzvišena poza, ampak je prvinska, vedno tesno povezana z grudo, s poljščinami, z živino, s sorodstvom in srenjo. Od zemlje gledajo ljudje v nebo in ga prosijo usmiljenja, trepetajo in upajo. Sovrašstvo je kot temen oblak ali kot temna globel.

Res je, da Prežihovi junaki niso inkarnacije neke ideje, nekega neživljenjskega hotenja. Če je kateri lik nosilec ideje, izhaja to iz njegovega celotnega razvoja, nastane postopoma po logiki novih spoznanj in okoliščin.²² Zaradi tega je tudi to, kar je pri Prežihu v kontekstu kot nekakšna ideja, vedno del umetniške kompozije. Ne gre torej za pripovedi, ki bi nizale gola dejstva ali imele iz besedila štrleče idejne vložke. Tudi za krajša dela, ali še zlasti zanje, lahko pritrdimo tezi, da kažejo besedila posamezne portrete, usode, tudi bežne like in je to poglobljeno s psihološkimi zagonetkami, s strani, ki izražajo porajanje človekove najgloblje resničnosti.²³

Seveda je pri mnogih likih v Prežihovem opusu ta najgloblja človekova resničnost povezana z zemljo. Izredno močna socialna in čustvena gibala prihajajo od prvinskih prirodnih sil odnosov do zemlje. To so osnovne eksistenčne sile za človeka.

Tudi kadar rečemo, da je Prežihov človek torej človek, čigar "bit" so primarne človeške vrednote, ki jih etično uravnava in osredotoča razum,²⁴ ta razum ni neka abstraktna miselnost, ampak celovit naravni čut, klena misel, logika zemlje in sveta ter občutljivost razmišljajočega človeka, vpetega v naravni red prirode

²² Helga Glušič *Prežihov Voranc, Jamnica*. V *Lirika, epika, dramatika*. Pomurska založba Murska Sobota 1965, str. 247.

²³ Prav tam, str. 248

²⁴ Jože Pogačnik *Uvod v branje in umevanje Jamnice*. V Lovro Kuhar – Prežihov Voranc *Izbrana dela Jamnica*. Roman soseske Založba Obzorja Maribor Uredil Herman Vogel 1981, str. 516.

in svojega eksistenčnega boja v njem. Ta boj pa seveda ne poteka izključno z zemljo in z drugimi prirodnimi silami, ampak tudi s silami v ožjem in širšem socialnem okolju. Te sile in sile v naravi dajo osnovna logična eksistenčna razmerja, povezanosti, presenečenja, strmenje, razkol, obstanek in propad. Iz tega izhaja realno gledanje in mišljenje, a tudi takšna ali drugačna transcendenca. Gre za nekakšen blagoslov ali pekel na zemlji. V tem se sučeta življenje in smrt, posameznik in družba. Kar je nad tem, morda kje v vesolju, je lahko sluteno samo v sklopu naroda – zemlja – dom.

Prežih zajema življenje tudi močno duhovno. Občutena je domačija z rodом, občutena je domovina in je občuten jezik. Ustvarjanje v jeziku je imanentna in eksplisitna vrednota, ki pri Prežihu ni samo pisateljstvo kot obrt, ampak je čutenje sveta, pripadnost nekemu svetu, duhovnemu okolju in jeziku. Samo tako se človek lahko stika z ožjim in širšim socialnim okoljem, tudi z drugimi jeziki in kulturami. Vse pa se giblje v osnovnih postavkah, ki smo jih navedli že zgoraj.

Tako lahko vidimo nekaj podobnosti s Cankarjevimi odnosi do omenjenih vrednot, o katerih smo že pisali. Tudi pri Prežihu bi lahko zapisali *Jezik - domovina - Bog ali Jezik - domačija - Bog*. Seveda moramo to razumeti kot globoko konkretno in simbolno osnovo za človeka nasploh, za našega še v posebnih ozirih, se pravi, dodatno v posebnem zgodovinskem, kulturnozgodovinskem in socialnem ter literarnem kontekstu.

Prav tako lahko dalje razvijemo tezo, ki jo je postavil Pogačnik, da je namreč v Prežihovih delih na mnogih mestih "simbolna koncepcija zelo izrazita in eksplisitna"...in da "po svojih vsebinskih razsežnostih prerašča v konflikt kozmičnih razmerij, središčni spopad pa je med človekom in naravo."²⁵ Tej tezi lahko v celoti pritrdimo.

Apliciramo jo lahko tudi na to obravnavano Prežihovo novelo *Borba*. Prav tako pa lahko apliciramo nanjo slikovito Pogačnikovo oznako za pisatelja, namreč, da je le-ta "o koroški pokrajini govoril, da je težka, hkrati pa je znano, da je z veliko pozornostjo spremljal – na primer – kako poganja pšenica."²⁶

Takšno nežnost (ki seveda tudi ni posladkana sentimentalnost) res najdemo pri Prežihu v doživljanju narode, zemlje, rasti na njej; hkrati pa kdaj najdemo veliko nežnost pri doživljanju družine in doma – rojstnega, gostaškega in lastnega.

Celotno linijo z retardacijami in zagoni v materialni, socialni in čustveni sferi gibanja v odnosu do zemlje lahko najdemo ali izluščimo prav v noveli *Borba*. V njej spoznamo težo zemlje in posebnih razmer, težo uspevanja ali propada letin, težo življenja ali poginotja živine. Teža sega vse do ukradene stelje. Teža in nežnost zazvenita tudi ob stikih z ljudmi. Še ob nekaterih doživetjih v zvezi z gospodo, recimo pri zaužitju Prežihove pijače ob obisku grofove družine.

Dostikrat najdemo čustvenost pri doživetju velike neenakosti; bolečina je kdaj silno močna. Za hip pa se lahko občutki tudi menjajo, čeprav žalost in skrb v globinah ostaneta. Osovraženi oskrbnik se npr. omehta, ko mu skrbeča Prežihova mati ponižno prinese darilo - par petelinčkov. Trenutna velika skrb je omiljena, a ni odstranjena. Prekletstvo se za hip porazgubi. O rešitvi pred najhujšim, namreč pred tem, da bi bili Prežihovi kdaj pregnani z najemniške kmetije, pa ne moremo govoriti. Seveda grenkoba in jeza tlita podtalno dalje. Cankar je označil mater in njeno doživljanje zemlje in kmetstva v slogovno značilnem odstavku, ki smo ga navedli v prvem delu študije. Navedimo še odstavek iz Prežihove novele *Borba*.

²⁵ Prav tam, str. 534.

²⁶ Prav tam, str. 543.

Cankarjev odstavek je sicer krajši, lirično bolj pozvanjajoč, v njem pa zveni poleg materine bolečine in njenega hrepenenja tudi materina ženska nežnost in Ivanova ljubezen do matere. Prežih je kot človek globoke kmečke narave navedel očeta, njegov moški odnos do kmetstva, težo njegovega dela, trepéta in upanja, kar vse je ustvarjalo posebno ozračje v družini:

Moj oče je bil čisto kmet, njegovo lice je bilo kot njegova duša, poteze, smeh, značaj; vse široko in prostodušno kot kmetška narava, ki se neha s horizontom očesnega vida. Imel je silne roke in njim je neomejeno zaupal, v pridelek svojih rok je veroval in ga ljubil strastno. Kot siromak, ki je črpal svoj obstanek iz obdelovanja zemlje in njenega pridelka, je bil popolnoma odvisen od narave, trepetal je v hudih urah in se veselil, kadar je nevarnost minila. Trepét siromašnega poljedelca je uničujoč. Spominjam se, kako mi ga je življenje že čisto mlademu vlilo v dušo ob mnogih karakterističnih prilikah.

Nekakšen žarek upanja in nazadnje nekakšna odrešitev za Vorančevega očeta in za Prežihovo družino je bil vendarle končno nakup majhnega posestva, ki ga je zmožel garaški oče s svojo trpečo družino.

Toda to ni edini vrh, ni pravi konec novele, čeprav je podatek ob koncu. Je le nekakšen močan in kratek izzven. Podroben opis spremembe in načina novega življenja, razčlenjevanje globljih občutkov pri tem, zlasti pa natančnejši opisi nove bodočnosti v novem okolju, vse to v noveli ni več našlo prostora.

Prvi, precej drugačen vrh novele, pa je prav gotovo smrt Vorančeve sestre Ančke še v stari, najemniški bajti. Ta smrt je res opisana z vso težo zemeljskih in kozmičnih sil, s tisto elementarnostjo, kakršno doživlja ob smrti kmečki človek, najožji sorodnik. Opis sestrinega smrtnega boja, njenih oči, hitenje k sosedu po pomoč, prihod zdravnika in nato zadnji sestrin izraz oči, njen izdih, vse to pretrese bralca. Navda ga z občutkom za veličino in tragičnost. Neizprosne naravne sile onemogočajo uspešen boj s smrtjo. Uspešnost lahko traja dlje, lahko le malo časa, a je na koncu izničena. Tudi to je borba, huda, elementarna.

Kmečki človek se v tej noveli izrazito bori z zemljo, z vremenom, z boleznijo, s socialnimi in lastniškimi odnosi in s smrtjo. Čustva pri tem valovijo, se trgajo, a nazadnje utonejo ali izzvenijo v daljave in globine. Toda boj gre naprej, pri drugih rodovih, v socialnih skupinah, pri narodih in človeštvu. Tako so poantirana mnoga Prežihova dela.

V vsej pričujoči kratki noveli *Borba* je veliko realnih, naravnih pojavov, kakor jih doživljajo ljudje kmečke družine, a je tudi sluten in nedorečen pogled v kozmos, v nedoumljive sile, ki vladajo našemu svetu, človeštvu in posameznemu človeku.

Besedi Bog in molitev (dostikrat kot velelnik *Molit! Molite!*) najdemo samo v tej noveli pogosto. Realistično in simbolno slikanje življenja, tistega na zemlji in z zemljo, tistega z najožjimi soljudmi, s srenjo in prek nje z narodom, je prepletено s kozmičnimi silami.

Smrt proti koncu novele je realnost, a v njej čutimo tudi simbolnost.

V mnogih prvinah najdemo podobnosti med Prežihovo novelo *Borba* in Cankarjevo črtico *Naš laz*.

Gre sicer za različne slogovne prijeme, a za isto ali za podobno tematiko, za podobna socialna in čustvena gibalna. Gre predvsem za temeljne življenjske sile, ki prihajajo od zemlje in se vračajo k njej in segajo tudi v nebo. Vse torej zveni tudi v transcendenco.

Vorančeva novela ima izredno zgoščeno izražanje. Besedilo samo je izpovedno - pripovedni splet slikanja življenja s pregnantnimi, krepkimi jezikovnimi prijemi. Gre za kruto realnost, odzvanjajočo v čustvenosti. Vse je zlito v zvok besed in strukturo stavkov. Pri očetovem krčevitem garanju in pri materini požrt-

vovalnosti zazveni nekaj, kar dobiva že nekakšne nadčloveške dimenzije. Vanje segajo tragična doživetja, ko je toča uničila pridelek in ko je poginila krava. Doživljanje se stopnjuje še ob smrti hčerke, Vorančeve sestre. V najtežjih trenutkih so akcije ljudi krčevite in obupne. Čustvena in socialna gibala dobe veliko in globoko silo. Tudi že v izgubljenem položaju. Ljudje se obračajo drug k drugemu, iščejo pomoč v hiši in v soseski, obrnejo se vase in začutijo grozo, obrnejo pa se tudi navzgor. Misel na Boga postane takrat silna, upanje je kot krik in molitev hkrati, kot donenje zemlje in kot nebeški zvok.

Oče je naročil obema sinovoma, ko sta ob sestrični bolezni ponoči hitela k sosedu: *Gređoč po poti molita rožni venec za Ančino zdravje*. Tudi v sobi je pri bolni sestri tekla molitev, dokler ni silna žalost utišala še to. V najmočnejšem čustvovanju človek onemi, tiho ali polglasno stoka, tiho ali glasno moli. Zunanost je gesta, valovanje duše pa je globoko, nedoumljivo dogajanje v človeku. Tam se zgoste sile, ki prihajajo iz kozmosa in zemlje.

Iz boja za življenje in iz socialnih vezi prihajata sicer konkreten obup in tudi konkretna tolažba, a celota se prelije v globoko čutenje vsega, kar pomeni življenje in kar je človek v vsej nebogljenosti. Zato se tudi upanje nazadnje obrne v nebo, kjer se tkejo in se končajo stvari na zemlji. Četudi le umišljeno, ostanejo tam končne tolažeče vezi za kmečkega človeka. Značilne so materine besede, ko je umrla hčerka:

Bolje umreti, nego živeti življenje, kakor ga živim jaz. Ančka je srečna!

Dasiravno sta bila takšna miselnost in takšna gesta za kmečkega človeka nekoč karakteristična, je vendarle pri preživelih življenjski boj trajal dalje. Kmečki človek ni letargičen. Tudi v Prežihovi noveli *Borba* ni pojenjala prvinska povezanost z zemljo ter z vsem, kar ta povezanost zahteva in prinaša, čeprav je bilo življenje tudi nenehno kruto. Pisatelj takoj za omenjeno materino gesto nadaljuje:

Ista borba, trda, ubijajoča um in živce, večna, brezupna, skoraj podobna gradnji hiše v pravljici, v kateri so ptice v kljunih donšale gradivo, je trajala leta.

Oče jo je vodil trdovratno, strastno. Takšna je njegova trdna odločitev:

Kupil bom zemljo in hišo, da bom vsaj na svojem umrl!

življenje in smrt, oboje je torej pri kmečkem človeku, tudi pri Prežihu, povezano z zemljo. Zemlja je najmočnejše čustveno gibalo, je tudi gibalo odnosov med ljudmi v družini in v soseski. Zemlja in imetje sta nenehno v mislih teh prvinskih ljudi, vpletene sta v mnoge pogovore in oblikujeta značaje, določata obnašanja.

Čeprav je konec v Prežihovi noveli kratek, tako rekoč odsekan, je v vsej pregnanci izredna teža, tako rekoč bistvo. To dokazujejo besede, ki jih Prežih položi v očetova usta:

“Dočakal sem, da sem svoj gospod!” je rekel zadovoljen.

Nobenih drugih opisov ali komentarjev pisatelj ni zapisal. Kot bi prisluhnili neki tajni, vsemogočni sili, ki kroji zakonitosti sveta, predvsem tistih ljudi, ki so povezani z zemljo. Od zemlje namreč prihajajo osnovne in najpomembnejše dobrine za življenje. Neposredno in posredno se nam z zemljo določa usoda. Z njo je povezana tudi smrt. Znanе misli, a vendar večno polne neznank.

Zadnji, zelo kratek odstavek v Prežihovi noveli *Borba*, je takle:

In ko je prvič zasadil plug v lastno zemljo in stopal star in sključen, poln brazgotin, po brazdi, se mi je zdel kakor človek, ki je po dolgi, utrujeni poti našel svoj mir.

V tem odstavku gre sicer za dokaj konvencionalno besedišče, kakršno najdemo pri mnogih naših pisateljih s kmetško tematiko. Toda to ni ponavljanje, je samo odsev dejstva, da gre pri tej tematiki za nekaj bistvenih osnovnih gibal. V

njih je odnos do zemlje, do imetja, je globoka predanost zemlji in delu na njej, tudi duševni mir ali nemir je v zvezi z zemljo in z imetjem.

Čisto zadnja beseda v noveli je *mir*, torej največ, kar lahko človek na svetu doseže. Ne pomaga nobeno bogastvo, pač pa pomaga zadovoljstvo tudi v malem, najnujnejšem, ki zaradi tega postane sveto. Pravi mir ni kapitulacija, ni malodušje, ampak spoznanje, da je človek delal, snoval in se po svoje boril. Končnega cilja ni, zato si postavimo meje. Ko se dovolj obrnemo navzven in navznoter, pride mejno spoznanje in mejno dejanje in s tem nekakšen filozofski mir.

Tudi hlapec Jernej je končal v posebnem, grozljivem miru, in to v obupnem dejanju. Iz tega delamo znan simbol. Vorančev oče je dosegel svoj mir, čeprav življenjskega boja še ni končal. Spoznal je, da je življenje kruto in lepo, da je tudi zemlja kruta in lepa. Našel je v skromnosti in delu, v predanosti nečemu svoj mir.

Kmečkemu človeku je jasno, da je nekaj neogibno, to je smrt. Vidi jo skoraj vsak dan, v prirodi, pri živalih, velikokrat pri ljudeh. A vendar ga smrti večinoma močno pretresejo.

Pojem mir torej ni odsev končne materialne zadovoljitve, tudi ni nebogljenost in ne površnost, ampak prav gotovo neke vrste kmečka filozofija. V nihanju med trudom in težavami, med veseljem in vzvišenostjo, se človek lahko giblje nemirno, nikoli zadovoljen, ali pa živi mirno, nekako zadovoljno. Tako pri prvinskem kmečkemu človeku ne gre za popolno vdanost ali za obupno, nebogljeno čakanje na pomoč od koder koli, temveč za obračanje k tistim duševnim globinam, kjer se stikajo jedra sveta in kozmosa, časa in večnosti.

V zadnjem odstavku tod obravnavane Prežihove novele imajo zlasti pridevniki in prislovi, prilastki in prilastkovi odvisniki pomembno vlogo. Besedilu dajo posebno barvo:

prvič* zasadil plug v *lastno* zemljo...stopal *star* in *sključen*, *poln brazgotin*... človek, ***ki je po dolgi, utrujeni poti našel svoj mir.**

Povedi bi lahko razvrstili v kontrastih, vendar tako, da ti kontrasti kljub temu kažejo logičnost, celovitost kmetskega občutenja sveta, iz katerega vejejo poglobljena socialna in čustvena gibala.

Težko delo, utrujajoče življenje, torej teža navzdol:

...*star in sključen, poln brazgotin*...

...*po dolgi, utrujeni poti*...

Sreča, zadovoljstvo, mir, torej dviganje od utrujajočega dela in težkega socialnega položaja v pozitivna, celo vzvišena čustva

...*prvič zasadil plug v lastno zemljo*...

...*našel svoj mir*

Posebna asociacija je ponovitev korena v dveh besedah, nekakšna začetna rima, tako da dobita obe besedi in celotna sintagma poseben vizualni, akustični in semantični poudarek, asociativni splet.

...*poln brazgotin, po brazdi*...

Torej so brazgotine na obrazu povezane z brazdami (brazgotinami) v zemlji. Asociacijo lahko tudi obrnemo.

Tudi Cankarjeva mati najde v črtici *Náš laz* pred smrtjo mir. V odnosu do zemlje bi lahko ponovili vse, kar smo rekli za Vorančevega očeta, čeprav gre za manjše želje in nežnejše ženske občutke in čeprav želje niso uresničene. Toda nekatera bistva ostanejo.

Predvsem je ostala tudi pri Cankarjevi materi silna želja po zemlji, po imetju, pa najsi je zanjo že utopična. Veliko zemlje in veliko imetja si ni želela. Toda tudi utopije se ni hotela zavedati. V njej je ta želja kljub vsemu tlela dalje in ji dajala mir. Takole je zapisal Cankar:

...Kar sem vedel jaz, je vedela tudi mama: saj so to same otroške sanje, same pripovedke o daljni deveti deželi, o obljubljeni Koromandiji! Človek govori, da bi z zaupljivo besedo potolažil strah srca; da bi z vero na jeziku preglasil tiho udanost duše...

Otrok najde v pravljici zadovoljstvo in mir, domišljija odraslega je lahko tudi mir.

Cankarjevo mater je vendar do konca hranila domišljija, tako močno, da ji je vlivala zaupanje, ki je v resnici neke vrste mir.

Zato tudi v tem primeru lahko govorimo o veliki čustveni moči, ki prihaja iz zemlje in preveva človeka ter njegove ožje socialne odnose. V vsem Cankarjevem izražanju čutimo to moč kot gibalo. Prihajala je v preprostega kmečkega človeka. Ta ljubi zemljo in hrepeni po njej ter povezuje z zemljo svojo materialno in socialno ter zlasti čustveno življenje. To so v globinah temeljne stvari na svetu. In tak človek v globinah čuti ob skromnih zadovoljitvah svojih želja srečo. Včasih jo najde že obnemogel v domišljiji in sanjah. Z njimi pa mir.

Takole je zapisal ob koncu črtice Cankar zadnje srečanje z materjo in poudaril njeno predano žensko filozofskost, njen mir. Vse se preliva tudi v socialno okolje, zlasti med najbližje.

...Počasi je okrenila glavo proti meni in me pogledala z velikimi, jasnimi očmi...

Tisto noč je umrla; lep in miren je bil njen obraz, tak, kakor je še danes v mojem srcu in v vseh mojih mislih.

Kljub različnim občutkom in kljub še več drugim odnosom do zemlje je vendarle v Cankarjevi črtici najbolj zgoščeno izražen poseben odnos do zemlje v že citiranem stavku *Naš laz je bil naš laz - naše polje, naš svet, naše najmilejše bogastvo*.

V tem stavku se širi svet od ozkih dimenzij pojma *laz* v pojme *polje, svet, bogastvo*. Pri vseh teh pojmihi pa ostane vsebinski poudarek s štirikratno ponovitvijo svojilnega zaimka: *naš, naš, naše, naše* in s presežnikom pridevnika - *najmilejše*. Moč zemlje, hrepenenje po njej, ljubezen do nje, hrepenenje po imetju tako izstopajo kot temeljna čustvena gibala, okoli katerih je grajena črtica.

Tudi Prežihova novela je tako grajena. Morda še pretresljiveje. Prežihovi so le od zemlje živeli, zato so jo še močneje ljubili. Ker pa zemlja ni bila njihova, je bila ta ljubezen tudi nesrečna, boleča, prepletena s skrbjo, da jo še tako izgube. Skrb se je prelila v sovraštvo do oskrbnika in v strahospoštovanje do lastnika - grofa. Vzdihi Vorančevih staršev, posebno očetovi, so se Vorancu globoko zarezali v spomin. Morda jih ni zapisoval dobesedno, a to ni bistveno. Gotovo je bilo takih ali drugačnih možnih izrazov veliko, v Prežihovih spominih in v njegovi fikciji.

Posebno čustvovanje do zemlje in svojih domačih, ob tem pa do širših socialnih odnosov je v obravnavani noveli Prežih prav tako zgoščeno izrazil z neke vrste stopnjevanjem in ponavljanjem besede - kazalnega zaimka. Dal mu je posebno slogovno funkcijo: izrazito poudarjanje konkretnih pojavov zemlje in čustvenih ter socialnih gibal v zvezi z njo:

...Kljub neprijetnemu spoznanju se mi je zbudila ljubezen do te zemlje, s toplo ljubeznijo sem vzljubil te njive, te travnike, te črne skrivnostne gozdove, za katere se je oskrbnik tako strašno bal, in zaželel sem hrepeneče, da bi bilo vse to last mojih staršev. Želja po lastni grudi se je razvijala in postajala vedno bolj hrepeneča in se končno neopaženo spremenila v željno žilavost za premoženjem.

Prežih sicer kratko pristavi, da gre za kmečki egoizem. Vendar je tudi to čustveni in socialni pojav. Sila, ki prihaja od zemlje, ostaja v močnem individualnem in socialnem čustvovanju, kakor je to prevzemalo mladega Voranca.

Cankarjeva črtica deluje kot literarni izraz nekoliko nežnejše, bolj čustveno; jezik je bolj poetičen. Prežihova novela ima več elementarnosti prirode, človeških značajev, ima posebno izrazno moč delovnih, individualno in socialno vezanih odnosov. Gre tudi za več povezav s silami, ki so v človeku in nad njim. Iz besedila pa prav tako veje globoka čustvenost.

Ob koncu lahko rečemo tole:

Cankarjevo in Prežihovo besedilo izražata z umetniško sugestivnosjo nekatere temeljne odnose do zemlje. V zvezi s tem se spletajo čustvena in socialna gibalna, ki sta jih oba pisatelja imela tudi kot žive, neposredne ali posredne življenjske izkušnje in ki sta jih vsak po svoje obdelala v literaturi. V njunih obdelavah so razlike in podobnosti, morda naključne, morda pod vplivom kakšne lektire. Najbrž pa imajo podobnosti vzroke v tem, ker gre za geografsko, zgodovinsko, socialno, čustveno in jezikovno tipično naše področje. Gre pa tudi za temo, ki zajema občutljivega kmečkega in polkmečkega, gostaškega človeka v vsakem okolju z bistvenimi življenjskimi okoliščinami in čustvovanji. V nekaterih prvinah je še danes tako. Za bralca s historičnim čutom in znanjem ter z literarno razgledanostjo pa ostanejo tudi književna dela iz preteklosti zanimiva in dragocena.

Oba obravnavana pisatelja sta nedvomno čutila zemljo, dom, domovino, socialne odnose in jezik kot temeljne in stalne človeške vrednote in sta znala to tudi literarno izraziti.

Mirko Križman

RURALITÄT ALS HISTORISCHE TATSACHE UND ALS LITERARISCHER STIL BEI CANKAR UND PREŽIH

Zusammenfassung

Der bekannte slowenische Literaturwissenschaftler Dušan Pirjevec schrieb in seinem Buch *Ivan Cankar und die europäische Literatur*, daß Cankars Worte im Werk *Podobe iz sanj* (Bilder aus dem Traum) *Mati, Domovina, Bog* (Mutter, Heimat, Gott) weiter zu den Begriffen und Gleichnissen *Mati - Domacija - Bog* (Mutter - Heim - Gott) und zuletzt zu den Begriffen und Gleichsetzungen *Mati = žvljenje; Domovina = Mladost, Bog = Ljubezen* (Mutter = Leben; Heimat = Jugend; Gott = Liebe) führen. Es sind darin immanent einige Elemente der Thesen Weisgerbers zu spüren, und zwar diejenigen, daß das menschliche Leben durch die Sprache in einer menschlichen Gruppe bedingt ist und daß dabei durch ein historisches Naturgesetz Verbindungen entstehen. Pirjevec hatte aber wahrscheinlich nicht Weisgerber im Sinn, sondern mehr Heidegger, der behauptete, die Sprache sei wie ein Haus des Seins.

Cankars Familie lebte in Armut, besonders die Mutter (bauerlicher Abstammung) wünschte sich stets ein kleines Gut. Sie errang auch eine Rodung im Karstgebiet, lebte mit ihrem ganzen Wesen dafür, auch später, als die Familie noch dieses kleine Gut verloren hatte. Aber das bäuerliche Wesen der Mutter mit ihrer Liebe zur Erde, mit ihrer großen Hingabe dem Besitz, all das ging auch auf den Sohn Ivan über. Man merkt es ganz deutlich auch in vielen Werken Ivan Cankars.

In dieser Studie wird die Kurzgeschichte *Naš laz* (Unsere Rodung) mit philologischen Methoden bearbeitet. Man sieht deutlich, daß mit dem Kern des Wortschatzes viele Benennungen des kleinen Grundstückes stark gefühlsmäßig betont sind. Die große Liebe (Leidenschaft) der Mutter wird reich nuanciert ausgedrückt. Auch als sie im Sterben lag, war ihr letzter Gedanke ein Stück Erde.

Es fällt die Häufung der Possessivpronomina deutlich auf, dabei kommt es zu hervorragend gebauten Klimaxen. Das Substantiv Mutter wird als Konkretum oder als Symbol für die Erde gebraucht. Die beiden sprachlich - stilistischen Erscheinungen zeigen sich mehrmals im wechselseitigen Gebrauch. Es handelt sich um eine tatsächlich historisch (biographisch) und literarisch ausgedruckte Ruralität.

Der Dichter Prežihov Voranc stammte aus einer Häusler- und Kleinbauernfamilie.

Der Besitz eines eigenen Gutes war in dieser Familie ein ständiger krampfhafter Traum. Das Ringen um den Ertrag in einer ausgesprochenen Berggend, wo die gemieteten steilen Hänge, die schmalen, tiefen Täler mit der Angst vor dem Eigentümer (dem Grafen) und dem Verwalter und vor den natürlichen Katastrophen verbunden waren, all das wird in der Novelle *Borba* (Kampf) stilistisch suggestiv geschildert. Da gibt es im Wortschatz einerseits viele Konkreta bei der Benennung von materiellen Erscheinungen und sozialen Beziehungen, die gesellschaftskritischen Gedanken werden nicht als ideologische Formulierungen, sondern immanent mit einem plastischen künstlerischen Bau ausgedrückt. So kommen sie auch kurz explizit vor. Es handelt sich um keinen einfachen Realismus, sondern um Bilder aus dem physischen und geistigen Leben. Die Erde wird als Segen und Leiden, als Freude und Angst, als Liebe und Haß erlebt. Alles ist auch mit den kosmischen Mächten verbunden. Die Wörter Gott und beten (oft als Imperativ) kommen häufig vor. Die zentrale Figur in der Beziehung Erde - Heim - Gott (damit auch Sprache) in der Novelle ist der Vater. Er wird vom Dichter als eine echte, starke bäuerliche Figur, besessen vom Besitz, geschildert. Die Mutter stellt in dieser Hinsicht ein zärtliches, hingeebenes Wesen vor, aber ebenso sich stark einen Besitz wünschend. Der ganze Kampf um die Erde geht auch in den Kampf mit dem Tod über. Es handelt sich um den Tod von Menschen, Tieren und um die Ruinierung des Ertrages. Der Tod der Tochter wird monumental beschrieben. Stube, Nacht, Beten, Todeskrämpfe, das Gleiten ins Jenseits, all das führt zu einem typischen Seufzer der Mutter-Häuslerin: "Besser sterben als ein Leben, wie ich es lebe. Ancka ist glücklich!"

Dem Vater gelingt es mit großer Aufopferung, ein kleines Gut zu kaufen. Sein ganzes bäuerliches Wesen hängt daran. Die Ruralität kommt am Ende stilistisch ganz besonders zum Ausdruck.

Cankar ist etwas poetischer, Prežih dramatischer. Eine Prägung ist aber in beiden hier behandelnden Werken zu finden. Auch die Schlüsselwörter: Erde, Leiden, Liebe, Mutter - Vater, Schicksal, Tod.

Ein historisches Gefühl und Literaturkenntnisse machen auch heute Werke mit einem starken Ausdruck der Ruralität interessant. Es sind darin die ursprünglichen und ewigen existentiellen Beziehungen des Menschen enthalten. Schließlich lebt der Mensch von der Erde.

ARHIVI

glasilo Arhivskega društva Slovenije in arhivov Slovenije

Arhivi so začeli izhajati leta 1978 in so osrednje glasilo Arhivskega društva Slovenije. Glasilo spremlja arhivska vprašanja od organizacije in načrtovanja dela v arhivih, vrednotenja, urejanja in popisovanja gradiva do njegove uporabe ter dogajanja v arhivski stroki tako doma kot v svetu. Poleg prispevkov s področja arhivistike, arhivske dejavnosti in arhivske tehnike, objavljajo Arhivi tudi prispevke s področja zgodovinskih pomožnih ved, prispevke o virih, fondih, strukturi institucij in zgodovini državnih ureditev. Arhivi niso namenjeni le arhivskim strokovnim delavcem, ampak tudi uporabnikom arhivskega gradiva za raziskovalne, študijske, kulturne in izobraževalne namene, pa tudi drugim, ki uporabljajo gradivo za različne uradne, poslovne in osebne namene. Glasilo skuša razvijati strokovne, izobraževalne in informacijske funkcije arhivov ter povezovati arhivsko stroko s sorodnimi družboslovnimi vedami, zlasti z zgodovino, pomožnimi zgodovinskimi vedami, informatiko ipd.

Prispevki so razdeljeni v naslednje rubrike: Članki in razprave -Iz prakse za prakso -Iz arhivskih fondov in zbirk -Poročila o delu Arhivskega društva Slovenije -Poročila o delu arhivov in zborovanjih -Ocene in poročila o publikacijah in razstavah -Osebne vesti -Nove pridobitve arhivov -Bibliografija arhivskih delavcev -Sinopsisi.

Arhive lahko kupite ali naročite pri Arhivskem društvu Slovenije, Zvezdarska 1, 1000 Ljubljana, tel. 01 425 1222 faks 01 251 6551. Pri Arhivskem društvu Slovenije lahko naročite tudi starejše številke Arhivov in druge publikacije Arhivskega društva.

SPREMINJANJE LEG VINOGRADNIŠKIH POVRŠIN V RADGONSKIH GORICAH MED LETOMA 1824 IN 1990 V LUČI TOPOKLIMATSKIH KAZALCEV

Igor Žiberna*

UDK 551.58:634.8(497.4)“1824/1990”
911.2(497.4)

Igor Žiberna: Spreminjanje vinogradniških površin v Radgonskih goricah med letoma 1824 in 1990 v luči topoklimatskih kazalcev. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36(2000)4, str. 651-661, 8 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v angl., izvleček v slov. in angl.

V razpravi obravnavamo vinogradniške lege leta 1824 in 1991 glede na lego in topoklimatske značilnosti. Današnje lege vinogradniških površin pogosto niso odraz ugodnih klimatskih razmer, pač pa tudi stroškov strojnega obdelovanja. Klimatsko ugodne strme južne lege z nakloni pobočij nad 15° so zaradi težjega strojnega obdelovanja manj pokrite z vinogradniškimi površinami.

UDC 551.58:634.8(497.4)“1824/1990”
911.2(497.4)

Igor Žiberna: The changing of the sites of viticultural surfaces in the Radgonske Gorice between the years 1824 and 1990 in the light of topo-climatic factors. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36(2000)4, str. 651-661, 4 cit.

Orig. in Slovene, summary in English, synopsis in Slovene and Engl.

In the present paper we discuss the sites of viticultural surfaces between the years 1824 and 1991 in the light of topo-climatic factors. The present sites of viticultural surfaces frequently do not reflect favourable climatic circumstances, but are conditioned by the expenses of machine cultivation. Climatically more favourable steep southern sites with slopes exceeding 15° are thus due to the difficulty of machine cultivation less grown with vineyards.

* Dr. Igor Žiberna, univerzitetni docent, Pedagoška fakulteta, Koroška 160, SI - 2000 Maribor.

UVOD

Človek ugotavlja odnose med rastlinami in atmosfero, odkar se ukvarja s kmetijstvom. Empirično je v dolgih časovnih obdobjih ugotovil večjo ali manjšo primernost posameznih območij za rastlinsko proizvodnjo.

Začetki meteoroloških meritev po razvoju instrumentov za merjenje temperature, vlage in zračnega pritiska ter začetki organiziranih mrež postaj za opazovanje vremena pa so omogočali, da je človek vse jasneje določal tiste meteorološke in klimatske elemente, ki odločilno vplivajo na rast in razvoj rastlin in njihov pridelek. Smiselno je, da najde vsaka kultura mesto v tistem območju, kjer so zanjo idealni pogoji za kakovostne in količinsko visoke donose. Če je taka kultura tudi gospodarsko pomembna, potem je poznavanje naravnih razmer za njeno rast še pomembnejše.

Vinogradništvo med t. i. posebnimi kulturami gotovo zavzema osrednje mesto. V odnosu do drugih kmetijskih dejavnosti je bilo zaradi posebnega načina obdelave in visoke cene produkta vedno v posebnem položaju. V prehodu na tržno gospodarstvo dobiva kriterij kvalitete produkta vedno večjo veljavo.

Namen razprave je ugotoviti, kako so lege vinogradov leta 1824 in v 90. letih 20. stoletja upoštevale naravne danosti, predvsem topoklimatske¹ značilnosti. Slednjim v strokovni literaturi vsaj deklarativno pripisujemo zelo velik pomen pri ocenjevanju kvalitete vinogradniških leg.

PREDSTAVITEV METODOLOGIJE (DIGITALNI MODEL RELIEFA)

Vinogradniške lege, s tem pa tudi topoklimatske značilnosti le-teh, smo ugotavljali s pomočjo digitalnega modela reliefa. Digitalni model reliefa (DMR) je digitalna predstavitev zemeljskega površja. Sestavljen je iz niza prostorskih točk, ki so dane z vsemi tremi prostorskimi koordinatami v izbranem koordinatnem sistemu (pri nas običajno po Gauss-Krügerjevem). Digitalni model reliefa pa niso samo podatki o legi in višini danih točk, pač pa tudi način organizacije teh podatkov ter skupek vseh metod in tehnik za njihovo obdelavo.

Sondno območje Police v Radgonsko-Kapelskih goricah smo pokrili z mrežo kvadratov, velikih 50 x 50 m, in za vsak kvadrant ali celico ugotavljali reliefne in topoklimatske značilnosti ter oblike rabe tal v letih 1824 ter 1991. Za vinogradniške celice smo označili tiste kvadratke, kjer so vinogradi predstavljali prevladujočo obliko rabe tal. Ti podatki se zato v drobnem ne skladajo povsem s katastrskimi, dajejo pa zato možnosti ugotavljanja zvez med naravnimi značilnostmi in rabo tal na nekem območju.

Na tem nivoju smo izdelali geografski informacijski sistem (GIS), ki je vseboval naslednje podatke:

- absolutna nadmorska višina
- relativna višina
- naklon pobočij
- ekspozicija pobočij
- globalno sončno obsevanje
- bonitete vinogradniških površin

¹ Topoklimatske značilnosti nekega območja so tiste klimatske značilnosti, kjer je eden najpomembnejših klimatskih modifikatorjev relief, predvsem absolutna in relativna višina ter naklon in ekspozicija pobočij.

- vinogradniške površine leta 1824
- vinogradniške površine leta 1991

Globalno sončno obsevanje kot vsoto direktnega in difuznega sončnega obsevanja smo izračunali s pomočjo modela, ki sta ga izdelala Hočevar in Rakovec (1978,1979).²

Vinogradniške površine za leto 1824 smo določali s pomočjo kart franciscejskega katastra za ustrezne katastrske občine.³ Vinogradniške površine v začetku devetdesetih letih smo določali s pomočjo temeljnih topografskih načrtov v merilu 1 : 5000 in aerofotoposnetkov za ustrezno območje.⁴ Primerjali smo tudi vinogradniške lege v obeh obdobjih. V zvezi s tem nas je zanimalo, na katerih legah je prišlo do sprememb (opuščanja) vinogradniških površin.

Bonitete vinogradniških površin smo določali s pomočjo prekrivanja več slojev GIS-a. Predvsem smo upoštevali globalno sončno obsevanje, v katerem so posredno izraženi nakloni in ekspozicije celic ter relativne višine. Pri slednjih smo upoštevali, da se nad 50 m relativne višine slana redkeje pojavlja.⁵ Ugotovitve je potrjevalo tudi anketiranje na terenu. Pas med 25 in 50 m relativne nadmorske višine so domačini pogosto opisovali kot pas, kjer se slana sicer še pojavlja, vendar redkeje in manj intenzivno. Potrebno pa je opozoriti, da ima vsaka dolina svoje morfološke značilnosti in s tem tudi posebnosti glede pojavljanja slane. Spomnimo naj, da taka bonifikacija upošteva le klimatske elemente, ne upošteva pa geološke podlage in tipa prsti, niti nekaterih družbenogeografskih dejavnikov (bližina komunikacij, vinskih kleti ipd.). Bonitete vinogradniških površin s topoklimatskega vidika so naslednje:

Tabela 1

BONITETNI RAZRED (kWh / m ²)	GLOBALNO SONČNO OBSEVANJE	RELATIVNA VIŠINA (m)
1.	NAD 900	NAD 50
2.	800 - 900	NAD 50
3.	NAD 900	25 - 50
4.	800 - 900	25 - 50
5.	POD 800	NAD 50
6.	OSTALO	

Sondno območje smo izbrali v tipični vinogradniški pokrajini, kjer je vinogradništvo ena od osnovnih kmetijskih dejavnosti. Gre za sondno območje Police

² Hočevar Andrej, Rakovec Jože, Simulacija ekoloških razmer na pobočju in dnu idealizirane kotline ob povprečnem sončnem obsevanju na Dolenjskem, Zbornik BTF, Ljubljana, 1979. Hočevar Andrej, Rakovec Jože, Simulacija ekoloških razmer na pobočju in dnu idealizirane kotline ob jasnem vremenu, Zbornik BTF, Ljubljana, 1978.

³ Arhiv RS, Ljubljana.

⁴ Aerofotoposnetki za območje Polic in Noričkega Vrha, Geodetski zavod RS, Ljubljana

⁵ Gams Ivan, Prispevek h klimatogeografski delitvi Slovenije, Geografski obzornik, XIX, Ljubljana, 1972. Gams Ivan, 1972, Vprašanje klimatogeografske rajonizacije severovzhodne Slovenije, Geographica Slovenica, II, Ljubljana, 1972.

v Radgonskih gorica, veliko 3 x 4 km. Območje je geološko zgrajeno iz sarmatskega peščenega laporja, peska in proda, ki pokriva starejše tortonske usedline.⁶ Na nekaterih območjih je pesku primešan sarmatski apnenec, ki je omogočil, da so se nivoji okoli 300 m nadmorske višine ohranili. Južno od črte Črešnjevci - Zbigovci so sarmatske usedline prekrte z že sladkovodnimi panonskimi usedlinami iz proda, peska in glin. V severnem delu sondnega območja prevladuje orografska smer vzhod-zahod (dolini potoka Hercegovščaka in Črešnjevskega potoka, ki se izlivata v Muro). V južnem delu sondnega območja pa so levi pritoki Ščavnice zadenjsko erodirali in ustvarili relativno dolge premočrtne doline, usmerjene proti jugozahodu. Jugovzhodna pobočja so položnejša od severozahodnih, ki so pretežno pod gozdom.

VINOGRADNIŠKE POVRŠINE NA POLICAH V RADGONSKO-KAPELSKIH GORICAH V LUČI TOPOKLIMATSKIH RAZMER LETA 1824 IN 1991

Nekaj splošnih značilnosti rabe tal v k. o. Police leta 1824

Na območju celotnih Radgonsko-Kapelskih goric so leta 1824 obdelovalne površine (njive, vrtovi, sadovnjaki, vinogradi) obsegale 3330 ha ali 42,5% vsega površja, kar je to pokrajino uvrščalo med visoko intenzivno obdelana gričevnata območja. Delež obdelovalnih površin je tedaj v vinorodnih (vzhodnih) Halozah znašal 31,3%, v Dravinjskih gorica pa le 22,4%. Delež obdelovalnih površin je bil višji le v Jeruzalemskih gorica (49%).

Leta 1824 so izmed obdelovalnih površin največji delež predstavljale njive (2094 ha ali 27% celotnega površja). Njivam so sledili vinogradi, ki so pokrivali 1194 ha ali 15% vseh, 22% kmetijskih in 36% obdelovalnih površin. Čeprav so bili vinogradi po deležu površja na drugem mestu, pa so bili po splošnem in gospodarskem pomenu za Radgonsko-Kapelske gorice najbolj značilni in odločilni. V Jeruzalemsko-Ormoških gorica so vinogradi namreč pokrivali 31% obdelovalnih površin, v vinorodnih Halozah pa prav tako 36% obdelovalnih površin. Radgonsko-Kapelske gorice so torej že v prvi polovici 19. stol. predstavljale eno najpomembnejših vinorodnih območij v današnji Sloveniji. Vinogradi so bili najbolj skoncentrirani na območju k. o. Rožički Vrh (38,5% vseh površin), Police (37,5%), Hraščenski Vrh in Murščak (po 30,0%). Ugodne lege za vinogradništvo so se nahajale predvsem v severozahodnem delu Radgonsko-Kapelskih goric (Hercegovščak, Police, Črešnjevci, Zbigovci, Orehovski Vrh, Janžev Vrh), kjer so to pretežno prvorazredne vinogradniške lege.

Po katastrskih podatkih so bili leta 1824 lastniki najboljših vinogradov gosposčine, samostani, Cerkev in bogati meščani, predvsem iz Radgone.

V k. o. Police je bilo leta 1824 202 ha vinogradniških površin, kar je predstavljalo 38% vseh površin in kar 74% obdelovalnih površin. Zemljišče je bilo razdeljeno na 201 posestni list, od tega jih je 170 pripadalo domačinom, 26 kmetom iz sosednjih vasi in petim meščanom iz Radgone⁷

⁶ Mioč Petar, Žnidarčič Miro, Osnovna geološka karta 1 : 100 000, List Maribor in Leibnitz, Zvezni geološki zavod SFRJ, Beograd, 1989.

⁷ Bračić Vladimir, Radgonsko Kapelske gorice. Raziskovalna naloga. Raziskovalna skupnost SRS, Ljubljana, 1983

Vinogradniške površine na Policah glede na absolutno nadmorsko višino

Delež vinogradniških površin se je leta 1824 z nadmorsko višino izrazilo večal. V najvišjih nadmorskih višinah (326-350) je bilo kar 54 od 60 celic pod vinogradi (90%). Leta 1991 je bila razporeditev podobna, le deleži vinogradniških površin so bili po posameznih višinskih pasovih precej manjši. Vendar pa so v največjih višinah (ki so v našem primeru vinogradniško sicer najintenzivnejše) vinogradi še vedno pokrivali 70% vseh celic.

Vinogradniške površine so na sondnem območju leta 1824 znašale dobrih 34 % vseh površin, leta 1984 pa le 21% vseh površin. V poldrugem stoletju so se zmanjšale za 39% (Tabela 2) .

Vinogradniške površine so leta 1824 kazale izrazit porast vinogradov z relativno višino. Delež vinogradniških površin z relativno višino pod 25 m je takrat znašal le dobrih 10%, medtem ko je delež vinogradov v pasu med 26 in 50 m relativne višine znašal že skoraj 30%. V pasu z največjo relativno višino je bilo kar 90 % površja pod vinogradom. V tem primeru je šlo zlasti za slemena med pritoki Ščavnice, ki so bila usmerjena v smer JZ-SV. Nič neobičajnega ni bilo, če so vinogradniške površine segale na severozahodno stran (na slemenu med Zbigovci in Lastomerci in na Policah), čeprav so bila ta pobočja strmejša od jugovzhodnih. Na pobočjih Noričkega Vrha in Črešnjevca so bile vinogradniške površine v glavnem omejene le na južna pobočja, le na nekaterih mestih so segali vinogradi v čiste severne lege. Sleme Hercegovščaka (ki leži severneje - že zunaj sondnega območja), pa je že takrat predstavljalo dokaj ostro mejo med vinogradniškimi površinami na južni strani in gozdnimi površinami na precej strmejši severni strani. Vinogradi so v prvi polovici prejšnjega stoletja segali tudi precej nižje v dolino Črešnjevskega potoka.

Podatki o vinogradniških površinah na sondnem območju Police v letu 1991 nam kažejo umikanje vinogradov v višje relativne višine. Vinogradi so se najbolj umaknili prav v pasu relativnih višin do 25 m, kjer je nevarnost pozebe največja. Domače sorte vinske trte, ki so se pojavljale pri nas pred pojavom trtne uši, so bile namreč bolj odporne na neugodne topoklimatske razmere kot kasnejše, cepljene na ameriško podlago. Današnje vinogradniške površine v pasu relativnih višin do 25 m predstavljajo le eno tretjino vinogradniških površin leta 1824. Precej manjši je bil umik vinogradov v pasovih z večjimi relativnimi višinami, najmanjši v pasu nad 100 m relativne višine. Tu se je ohranilo 70 % nekdanjih vinogradniških površin (Tabela 3). Sklenjene vinogradniške površine so se do danes ohranile predvsem na pobočjih Noričkega Vrha in Polic. Na slemenih, ležečih proti jugozahodu, so se vinogradi ohranili v manjši meri. Gre predvsem za sleme med Lepršakom in Sedlarjevo grabo ter za sleme med Zbigovci in Lastomerci, katerega relativna višina znaša med 65 in 75 m. Vzrok, da so se vinogradi umaknili tudi z območij z ugodno relativno višino, lahko iščemo predvsem v širjenju komunikacij in pozidanih površin na slemenih. Nekadnjim viničarijam so se na slemenih pridružile novogradnje, ki so pogosto odrinile vinograde na pobočja.

V pasu relativnih višin do 25 m, deloma pa tudi v pasu do 50 m, so nekdanje vinogradniške površine zamenjali sadovnjaki. Nižji deli južnih pobočij Hercegovščaka in Noričkega Vrha dajejo danes videz prej sadjarske kot vinogradniške pokrajine.

Vinogradniške površine na sondnem območju Police glede na naklon

Leta 1824 so se deleži vinogradniških površin večali do razreda z naklonom 16-20°, na pobočjih z večjimi nakloni pa je njihov delež rahlo padel. Na pobočjih z nakloni med 21 in 25° so vinogradniške površine še vedno predstavljale okoli 37% vseh površin v tem razredu. Tako stanje ni presenetljivo, če upoštevamo, da so vinograde obdelovali ročno in da so tako lahko premagovali tudi večje strmine,⁸ ki pa so bile zaradi večje količine prejetega sončnega obsevanja tudi kvalitetnejše. Glede na to, da vinogradi niso terasirali, pač pa so prevladovali vinogradi "na kolju", lahko predvidevamo, da se je na strmih legah javljal problem erozije prsti. Da so se vinogradi pojavljali na večjih strminah, je deloma tudi posledica dejstva, da so jih širili tudi na praviloma strmejše severozahodne in severne lege.

Stanje leta 1985 nam kaže že nekoliko spremenjene razmere. Vinogradi so se ohranili zlasti na položnejših pobočjih. Delež vinogradniških površin je največji v razredu z nakloni med 11 in 15° (23,1 % od vseh površin), v razredu med 16 in 20°, pade njihov delež na 21,1 %, medtem ko je na pobočjih z nakloni nad 20° njihov delež le 11,3 % (Tabela 4).

Današnji vinogradi na naklonih 0-5° predstavljajo kar 73 % nekdanjih vinogradov na teh naklonih, medtem ko današnji vinogradi na naklonih med 21 in 25° predstavljajo le slabo tretjino nekdanjih vinogradov. Očitno gre za težnjo po prestavljanju vinogradniških površin na pobočja z manjšimi nakloni, kjer je strojna obdelava lažja. S tega stališča so zanimivi tudi korelacijski koeficienti med deležem vinogradniških površin in nakloni pobočij. Leta 1824 je korelacija znašala - 0.2630, medtem ko danes znaša kar - 0.6426. Ekonomski kriterij v tem primeru torej izrazito prevladuje nad ekološkim.

Vinogradniške površine na sondnem območju Police glede na ekspozicije

Vinogradniške površine na sondnem območju Police so leta 1824 zavzemale najvišje deleže na jugozahodnih ekspozicijah (okoli 58% od vseh leg z jugozahodno ekspozicijo) in zahodnih ekspozicijah (okoli 55%) (Tabela 5). Več kot polovica zahodnih in jugozahodnih leg je torej bila pod vinogradi. Nekoliko večje strmine teh leg zaradi ročnega obdelovanja očitno niso predstavljale izrazitega problema. Visoki deleži vinogradniških površin so bili tudi na južnih ekspozicijah, kjer so vinogradi pokrivali 43% vseh takih leg. Zanimivi so nizki deleži vinogradniških površin z jugovzhodno (slabih 26%) in vzhodno ekspozicijo (slabih 20% vseh leg z omenjeno ekspozicijo). Od omenjenih ekspozicij je večji celo delež vinogradov na severnih ekspozicijah (skoraj 30% od vseh severnih leg).

Novejše stanje razširjenosti vinogradov glede na ekspozicijo se ne razlikuje bistveno od tistega po franciscejskem katastru. Še vedno je delež vinogradniških površin največji na jugozahodnih ekspozicijah, kjer je dobra tretjina vseh površin z jugozahodno ekspozicijo pod vinogradi. Deleži vinogradniških površin so veliki še na zahodnih (25%) in južnih ekspozicijah (24%) (Tabela 5).

Zanimivo pa je, da so se vinogradi v omenjenem obdobju najmanj umaknili na manj strmih jugovzhodnih, vzhodnih in celo severovzhodnih ekspozicijah (povsod le za okoli 15%). Strojna obdelava, ki ne more premagovati večjih naklo-

⁸ Vinogradniki so imeli s staro trto v primerjavi z današnjim časom malo dela. Prekopali so vinograd, privezali poganjke h kolom in vinograd je brez škropljenja čakal na trgatve.

nov, torej ni vplivala le na razširjenost vinogradov glede na naklon, pač pa posredno tudi na ekspozicije današnjih vinogradniških površin.

Vinogradniške površine na sondnem območju Police glede na globalno sončno obsevanje v vegetacijski dobi

Deleži vinogradniških površin v letu 1824 se pravilno povečujejo s količino globalnega sončnega obsevanja v vegetacijski dobi. Tako je bila kar dobra polovica površin, ki prejmejo nad 900 kWh/m² v vegetacijski dobi, pod vinogradi. Delež vinogradniških površin je v razredu med 900 in 800 kWh/m² znašal le še 35% od vseh površin, medtem ko je isti v razredu pod 800 kWh/m² (Tabela 7).

Leta 1991 je bila slika nekoliko drugačna. Deleži vinogradniških površin so sicer še vedno veliki v najvišjem razredu globalnega sončnega obsevanja (29% od vseh površin v tem razredu je pod vinogradi), vendar pa je skoraj enako močan tudi razred med 800 in 900 kWh/m² (20%). Precej nižji je delež vinogradniških površin v razredu z najmanjšim globalnim sončnim obsevanjem (le dobrih 8%) (Tabela 6).

Spremembe v deležih vinogradniških površin med letoma 1824 in 1985 nam kažejo največji umik le-teh v legah z najmanjšo količino globalnega sončnega obsevanja v vegetacijski dobi. Današnje vinogradniške površine v razredu pod 800 kWh/m² namreč predstavljajo le 39% nekdanjih vinogradov. Zanimivo pa je, da so se vinogradi najmanj umaknili na pobočjih, ki prejmejo med 800 in 900 kWh/m² (na 64,8% nekdanjih vinogradniških površin), podobno kot na pobočjih, ki prejmejo nad 900 kWh/m² v vegetacijski dobi (na 64%). Razlago za to lahko iščemo v že omenjenem dejstvu, da današnji kriteriji za izbiro vinogradniških površin niso več le klimatski (ugodnejše lege z vidika globalnega sončnega obsevanja), ampak čedalje bolj tudi ekonomski. Strojna obdelava je namreč potisnila vinograde na manjše strmine. Težnja po večjih kompleksih, ki so racionalnejši za obdelavo, pa je vinograde potisnila tudi v ekspozicije, ki niso vedno najprimernejše. Oboje je pomenilo razširitev vinogradniških površin na lege z manjšo količino globalnega sončnega obsevanja v vegetacijski dobi.

Vinogradniške površine na sondnem območju Police glede na bonitete

Deleži vinogradniških površin glede na bonitete leta 1824 so bili najvišji v prvem bonitetnem razredu, kjer je bilo skoraj 75% vseh površin pod vinogradi. Delež vinogradniških površin se je z nižanjem bonitetnih razredov manjšal. Zlasti izrazit je skok med drugim in tretjim bonitetnim razredom. Če so v drugem razredu vinogradniške površine pokrivala 60% površja, je njihov delež v tretjem bonitetnem razredu padel na 37% (Tabela 7). Zanimivo pa je, da je delež vinogradniških površin v petem bonitetnem razredu ponovno porasel na skoraj 39%. V tem primeru gre za površine, katerih relativna višina je nad 50 m, v vegetacijski dobi pa prejmejo manj kot 800 kWh/m². To so območja, ki so manj izpostavljena slani, zaradi manjšega naklona ali manj primerne ekspozicije pa v vegetacijski dobi prejmejo manj energije. Gre torej za vinogradniške površine na grebenih ali na severnih pobočjih.

Vinogradniške površine so leta 1991 v prvem bonitetnem razredu še vedno pokrivala 53% vseh površin v tem razredu. Njihov delež se je s padanjem kvalitete vinogradniških površin postopno zmanjševal. Medtem ko v petem bonitetnem razredu vinogradi še vedno pokrivajo skoraj petino površin v tem razredu, pa njihov delež v najnižjem razredu pade na 4%. Umik vinogradov v omenjenem

obdobju je bil najmanjši v prvem bonitetnem razredu, kjer se je delež vinogradov zmanjšal le za 29%. Nekoliko večji je bil umik vinogradov v drugem in tretjem bonitetnem razredu (za okoli 38%). Relativno majhno zmanjšanje vinogradniških površin v četrtem bonitetnem razredu (le za 32%) gre pripisati ohranjanju vinogradov na manjših strminah.

ZAKLJUČEK

Analiza vinogradniških leg v Srednjih Slovenskih goricah je pokazala, da trditev, po kateri bi vinogradi zavzemali predvsem strmejšje in južne ekspozicije, ne drži vedno. To velja zlasti za vinogradniške površine v lasti družbenega sektorja. Slednji je za ceno bolj ekonomičnega obdelovanja težil k ustvarjanju večjih vinogradniških kompleksov, pri čemer so postale zanimive tudi lege, ki prejmejo bodisi manj sončnega obsevanja (torej z manjšim naklonom ali klimatsko manj ugodno ekspozicijo) ali pa imajo neugodno relativno višino. Izrazit primer so Radgonsko-Kapelske gorice, kjer so zaradi lažjega strojnega obdelovanja vinogradov, urejenih v vertikale, postale zanimive predvsem strmine do 15°, na strmejših legah pa so vinograde opustili. Analize sond so pokazale, da so se v zadnjih 160 letih vinogradi često najbolj umikali prav na najstrmejših legah.

Veliko vlogo pri spreminjanju leg vinogradniških površin v omenjenem obdobju je zlasti v času po 2. svetovni vojni imelo lastništvo zemljišč. Vinogradi v družbenem sektorju, zlasti večji vinogradniški kompleksi, kažejo večjo stopnjo vztrajanja na starih legah kot vinogradi v zasebni ali manjši vinogradi v družbeni lasti.

NEKATERI MORFOMETRIJSKI ELEMENTI VINOGRADNIŠKIH POVRŠIN NA SONDNEM OBMOČJU POLICE

Tabela 2

ŠTEVILO VSEH CELIC IN VINOGRADNIŠKIH CELIC PO VIŠINSKIH PASOVIH NA SONDNEM OBMOČJU POLICE									
Višinski pas (m)	Število vseh celic (F)		1824 Število vinograd celic (Fv)			1991 Število vinograd celic (Fv)			Indeks (1991/1824)
		%		%	Delež Fv od F (%)		%	Delež Fv od F (%)	
201 - 225	7	0 15	0	0 00	0 00	0	0 00	0 00	-
226 - 250	1015	21 15	59	3 56	5 81	21	2 07	2 07	35 59
251 - 275	1759	36 65	431	26 00	24 50	250	24 68	14 21	58 00
276 - 300	1455	30 31	749	45 17	51 48	417	41 16	28 66	55 67
301 - 325	504	10 50	365	22 01	72 42	283	27 94	56 15	77 53
326 - 350	60	1 25	54	3 26	90 00	42	4 15	70 00	77 78
Skupaj	4800	100 00	1658	100 00	34 54	1013	100 00	21 10	61 10

Tabela 3

ŠTEVILO VSEH CELIC IN VINOGRADNIŠKIH CELIC PO RELATIVNIH VIŠINAH NA SONDNEM OBMOČJU POLICE									
Relat. višina (m)	Število vseh celic (F)		1824 Število vinograd. celic (Fv)			1991 Število vinograd. celic (Fv)			Indeks (1991/1824)
		%		%	Delež Fv od F (%)		%	Delež Fv od F (%)	
0	72	1.50	1	0.06	1.39	0	0.00	0.00	-
1 - 25	1271	26.48	116	7.00	9.13	42	4.15	3.30	36.21
26 - 50	1751	36.48	494	29.79	28.21	302	29.81	17.25	61.13
51 - 75	1324	27.58	751	45.30	56.72	440	43.44	33.23	58.59
76 - 100	352	7.33	269	16.22	76.42	210	20.73	59.66	78.07
101 - 125	30	0.63	27	1.63	90.00	19	1.88	63.33	70.37
Skupaj	4800	100.00	1658	100.00	34.54	1013	100.00	21.10	61.10

Tabela 4

ŠTEVILO VSEH CELIC IN VINOGRADNIŠKIH CELIC PO NAKLONIH NA SONDNEM OBMOČJU POLICE									
Naklon (st.)	Število vseh celic (F)		1824 Število vinograd. celic (Fv)			1991 Število vinograd. celic (Fv)			Indeks (1991/1824)
		%		%	Delež Fv od F (%)		%	Delež Fv od F (%)	
0 - 5	650	13.54	186	11.22	28.62	135	13.33	20.77	72.58
6 - 10	1897	39.52	619	37.33	32.63	399	39.39	21.03	64.46
11 - 15	1457	30.35	545	32.87	37.41	336	33.17	23.06	61.65
16 - 20	569	11.85	229	13.81	40.25	120	11.85	21.09	52.40
21 - 25	204	4.25	75	4.52	36.76	23	2.27	11.27	30.67
> 25	23	0.48	4	0.24	17.39	0	0.00	0.00	-
Skupaj	4800	100.00	1658	100.00	34.54	1013	100.00	21.10	61.10

Tabela 5

ŠTEVILO VSEH CELIC IN VINOGRADNIŠKIH CELIC PO EKSPOZICIJAH NA SONDNEM OBMOČJU POLICE									
Ekspozicija	Število vseh celic (F)		1824 Število vinograd. celic (Fv)			1991 Število vinograd. celic (Fv)			Indeks (1991/1824)
		%		%	Delež Fv od F (%)		%	Delež Fv od F (%)	
N	367	7.65	110	6.63	29.97	63	6.22	17.17	57.27
NE	289	6.02	67	4.04	23.18	57	5.63	19.72	85.07
NW	675	14.06	267	16.10	39.56	106	10.46	15.70	39.70
E	800	16.67	158	9.53	19.75	134	13.23	16.75	84.81
W	479	9.98	265	15.98	55.32	121	11.94	25.26	45.66
SE	1142	23.79	294	17.73	25.74	251	24.78	21.98	85.37
SW	322	6.71	186	11.22	57.76	108	10.66	33.54	58.06
S	718	14.96	310	18.70	43.18	173	17.08	24.09	55.81
Ravnina	8	0.17	1	0.06	12.50	0	0.00	0.00	-
Skupaj	4800	100.00	1658	100.00	34.54	1013	100.00	21.10	61.10

Tabela 6

ŠTEVILO VSEH CELIC IN VINOGRADNIŠKIH CELIC GLEDE NA GLOBALNO SONČNO OBSEVANJE NA SONDNEM OBMOČJU POLICE									
GSO (kWh/m ²)	Število vseh celic (F)		1824 Število vinograd celic (Fv)		Delež Fv od F (%)	1991 Število vinograd celic (Fv)		Delež Fv od F (%)	Indeks (1991/1824)
				%			%		
pod 800	1025	21.35	221	13.33	21.56	87	8.59	8.49	39.37
800 - 900	1870	38.96	580	34.98	31.02	376	37.12	20.11	64.83
nad 900	1905	39.69	857	51.69	44.99	550	54.29	28.87	64.18
Skupaj	4800	100.00	1658	100.00	34.54	1013	100.00	21.10	61.10

Tabela 7

ŠTEVILO VSEH CELIC IN VINOGRADNIŠKIH CELIC GLEDE NA BONITETE NA SONDNEM OBMOČJU POLICE									
Bonitetni razred	Število vseh celic (F)		1824 Število vinograd celic (Fv)		Delež Fv od F (%)	1991 Število vinograd celic (Fv)		Delež Fv od F (%)	Indeks (1991/1824)
				%			%		
1	658	13.71	489	29.49	74.32	348	34.35	52.89	71.17
2	628	13.08	379	22.86	60.35	237	23.40	37.74	62.53
3	716	14.92	268	16.16	37.43	166	16.39	23.18	61.94
4.	593	12.35	175	10.55	29.51	119	11.75	20.07	68.00
5	387	8.06	150	9.05	38.76	72	7.11	18.60	48.00
6 in nižje	1818	37.88	197	11.88	10.84	71	7.01	3.91	36.04
Skupaj	4800	100.00	1658	100.00	34.54	1013	100.00	21.10	61.10

Igor Žiberna

S u m m a r y

CHANGES OF VINEYARD AREA POSITION IN RADGONSKE GORICE IN THE PERIOD 1824-1990, IN THE LIGHT OF TOPOCLIMATIC INDICATORS

The analysis of vineyard positions in Central Slovene Gorice has demonstrated, that the statement, according to which vineyards are to lie on more steep and southern expositions, does not always hold. This goes particularly for vineyard areas which are publicly owned. Public sector owners intending to achieve a more economically intensive cultivation aimed to the creation of larger vineyard compounds, whereby positions, which are either less insolated (also with a lesser inclination or a climatically less favourable exposition), had an unfavourable relative elevation. A marked example is to be found in Radgonsko-Kapelske Gorice, where vineyards are, with the intention of an easier mechanical cultivation, arranged in vertical columns, primarily inclination of up to 15 degrees were of interest, whereas at more steep positions vineyards were abandoned. Analyses by stylets have demonstrated that during the last 160 years, vineyards have often been moved primarily towards more steep spots.

The ownership of land played a major role in the alteration of vineyard area positions in the said period and particularly after World War II. Publicly owned vineyards, particularly larger vineyard compounds show a greater degree of endurance at older positions than vineyards which are privately owned and smaller publicly owned vineyards.

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Inštitut za novejšo zgodovino izdaja osrednjo slovensko zgodovinsko revijo za problematiko novejše zgodovine *Prispevki za novejšo zgodovino*. Revija izhaja že od leta 1960, najprej kot *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, od leta 1986 pa pod sedanjim imenom. Sprva je bila revija usmerjena izrazito v zgodovino delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja, z leti pa je razširila krog predstavljanje zgodovinske problematike na celotno zgodovinsko dogajanje na Slovenskem in širše v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju. Sedaj je to revija za novejšo slovensko zgodovino; izhaja enkrat ali dvakrat letno. V reviji objavljajo sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino in tudi drugi zgodovinarji znanstvene razprave, strokovne članke, historično dokumentacijo, knjižna poročila in ocene ter tekočo letno bibliografijo sodelavcev Inštituta.

Revijo, tudi večino starih letnikov, lahko naročite na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, telefon: 200 3120 / faks: 200 3160. Naprodaj je tudi v vseh vetjih slovenskih knjigarnah.

OCENE IN POROČILA - REVIEWS AND REPORTS

L. J. Rogier, G. de Bertier, J. Hajjard, Zgodovina Cerkve 4, Cerkev v času razsvetljenstva, revolucije in restavracije (1715-1848), Družina, Ljubljana 1999, 495 str.
R. Aubert, L. J. Rogier, J. T. Ellis, Zgodovina Cerkve 5, Od cerkvene države do svetovne Cerkve (od 1848 do drugega vatikanskega koncila), Družina, Ljubljana, 2000, 429 str.

Po besedah urednika slovenskega prevoda zelo kvalitetne Zgodovine Cerkve švicarske založbe Benzinger na tiskovni konferenci ob izidu 4. zvezka, spominja izdaja zvezkov tega prevoda »že skoraj na kriminalko«. Zamisel o prevodu omenjenega dela se je, kot navaja omenjeni urednik, rodila že v letu 1979 in kmalu potem je bilo prevedenih pet od skupno šestih načrtovanih zvezkov. Zaradi vzrokov, na katere uredništvo ni imelo vpliva, smo potem, ko je prvi zvezek slovenskega prevoda izšel že leta 1988, drugi leta 1991 in tretji 1994, v letu 1999 končno dobili tudi četrtega in 2000 še petega od načrtovanih šestih. Dr. Dolinar pri tem opozarja, da se ta zamuda veliko bolj kot v jeziku prevoda odraža v dejstvu, da v sicer zelo temeljitih in obsežnih bibliografijah tako niso mogla biti zajeta naj-novejša dela na področju cerkvene zgodovine.

Četrty zvezek Zgodovine Cerkve je delo treh odličnih cerkvenih zgodovinarjev, prof. dr. L. J. Rogiera iz Nijmegena, prof. dr. G. de Bertier de Sauvignyja iz Pariza in dr. J. Hajjarda iz Damaska, ki so napisali vsak po en temeljni del knjige. Prvi avtor je prispeval del o Cerkvi v času prosvetljenstva in revolucije. V njem je posebej poudaril vprašanja odnosa prosvetljenstva do vere, prostozidarstva, položaja papeštva po westfalskem miru, vprašanja janzenizma, redovništva, predvsem ukinitve jezuitskega reda, katoliškega prosvetljenstva, jožefinizma, razmerja katoliške Cerkve do francoske revolucije kot enega osrednjih problemov tega poglavja, katoliške diaspore v protestantskih državah ter katoliške Cerkve v Severni in Južni Ameriki, tako v kolonijah kot tudi v neodvisnih ZDA.

V drugem delu prof. dr. G. de Bertier de Sauvigny predstavlja delovanje katoliške Cerkve od preloma 18. in 19. stoletja do leta 1848, tako odnos med cesarjem Napoleonom in papežem od konkordata do razdora, Cerkev v času papežev Pija VII, Leona XII, Pija VIII in Gregorja XVI, cerkvene razmere v Franciji po letu 1815, v Italiji, na iberškem polotoku, v Zahodni, Srednji in Vzhodni Evropi, v Severni in Južni Ameriki. Posebno poglavje znotraj tega dela je posvečeno restavracijski misli in romantiki, ultramontanizmu, teološkim tokovom in teološki

literaturi, naraščanju vloge laikov, dvigu redovnega življenja, predstavitvi verskega miselnega sveta in ljudske pobožnosti, prenove bogoslužja, ekumenskim prizadevanjem in misijonskemu delovanju.

Tretji del knjige, ki ga je napisal dr. J. Hajjard iz Damaska, je posvečen prikazu razmer, v kakršnih so živele in delovale razne krščanske Cerkve na Bližnjem vzhodu tako v časih prosvetljenstva in revolucije kot v časih restavracije po letu 1799.

Četrty zvezek Zgodovine cerkve zaključujejo časovna preglednica, ki vzporedno predstavlja najpomembnejše politične dogodke in dogodke iz cerkvene zgodovine v obdobju od 1700 do 1848, temeljita bibliografija, zelo pregledno razčlenjena po posameznih temah in poglavjih, po posameznih poglavjih urejene obsežne opombe ter bogato imensko, krajevno in pojmovno kazalo. Delo je opremljeno s petnajstimi kartami in številnimi ilustracijami, od katerih se jih nekaj nanaša tudi na slovensko cerkveno zgodovino, ki v delu sicer ni posebej predstavljena.

Peti zvezek Zgodovine Cerkve ni razdeljen na posamezne dele, ampak na štirinajst poglavij. Delo so napisali dr. R. Aubert iz Louvain, dr. L. J. Rogier iz Nijmegena in dr. J. T. Ellis iz Washingtona. V omenjenih poglavjih kronološko sledimo pontifikatom papežev Pija IX, Leona XIII in Pija X, odnosu katoliške Cerkve do revolucije leta 1848, posebej v Franciji, Nemčiji in na Nizozemskem, vprašanju razmerja vodstva katoliške Cerkve, predvsem papeža Pija X do liberalizma v Franciji in Belgiji, do liberalnih katoličanov in razvoja liberalne misli med katoličani, prvega vatikanskega koncila, ultramontanizma ter reakcije nanj, rimske centralizacije in rimske kurije. Posebej je predstavljen verski položaj v nizu evropskih držav, tudi v Avstriji, razcvet novih redov in kongregacij, liturgičnega gibanja ter zelo perečih razmerij med katolicizmom in socialnim vprašanjem, tudi v nekaterih evropskih državah. Posebna poglavja so namenjena prikazu razvoja znanosti v Cerkvi, znanima modernističnemu in protimodernističnemu gibanju, življenju in duhovnim tokovom v katoliški Cerkvi po papežu Benediktu XV, umrlem leta 1922. Posebna krajša poglavja so posvečena papežem Benediktu XV, Piju XI, Piju XII in Janezu XXIII, obsežno pa seveda najnovejšemu prelomnemu dogodku v zgodovini katoliške Cerkve - drugemu vatikanskemu koncilu.

Tudi peti zvezek zaključujejo zelo temeljita bibliografija, opombe ter imensko, krajevno in pojmovno kazalo. Med objavljenimi slikami jih je tudi nekaj posvečenih zgodovini katoliške Cerkve na Slovenskem, predvsem najnovejše, vse do proglasitve škofa Slomška za blaženega 19. septembra 1999.

Cerkvene zgodovine so bile med tistimi zvrstmi te vede, kjer smo bili Slovenci po letu 1945 zaradi znanega, milo rečeno odklonilnega odnosa prejšnje oblasti do katoliške Cerkve najbolj v »deficitu«. Pričujoči zvezki Zgodovine Cerkve tako kljub v uvodu omenjeni neljubi zamudi pri izhajanju to vrzel v znatni meri zapolnjujejo. Ob tem naj poudarimo, da pri tej zgodovini ne gre za nikakršno nekritično apologijo zgodovine Cerkve, kot jo običajno srečamo v cerkvenih zgodovinah starega tipa, ampak za znanstveno neoporečno, kritično predstavitev zgodovine katoliške in drugih krščanskih Cerkva priznanih strokovnjakov za ta vprašanja. Pregled podajajo v zelo svežem in tekočem jeziku, ki ga je večje ohranil prevajalec v slovenščino Marko Urbanija. Pomanjkljivost, ki smo jo že omenili, pač pomeni dejstvo, da lahko o zgodovini Cerkve na Slovenskem iz omenjene zgodovine vzemo kaj le preko »avstrijskega ovinka«. Za proučevanje teh vprašanj moramo pač še vedno seči po Zgodovini Cerkve na Slovenskem, ki jo je leta 1991 izdala celjska Mohorjeva družba, in po slovenski izdaji Zgodovine Katoliške Cerkve skupine avstrijskih cerkvenih zgodovinarjev iste založbe iz leta 1999, kjer pa sta dr. Metod

Benedik in dr. Ivan Štuhec k splošnemu pregledu cerkvene zgodovine dodala ustrezna »slovenska poglavja«.

Andrej Vovko

Tanja Tomažič: Igrače, zbirka Slovenskega etnografskega muzeja, Slovenski etnografski muzej, Ljubljana 1999, 342 str.

Šesta publikacija v zbirki Knjižnica Slovenskega etnografskega muzeja nosi kratek naslov – Igrače. Zbirka, ki jo izdaja osrednja etnološka muzejska ustanova na Slovenskem, je posvečena predstavitvi muzealij, toda publikacija, ki vsakokrat predstavi določeno tematsko skupino v muzeju hranjenih predmetov, je vsekakor mnogo več kot le katalog. Do zdaj so v zbirki izšle publikacije z naslovi – Etnološki mladinski raziskovalni tabori v Beli krajini (ta tematski nekako izstopa), Votivi Gorazda Makaroviča, Pasovi in Sklepanci Janje Žagar, Oseniki Inje Smerdel in Misijonarji, darovalci indijanskih predmetov Franceta Goloba.

Igrače tvorijo trije pomembni in dokaj obsežni sestavni deli. Prvi del je skoraj sedemdeset strani dolga študija o igračah na Slovenskem, drugi je katalog predmetov, ki jih muzej hrani, tretji pa slikovna priloga.

Tanja Tomažič začenja in zaključuje uvod v študijo z isto trditvijo – »o igračah vsak vsaj nekaj ve.« Ta trditev je nedvomno resnična. Prav zato je tako pisanje kot branje o igračah in igrah polno občasnih vzklikov (glasnih ali tihih) »saj res!«. Podobno je, če si ogledujemo razstavo na to temo. Raziskovati in pisati o igračah je zato po eni strani gotovo prijetno opravilo, po drugi strani pa je izrazito podvrženo kritičnim očem bralcev, ki nosijo v svojih spominih lastne izkušnje. Tomažičeva je delo vsekakor opravila tako, da bralec velikokrat vzklikne »saj res!«, pogosto pa tudi »kaj res?«. Izbrskala je namreč veliko podatkov, za katere ne bi mogli trditi, da jih vsakdo pozna.

Študija se deli na kronološka poglavja – od 16. do 18. stoletja, prva polovica 19. stoletja, druga polovica 19. stoletja, prva polovica 20. stoletja in druga polovica istega stoletja. Gre torej za pregled skoraj čez vso s pisnimi in slikovnimi viri dosegljivo preteklost. Časovni razdelki so nadalje razdeljeni v glavnem glede na vire, ki o igrah in igračah kaj povedo. In ker jih je čedalje več, bolj ko gremo proti sedanjosti, je tudi podatkov in zgodb s časom vedno več. Za prvo obdobje tako Tomažičeva navaja Trubarjevo omembo Miklavževih daril iz leta 1575, kot vir pa so ji služili še slovarji in likovne upodobitve, ki pa za ta čas še niso zelo številne. Za prvo polovico 19. stoletja so viri že bolj zgovorni – več je likovnih upodobitev, spominov in drugih leposlovnih pričevanj, pridružijo pa se jim še razni reklamni oglasi, ki omenjajo ponudbo igrač. V naslednjih obdobjih so viri zelo podobni, le da se likovnim upodobitvam pridružijo še portretne fotografije, večinoma posnete v fotografskih ateljejih, ki otroke pogosto upodablja z njihovimi igračami vred.

Avtorica, ves čas navajajoč uporabljene vire, tako vodi pripoved o punčkah iz najrazličnejših materialov, ki so jih poznali in se z njimi igrali že takrat, ko se pripoved Tanje Tomažič začenja, o razlikah med igrami in igračami otrok v mestih in na podeželju, ki se sčasoma zmanjšujejo, o lesenih konjičkih in lesenih igračah

nasploh, o stvarih iz narave, ki so lahko služile tudi kot igrače, o papirnatih polah za izrezovanje, s katerimi se je bilo mogoče igrati, o frnikulah, o kockah za zlaganje in plišastih igračah, o bušah z Velike planine, o žogah, miniaturnih kuhinjah, sobah in drugih pomanjšanih delih stanovanja... O vseh teh in drugih igračah pa ne govori le zapisana pripoved, dopolnjujejo jo fotografije in starejše likovne upodobitve. Precej pozornosti je za vsako časovno obdobje posvečeno še trgovini in reklamam, saj prav te povedo, kaj vse je bilo na tržišču dostopno. Kar seveda ni nujno tudi dokaz za to, da so vse reklamirane igrače imeli vsi otroci v določenem času. Nasprotno – mnoge so bile dosegljive samo redkim izbrancem iz višjih družbenih plasti. Avtorica se tega na srečo ves čas zaveda in je pozorna tako na socialne razlike kot na razliko med mestnim in podeželskim okoljem, ki ne pomeni le nasprotja med relativnim bogastvom in relativno revščino, ampak tudi nasprotje med obilico časa za igro in med njegovim kroničnim pomanjkanjem.

Menim, da besedilo krasi predvsem spretna uporaba raznovrstnih virov in pogumno poglobljanje tudi v časovno oddaljenejša obdobja. Tudi priloge so izbrane s poslušom za razmerje med pripovednostjo besede in slike. Besedilo je izredno berljivo, k čemur seveda pripomore tudi »berljivost« *tematike same. Zelo pomembne so razlage pojmov kot so nürnbergsko ali norimberško blago, Fröblove igrače in dobrepoljske igrače. Prvi je oznaka za lesene igračke, ki so znane že od 17. stoletja dalje in so jih prodajali pod tem imenom po vsej Evropi. Pod tem imenom so jih ponujali tudi trgovci pri nas vse do prvih desetletij 20. stoletja. Drugi označuje vrsto vzgojnih igrač, ki so jih izdelovali po zamislih nemškega pedagoga Friedericha Fröbla, tretji pa lesene igrače, ki so jih nekaj let pred drugo svetovno vojno organizirano izdelovali v Dobrepoljski dolini.*

Pri izboru periodičnega tiska, ki ga je uporabila kot vir, se je avtorica omejila na zapise v časopisih *Laibacher Zeitung*, *Novice*, *Slovenski narod*, *Jutro* in *Slovenec*. Izjemoma je uporabila še zapisa iz *Dolenjskih novic*. Posledica tega izbora je dejstvo, da v pripovedovanju o igračah iz urbanega okolja izrazito prevladujejo oglasi ljubljanskih trgovcev in s tem ponudba igrač v Ljubljani. Res se ta ponudba po slovenskih mestih verjetno ni bistveno razlikovala, a vključitev periodičnega tiska, ki je izhajal v drugih slovenskih mestih, bi besedilo gotovo zelo obogatilo. Prav tako bi bilo navajanje prispevkov in oglasov iz periodičnega tiska natančnejše, če bi avtorica navedla tudi stran, ne le datum izida. Za primer, da bo kdo od bralcev želel navajana mesta pogledati še »v originalu«*.*

Katalog predmetov iz zbirke igrač Slovenskega etnografskega muzeja je izredno natančen. Obsega 315 enot, popisuje namreč najraznovrstnejše igrače od miniaturnih gospodinjskih pripomočkov, punčk, živalskih figur, konjičkov, vozíčkov, do družabnih iger, sestavljanjk, kock, avtomobilčkov, električnih vlakcev, športnih pripomočkov, topov, vojakov, pobarvank, ročnih lutk, pisalnih strojev in albumov za zbiranje sličic. Opis igrač je izredno natančen in tudi brez slike muzealijo opiše tako nazorno, da si jo je mogoče predstavljati. Razen poimenovanja vrste igrače so navedeni še material izdelave, mere, inventarna številka in povezava s številko negativa. Sledi že izčrpna anotacija, ki še bolj podrobno opiše posamično igračo, navede provenienco in razširjenost igrače, če sta podatka znana in pove celo to, kje je bila igrača že omenjena, če taka literatura seveda obstaja.

Kar je v katalogu predmetov tako natančno popisano, je v slikovni prilogi še upodobljeno. Gre za fotografije muzealij v »nevtralnem okolju«, torej izven igralnega okolja, ki igračo pokažejo kot predmet. Fotografije igrač »v funkciji«, torej v igri, je mogoče videti že kot priloge v prvem delu publikacije. Seveda v obeh primerih ne gre za iste igrače, saj fotografije v prvem delu niso vezane na igrače, ki jih hrani Slovenski etnografski muzej.

Poleg vsebinske privlačnosti, strokovne korektnosti in izredne natančnosti publikacije dajejo dodatno vrednost izdelku še privlačna grafična podoba in prevodi v angleščino. Da so publikacije SEM-a odlično grafično oblikovane, sploh ne preseneča, saj so tudi razstave v tem pogledu zmeraj dovršene; odločitev za dosledno prevajanje besedil v angleščino – prevedena so vsa besedila, katalog predmetov, celo napisi pod slikami, beseda o avtorici in kazalo predmetov – pa omogoča, da lahko muzej sebe in svoje zbirke predstavi tudi tistim, ki ne razumejo slovensko. Recimo kolegom iz muzejev igrac, ki jih je po svetu kar precej.

Če so *Igrače* Tanje Tomažič in Slovenskega etnografskega muzeja po eni strani kvalitetno etnološko delo, so po drugi strani tudi prijetno branje (ali le ogledovanje fotografij) za vse, ki smo se kdaj igrali, in za tiste, ki skrbijo (-mo) za to, s čim in kaj se igrajo sodobni malčki.

Jerneja Ferlež

**Franc Kukovica, Šolski vsakdan na dvojezičnem
Koroškem/ Schulalltag im zweisprachigen Kärnten.
Doživetja dolgoletnega učitelja in ravnatelja dvojezične
ljudske šole Žitara vas/ Erlebnisse des langjährigen
Lehreres und Schulleiters an der zweisprachigen
Volksskule Sittersdorf, Strokovno pedagoško združenje
Celovec, 1999, 237 str.**

Koroška šolska stvarnost že precej nazaj v preteklost ni bila naklonjena tamkajšnjim Slovencem. Dovolj je že, če pomislimo na proslule utrakvistične dvojezične šole iz prejšnjega stoletja, na katerih je bila slovenščini namenjena zgolj vloga pomožnega sredstva za hitrejše ponemčevanje slovenskih otrok, in na čas po nacistični zasedbi Avstrije. Tudi po letu 1945 stvari že zdaleč niso urejene v duhu pravic, kot bi jih v demokratični državi zaslužili pripadniki manjšinske narodne skupnosti. O vsem tem nas lepo pouči knjiga o osnovni šoli v Žitari vasi v Podjuni.

Knjiga učitelja in ravnatelja Franca Kukovice ni znanstveno monografsko delo, je pretresljivo in z dokumentacijo bogato podprto pričevanje o tem, kako se godi slovenski narodni skupnosti na šolskem področju v zadnjih desetletjih 20. stoletja. Po uvodnem avtorjevem tekstu, ki je napisan v vzporednih kolonah slovensko in nemško, je dodana obilna dokumentacija časopisnih člankov, letakov in podobnega z obeh strani koroških šolskih barikad. Avtorja je za opis dogajanja po lastnih besedah v uvodu knjige spodbudila namestitvev, odstranitvev, ponovna namestitvev 16 dvojezičnih oznak v dvojezični osnovni šoli Žitara ves/Sittersdorf ter vladajoča protislovenska klima na Koroškem, ki po njegovem omogoča take izpade nemškonacionalnih interesov. Ob vsem tem za slovensko skupnost na Koroškem nič kaj obetajočem ozračju pa učitelj Kukovica vseeno vidi določene

nastavke za bodočo pošteno manjšinsko politiko v tej avstrijski zvezni deželi ter za novo kulturo sožitja na osnovi enakopravnosti nemškega in slovenskega jezika.

Po uvodnih mislih avtor na kratko predstavi ustanovitev in razvoj osnovne šole v Žitari vasi. Šola je podobno kot druge šole na koroškem podeželju nastala v začetku 19. stoletja, točneje 1827. Bilo je to v času politične šolske ustave in kot marsikje drugje ob začetku ni imela lastnega poslopja. Prvi učitelj Štefan Petschnig je bil, kot je bilo takrat običajno, hkrati tudi organist ter v slovenščini poučeval pisanje, branje in računanje, verouk pa tamkajšnji duhovniki. Prvo šolsko poslopje je bila prezidana in popravljena mežnarija, pouk v njej se je začel leta 1829. Prvo novo šolsko poslopje so zgradili na mestu starega leta 1880 in pouk v njem je potekal skoraj sto let, ko so leta 1981 začeli pouk v novem šolskem poslopju. Omeniti velja še, da je hotelo slovensko šolsko društvo Celovec preurediti staro šolsko poslopje v zasebni otroški vrtec, vendar mu je občinski odbor to preprečil. Dogodek zelo spominja na čase ob koncu Avstro-Ogrske, ko so na podoben način v podobnem slovenščini v šolah neprijaznem času delovala tako slovenska zasebna šolska društva kot tudi slovenščini v šolah sovražne deželne in krajevne oblasti.

V naslednjih poglavjih je avtor na kratko povzel zgodovinski pregled osnovnega šolstva na Koroškem od uvedbe obvezne osnovne šole dalje. Posebnega poudarka so bili razumljivo deležni osnovnošolski zakon iz leta 1869, šolska uredba iz leta 1945, ki je za vse otroke južne Koroške predpisovala pouk v obeh deželnih jezikih, zakon o manjšinskem šolstvu iz leta 1959, ki je to odločbo ukinil in uvedel sedanjo prakso posebnega prijavljanja k slovenskemu pouku in to na geografsko omejenem območju južne Koroške.

Če so bila prejšnja poglavja zastavljena splošno, so naslednja predstavljena z veliko osebno noto, saj avtor v njih popisuje svojo življenjsko pot in delovanje na osnovni šoli v Žitari vasi. Tu je začel poučevati v šolskem letu 1963/64 in kmalu naletel na težave zaradi slovenskega petja ter začetek gonje proti njemu iz vrst lokalnih pripadnikov nemško nestrpnih krogov predvsem iz vrst proslulega Kärntner Heimatdiensta, pa tudi koroških desnih strank. Predstavi posledice znanega nemškega šovinističnega pogroma proti dvojezičnim krajevnim napisom na Koroškem leta 1972, ko je v slovenskem odgovoru na nemško nasilje tudi šola v Žitari vasi dobila na svoje pročelje poleg uradne Volksschule tudi manjkajoči napis Ljudska šola, sicer zgolj kot ponoči napisani grafit. Posebno natančno predstavi tudi nadaljevanko z dvojezičnimi napisi v šoli, z njihovim nameščanjem, odstranjevanjem in ponovnim nameščanjem in zaplete ob šolski proslavi, v kateri si je ravnatelj Kukovica, sklicujoč se na izjave deželnega glavarja Haiderja, pripravil tudi dvojezični tekst koroške deželne himne. To dejanje je ponovno razsrdilo nemško občutljive duše njegovih sokrajanov in ne samo njih. Vseh dogodkov, ki so se zvrstili na tej šolski dvojezični fronti, na tem mestu ne gre navajati, zelo temeljito so predstavljeni v knjigi. Posebej pa velja opozoriti na nekatere metode, ki so jih uporabljali nasprotniki dvojezičnega pouka proti "kugi slovenščine" in ki presenetljivo spominjajo na bližnjo preteklost v matični Sloveniji v boju proti neki drugi "kugi"- verouku. Vprašanja prijavljanja k dvojezičnemu pouku slovenščine, s tem povezano zalezovanje slovensko usmerjenih staršev in šolarjev in pritiski "domovini zvestih Korošcev in Korošic", preprečevanje dejavnosti slovenskih privatnih glasbenih šol, folklornih skupin in podobnega, ki se jim odreka prostor v imenu nedotakljivosti "javnega šolskega prostora", nas zelo spominjajo na gonjo nekdanjih "naprednih sil" proti verouku v prejšnjem komunističnem sistemu pri nas in na njene preostanke, ki jih še vedno lahko zasledimo tudi v današnjem času. Vse to potrjuje znano resnico, da so si skrajnosti raznih barv kljub različnim razglašanim ideološkim podlagam po svojih uporabljenih nasilnih

metodah pri svojem delovanju pač praviloma hudo podobne. Avtor Kukovica v knjigi kljub nekaterim svojim prvotnim pomislekom svoje nasprotnike jasno označi z imeni in priimki.

Učitelj Kukovica, ki je kmalu postal tudi ravnatelj omenjene osnovne šole, se je z zakoreninjenim protislovenskim duhom in znanim koroškim protislovenskim "prastrahom" spopadal tako na krajevni ravni, kjer je bilo v prvih linijah boja proti njemu nekaj ogorčenih starih "nemški domovini zvestih" starih mam, ki pa imajo, da bo ironija še večja, jasno razpoznavne slovenske (ali kot trdijo same vindišarske) korenine. Eden njegovih temeljnih prispevkov za preseganje tega zakoreninjenega protislovenskega razpoloženja in za uvajanje strpnega duha dvojezičnosti tako v koroške šole kot v javno življenje nasploh je nedvomno omenjena knjiga.

Andrej Vovko

Duška Knežević Hočevar: Družbena razmejevanja v dolini zgornje Kolpe. Domačinska zamišljanja nacije in lokalitete, Znanstveno raziskovalni center SAZU, Založba ZRC, Ljubljana 1999, 233 strani.

Duška Knežević Hočevar od leta 1998, odkar je zaposlena v Prostorsko-informacijski enoti Znanstveno raziskovalnega centra SAZU, nadaljuje proučevanje antropološke obravnave etničnosti (nacionalnosti) ter mej (mejnosti) na območju obmejnega pasu doline zgornje Kolpe. S svojimi prispevki iz raziskave o pripadnosti obmejnega prebivalstva na delu slovensko-hrvaške mednarodne meje je večkrat sodelovala na mednarodnih konferencah, med njenimi vidnejšimi funkcijami pa gre omeniti ustanovno članstvo ter članstvo v predsedstvu mednarodnega Centra za raziskave mejnih območij.

Z identitetno problematiko se je avtorica, spodbujena od množice nanovo oblikovanih in določenih meja in razmejevanj ob nastanku novih držav Slovenije in Hrvaške, začela znanstveno ukvarjati leta 1992, ko je na Fakulteti za družbene vede prijavila magistrsko nalogo s temo *Lokalnost in identiteta v zgornjekolpski dolini*. Zgornjekolpska dolina je Duško Knežević Hočevar pritegnila kot primerna lokacija za preučevanje identitetne in mejnostne problematike zaradi svoje prezrtosti v družboslovni ter drugi literaturi, pa tudi zaradi posebnosti mejne lokalitete na tem področju, ko npr. domačini govorijo podoben dialekt na obeh straneh Kolpe in različnega vzdolž nje. Tako gre v pričujočem delu po avtoričinih besedah za rezultat preverjanja razlag in razumevanja občutij pripadnosti prebivalcev zgornjekolpske doline ter za popis in ovrednotenje položaja na delčku nove mednarodne meje po njeni vzpostavitvi med Slovenijo in Hrvaško leta 1991. V ospredje postavlja razkrivanje lokalnega znanja in pripoved prebivalca, ki novonastali položaj razume drugače, po njenem celoviteje od mejaša, ki izrisuje mejo kot ideal državnega nacionalizma na podlagi pravnih opredelitev.

Proučevanje meja je za znanstvenika nevarno, ker je tako nabito s političnimi strastmi in tako prežeto s pomisleki. Kadar govorijo o mejah, so ljudje preveč osebno prizadeti, da bi govorili hladnokrvno: nikoli se jim ne posreči! je povzela Hočevarjeva na prvih straneh dela in zdi se, da ravno ta misel predstavlja eno osnovnih vodil pri razdelitvi knjige na dva dela, kjer v prvem govori o mejnosti v antropološki presoji, v drugem pa o le-tej na praktičnem primeru, v dolini zgornje Kolpe.

Prvi del knjige torej izrisuje in vzporeja izbrane vidike geografske in antropološke konceptualizacije meja, mejnosti in mejnih krajin. Obe disciplini, kot ugotavlja avtorica, imata sicer različne vsebinske poudarke v terminologiji o mejnostih, ki si jo delita, v obeh pa najdemo določene poudarke, značilne za obe disciplini že od vsega začetka. Ko govori o prednosti organiziranja perspektive mejnosti kot alternativnega preučevanja tovrstnih entitet, se Hočevarjeva ustavi pri teorijah nekaterih antropologov, ki so obravnavali skupine kot razločno zamejene entitete, čeprav teren ostre mejne razločnosti ni potrjeval. Razloge za to je avtorica poiskala v povezavi s tedaj standardno zahtevo po vseobsežni primerjavi takih skupin, ki je pogojevala specifično videnje medskupinskih razmejitev, hkrati pa je jemala zgled evropske države 19. stoletja za prototip takih skupin. Šestdeseta in sedemdeseta leta so za antropološko prakso pomenila zamajanje predpostavke o jasno zamejenih skupinskih enotah že v začetni fazi raziskovalnega postopka. Antropologi so pristop k terenskemu delu na novo utemeljili ter začeli poudarjati dotlej zanemarjene teme, med katerimi je bila tudi zasnova mejosti. Ponudili so teoretično perspektivo, v kateri je bilo moč družbene skupine razumeti kot sisteme s spreminjajočimi se stopnjami družbenosistemske ločenosti, in ne kot entitete oziroma sisteme z nespremenljivimi mejami ter tako utrdili nastavke za razlago mejnosti v socialni antropologiji. Avtorica v nadaljevanju naniza primere ozemeljske nepretrganosti etničnih skupin, predvsem tam, kjer so se etnične skupine v regiji kazale kot razpršene na način mnogovrstnih enklav, ter primere nepretrganega medetničnega spreminjanja v jezikovnih ali kulturnih značilnostih. Slednji problem so antropologi reševali s tem, da so skušali izluščiti odločilne poteze, ki ustvarjajo etnične meje, in kot najpogostejši argument uporabljali vzajemno razumljivost jezika. Zaradi nesoglasij glede rabe skupinskih oznak so si raziskovalci vse pogosteje zastavljali vprašanja o tem, kako akterji sami sporočajo kulturne (etnične) razlike. Duška Knežević Hočevar se je pri avtorjih in šolah zgodnje eksplicitne obravnave mejnosti podrobno ustavila, ob koncu poglavja pa ponudila v »razmislek« tudi nekaj tez v zvezi s pojavom jasno zamejenih etničnih entitet in vzpostavitvijo države. V zadnjem poglavju prvega, teoretičnega dela pričujoče knjige *Etničnost in nacionalnost v socialni antropologiji* izvemo, da je problematika nacije v primerjavi z etničnostjo novejša tema v socialni antropologiji. Avtorica ugotavlja, da je prav odnos skupine do specifične oblike države tista *differentia specifica*, ki posredno vnaša razliko med obema pojavoma. Problematika nacionalizma je dilema v antropologijo prinesla predvsem zaradi problema določitve meja obsega, kar je vnašalo dvom v usposobljenost antropoloških metod. V antropološki perspektivi je proučevanje nacionalizma ter z njim nujna vključitev kompleksnih družb v antropološko presojo v osemdesetih letih izzvala tudi vprašanje, ali je socialna antropologija kot disciplina primerno opremljena za tovrstna preučevanja glede na svojo tradicionalno usmeritev k »oddaljenim drugim«, geografsko večinoma zunaj Evrope.

Z goraj nakazanimi pojasnitvami je avtorica zaključila prvi del svojega dela ter prešla na praktične ugotovitve terenskih raziskav, opravljenih na področju doline zgornje Kolpe leta 1993 in 1996, še pred tem pa je obravnavano področje predstavila v geografskem, političnem in kulturnem smislu. V raziskavi leta

1993 je ugotovila, da imajo prebivalci zgornjekolpske doline poseben sistem samopoimenovanja in poimenovanja svojih bolj ali manj oddaljenih sosedov na obeh straneh Kolpe, kar se kaže v številnih lokalnih izrazih, večkrat v šaljivem ali celo slabšalnem pomenu. Sistem medsebojnih označevanj, kot pravi avtorica, je učinkovit način izrekanja funkcionalnih raziskovanj *mi – oni*, ki je služil za definiranje medsebojnih družbenih statusov. Tako je bil najočitnejši rezultat raziskave ugotovitev, da so prebivalci doline na obeh bregovih lojalni svojima nacionalnima državam, hkrati pa tudi na videz paradoksalno spoznanje, da novo mednacionalno mejo vidijo kot izrazito moteč element razdvajanja. V sklepih raziskave iz leta 1996 je Hočevarjeva zapisala, da je meja med Slovenijo in Hrvaško iz leta 1991 pri vprašanih aktivirala poudarjeno razlikovanje Slovenec/Hrvat, vendar pa se tako razmejevanje ni zgodilo brez poprejšnjih razlikovanj, ki so bila pogojena situacijsko, torej spremenljiva in nekonkluzivna.

Svoje dosedanje raziskave je Hočevarjeva opredelila kot analizo na mikro-ravni, saj je v prvi raziskavi etničnost obravnavala predvsem v samo(pripisih) prebivalcev zgornjekolpske doline, v drugi, leta 1996, pa se je osredotočila na analizo »nacionalno mešane« rodbine. Svoje nadaljnje delo vidi v preučevanju vsakodnevnih interakcij pri »dolincih«, iz katerih bi lahko izluščila tudi njihove odnose z institucijami moči. Ali drugače, izvedela bi, kako se homogene nacionalistične interpretacije vklaplajo v dolinska (samo)razumevanja in kako in kdaj so predmet strategij in politik v določenih vzorcih sprožanja njihovih medsebojnih razlikovanj.

Ob koncu je navedena obsežna domača in tuja strokovna literatura, ki priča o tem, da se je avtorica svojega dela lotila sistematično, poglobljeno ter utemeljeno. Dobrodošlo pomagalo je imensko in stvarno kazalo, slednje pa na določenih mestih daje vtis notranje nelogičnosti. Obe raziskavi sta grafično ter statistično bogato podprti, kar omogoča preglednost in lažjo predstavljalivost. Kot opozarja Duška Knežević Hočevar, je antropologija mednarodnih meja mlada specializacija, ki bo svojo osrednjo topiko še iskala in utrjevala. Njeno delo ima tako za slovenski in širši evropski prostor še toliko večji pomen, ne samo znanstveno družboslovni, temveč spričo političnih poenostavljanj glede definiranja politične demarkacijske črte med državo Slovenijo in Hrvaško tudi obče aktualni pomen.

Mateja Ratej

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
NOVA VRSTA
(71/36) letnik, 2000, zvezek 4

S sodelovanjem uredniškega odbora uredil Darko Friš - Izdajata Univerza v Mariboru
in Zgodovinsko društvo v Mariboru
Prevodi - Sergej Flere - Zdenka Semlič Rajh
Računalniški prelom Ivanka Pučko s.p. Maribor - Natisnila Tiskarna Florjančič tisk, d.o.o.

[Faint, illegible text or markings]

ISSN 0590-5966

9 770590 596603